

**ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄԲԻՈՆ**

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

**ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – 1
ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ
(Հնազույն շրջանից մինչև XVII դ.)**

**ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2019**

Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի
գիտական խորհուրդը:

Խմբագիր՝ **ՍՈՒՐԵՆ ՀՈՐՈՍԾԱՆ**

պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավանդական ազգաբանության բաժնի վարիչ

Գրախոսներ՝ **ՍԱՄՎԵԼ ՄԿՐՏՉՅԱՆ**

պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետի կրոնի պատմության և տեսության ամբիոնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի ավագ գիտաշխատող

ՄԻՀՐԱՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

պատմագիտության դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի վարիչ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Ն 251 Ազգաբանական ուսումնասիրություններ – 1 Հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրներ/Ռ. Նահապետյան. Եր., ԵՊՀ հրատ., 2019, 298 էջ:

Սույն գիրքն ամփոփում է հեղինակի վերջին տարիների՝ Հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների մի մասի վերաբերյալ գիտական պրպտումները, որոնք վերաբերում են դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման մեթոդներին ու սկզբնավորման պատմությանը, հնագիտական և բանահյուսական սկզբնաղբյուրներին, պատմագիրներ Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի, Առաքել Դավրիժեցու երկերի, եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների, արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրությունների բազմաՀարուստ և բազմաբանակ ազգագրական երևույթների մեկնություններին:

Գրքում ներառված ուսումնասիրությունները ունեն աղբյուրագիտական կարևոր արժեք և առաջին անգամ են դրվում գիտական շրջանառության մեջ: Գրքի նպատակն է Հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների վերաբերյալ հեղինակի ուսումնասիրությունները ի մի բերել և Համահավաք մատուցել Հայագիտությանը, այդ թվում ազգագրությանը և մշակութաբանությանը մասնագիտացող ուսանողներին, գիտական լայն հանրությանը:

ՀՏԴ 39(=19)
ԳՄԴ 63.5(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2407-4

© ԵՊՀ հրատ., 2019

© Նահապետյան Ռ. Ա., 2019

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ազգագրությունը՝ որպես գիտություն ուրույն բնագավառ, Հայաստանում վերջնական տեսք ստացավ XIX դարի 80-90-ական թվականներից սկսած մինչև XX դարի սկզբները: Սակայն Հայաստանին ու Հայերին վերաբերող ազգաբանական վկայությունները գալիս են խոր հնագրից և սփռված են վիթխարի տարածություն ու ժամանակի մեջ: Ազգագրությունը զգալի նյութեր է քաղում հնագիտությունից: Հնագիտական նյութերը, այդ թվում՝ նաև Հայկական լեռնաշխարհում վիթխարի չափերով տարածում գտած (Ք.ա. IX - I հազ. կեսեր) ժայռապատկերները, պատմական իրականության բացահայտման մշակութաբանական կարևորագույն սկզբնաղբյուր են, պատկերազրույցն արտացոլում են անցյալը:

Հայ ազգագրության հնագույն շրջանի պատմության համակողմանի լուսաբանման համար անչափ արժեքավոր են նաև սեպագրական շրջանի (Ք.ա. III հազ. - I հազ. կեսեր) շումերաակկադական, խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, հին պարսկական սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած՝ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների վերաբերյալ տեղեկությունները, ինչպես նաև Հայաստանի տարածքում գտնված Ք.ա. IV - Ք.հ. III դարերի օտարալեզու արձանագրությունների, Աստվածաշնչի վկայությունները: Առավել կարևոր նշանակություն ունեն հատկապես անտիկ դարաշրջանի (Ք.ա. VI դ. - Ք.հ. III դդ.) հունահռոմեական պատմագիրների և աշխարհագիրների տարերայնորեն գրի առնված ազգագրական նյութերը: Խոստովանենք՝ նրանց աշխատություններում նկարագրված ազգագրական երևույթները մինչև Հայ գրերի գյուտը մնացին իբրև եզակի սկզբնաղբյուրներ, քանզի դրանց մի մասը ոչ միայն անձնական դիտումների և տպավորությունների արգասիք են, այլև իրենց ժամանակի չափանիշներով պատմաաշխարհագրական և ազգագրական մի յուրատեսակ արժանահավատ տեղեկությունների հանրագիտարան:

2010 թ. մեր կողմից հրատարակվեց «Հայ ազգագրության պատմություն. մաս I. Հնագույն և հին սկզբնաղբյուրների ազգա-

զրական տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին» ՀՀ կրթության և գիտության նախարարության կողմից երաշխավորված ուսումնական ձեռնարկը: Զեռնարկի (խմբագիր՝ պրոֆ. Մհեր Կարապետյան, զրախոսներ՝ պատմագիտության թեկնածու, ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի դոցենտ Մխիթար Գաբրիելյան, պատմագիտության թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտական աշխատող Աղասի Թադևոսյան) նպատակն է եղել հնագույն սկզբնաղբյուրների՝ հնագիտական պեղածո նյութերի, ժայռապատկերների, կիրառական արվեստի նմուշների, շումերականադական, խեթական, ասորեստանյան, ուրարտական, հին պարսկական սեպագիր աղբյուրների, օտարալեզու արձանագրությունների, Աստվածաշնչի և հունական ու հռոմեական անտիկ աղբյուրների վկայությունների հիման վրա ներկայացնել հայ ազգագրության պատմության նախնական փուլը՝ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչներին, նրանց տնտեսական-արտադրական, կենսապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակույթների հիմնական ոլորտները վիթխարի տարածության ու ժամանակի մեջ, ընդհուպ հայ մատենագրության սկիզբը:

2018 թ. առանձին մենագրությամբ, բայց ավելի շատ հեղինակների ներգրավմամբ (խմբագիր՝ դոցենտ Հայկ Հակոբյան, զրախոսներ՝ պատմագիտության դոկտոր Արման Եղիազարյան, պատմագիտության թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Աղասի Թադևոսյան) մեր կողմից հրատարակվեց նաև «Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին» մենագրությունը: Գրքում առաջին անգամ հայ ընթերցողին է ներկայացվում հայոց պատմության ու մշակույթի, մասնավորաբար հայ ազգագրության շուրջ մեկ հազարամյակի բազում երևույթներ: Մենագրության մեջ ի մի են բերված անտիկ դարաշրջանի պատմագիրներ Հերոդոտոսի, Քսենոփոնի, Դիոդորոս Սիկիլիացու, Ստրաբոնի, Պլուտարքոսի, Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոսի, Ապպիանոսի, Դիոն Կասսիոսի, Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի երկերի վկայությունները Հայաստանի և հայերի պատմամշակութային կյանքի, հայոց ազգագրական

երևույթների վերաբերյալ:

Իհարկե, երբեք հավանություն չենք ունեցել ավարտված համարել մինչ հայ մատենագրություն ասպարեզ գալը եղած նյութերի ողջ տարապատկերի արտացոլումը:

Հայ ազգագրության պատմության մի ողջ պարբերաշրջանի, այն է՝ V-XVIII դարերի հայ և օտար սկզբնաղբյուրների ազգագրական բազմահարուստ նյութերն առ այսօր ամբողջությամբ ուսումնասիրված չեն: Մինչդեռ միջնադարյան հայ պատմագիրների երկերը հարուստ ազգագրական նյութեր են պարունակում, որոնք ամբողջությամբ առ այսօր գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել: Վաղուց է հասունացել հայրենի սկզբնաղբյուրներում պահպանված ազգագրական վկայություններն ի մի բերելու և դրանք ըստ թեմաների դասակարգելու ու գիտական հանրությանը ներկայացնելու անհրաժեշտությունը: Այդ բոլորը առանձին-առանձին ուսումնասիրելուց հետո է միայն հնարավոր ամբողջացնել հայ ազգագրության պատմության միջնադարյան շրջանը՝ կիրառելով պատմահամեմատական մեթոդը, ընդգրկելով նաև բանահյուսական, լեզվաբանական, վիճագրական բազմահարուստ նյութերը:

2013 թ. մեր կողմից եՊՀ պատմության և ԽՍ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետների գիտական խորհուրդների որոշմամբ հրատարակվեց «Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում» (խմբագիր՝ պրոֆ. Մ. Ս. Կարապետյան) մենագրությունը: Գրքում անդրադարձ է կատարվել վաղմիջնադարյան հայոց տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի, հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթի, մասնավորաբար՝ ամուսնության, սերնդաձի և մանկան դաստիարակության, մահվան ու հուղարկավորման, ազգակցական համակարգի, պետական ու համայնքային կյանքի՝ վրիժառության, պատժի, հյուրընկալմանն առնչվող սովորույթներին: Առանձին գլուխներով ներկայացված են նաև վաղմիջնադարյան Հայաստանի պետական կառավարման համակարգի և բանակի, հայոց հումանիտար մշակույթի առանձին ոլորտների, ժողովրդագրության, տեղագրության, առողջապահության վերաբերյալ հիշատակությունները:

Փավստոս Բուզանդից բացի՝ մենք առանձին հոգևածներով

անդրադարձել ենք նաև Ազաթանգեղոսի, Առաքել Դավրիժեցու, արաբ եկվրոպացի ճանապարհորդների գրառած՝ պատմական Հայաստանի պատմաաշխարհագրական, տեղագրական և հատկապես հայերի կենցաղամշակութային բնութագրություններին (հոգվածները ներառված են սույն գրքի երրորդ և չորրորդ բաժիններում): Այդուհանդերձ, վաղ միջնադարից մինչև ուշ միջնադարի մատենագրության մեջ և զրավոր այլ աղբյուրներում հաստատագրված ազգագրական երևույթների մեծ մասը դեռևս ուսումնասիրված չէ: Մինչդեռ բացառիկ արժեք կունենան հայ մատենագիրների երկերի բազմահարուստ ազգագրական վկայությունների հետազոտությունները: Օրինակ՝ Մովսես Խորենացուն կարելի է համարել ոչ միայն առաջին հայ ազգագրական նյութերի գրառողը, բանահավաքը, այլև բանագետը: Իր «Հայոց պատմության» մեջ քերթողահայրը վերապատմել կամ բառացիորեն մեջբերել է հայոց հին առասպելներն ու վիպական գրույցները և մեկնաբանել դրանք:

Ցավոք, միջնադարյան Հայաստանի և հայերի մասին օտար պատմագիրների, ուղեգրողների մեծ մասի գործերը նույնպես ազգագրորեն հետազոտված չեն:

Ազգագրական հարուստ նյութեր կան նաև թարգմանական գրականության մեջ («Աստվածաշունչ», «Վաստակոց գիրք» և այլն), որոնցում, թեև հայկական նյութեր չկան, սակայն ժամանակի հայկական կենցաղին ու մշակույթին քաջատեղյակ թարգմանիչները կատարել են վկայակոչումներ և անցկացրել զուգահեռներ: Հայոց միջնադարյան ազգագրության մասին տեղեկություններ այս կամ այն չափով կարող ենք գտնել հայ իրավական, կանոնական ու փիլիսոփայական գրականության մեջ (Հովհան Օձնեցի, Մխիթար Գոշ, Սմբատ Գունդստաբլ, Գրիգոր Տաթևացի): Իրավական, կանոնական որոշ սկզբնաղբյուրների մենք անդրադարձել ենք հոգվածներից մեկում¹, որը տեղ է գտել սույն գրքի III բաժնում:

Բացի ազգայինից՝ հայ պատմագրության մեջ կուտակված են

¹ Տե՛ս Ռ. Նահապետյան, Ընտանեկան իրավունքը՝ ըստ վաղմիջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ սկզբնաղբյուրների // Գիտական հոգվածների ժողովածու, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 34-42:

նաև Հայաստանում հայերի հետ ապրող այլ էթնիկ տարրերի, հարևան ու հեռավոր երկրների ու ժողովուրդների կենցաղի և մշակութային բազում երևույթների վերաբերյալ մեծ քանակությամբ նյութեր: Դրանք գրեթե ամբողջությամբ սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն նաև արևելագիտություն համար: V-XVIII դարերի հայ պատմագրության ազգաբանական ամբողջական ուսումնասիրությամբ միայն կարող են բացահայտվել մեր ժողովրդի բազմադարյան կյանքը, ոգին, ազգագրական ողջ համալիր պատկերը:

Հայ ազգագրության սկզբնաղբյուրների և պատմության վերաբերյալ վերջին տարիներին մեր հրատարակած ուսումնասիրությունները համախումբ ներկայացնելով I և II գրքերում՝ փորձել ենք ի մի բերել հայ ազգագրական գիտություն անցած ուղու հնարավորինս ամբողջական պատկերը:

Առաջին գրքում ներառվել են մեր դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման աշխատանքների իրականացման մեթոդների ու սկզբնավորման պատմության, հնագիտական (ժայռապատկերային) մշակույթի, բանահյուսական, հայ պատմագրական սկզբնաղբյուրների, միջնադարյան արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և հայերի մասին ուսումնասիրությունները:

Մեր համոզմամբ սույն հետազոտությունը կարող է օգտակար լինել ինչպես հայ ազգագրություն, այնպես էլ պատմագիտություն ու մշակութաբանություն մասնագիտացող բակալավր ուսանողների, մագիստրոսների, ասպիրանտների, ինչպես նաև ընթերցող լայն հասարակայնության համար: Հեղինակը սիրով հաշվի կառնի ընթերցողների նկատառումները, դիտողություններն ու առաջարկները:

Ռաֆիկ Նահապետյան

պատմագիտության դոկտոր,

ԵՊՀ հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

1.ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳՐԱՌՄԱՆ ՇՈՒՐՋ*

Ազգազրուծյունը նյութեր է քաղում Հնագիտությունից, մարդաբանությունից, բանահյուսությունից, պատմազրուծյունից, արխիվներից, աշխարհազրուծյունից, թանգարանային նյութերից, գեղարվեստական գրականությունից և այլն: Հատկապես սերտորեն է առնչվում Հնագիտությանը, որովհետև այսօրվա «Հնագիտական նյութը» երեկվա «ազգազրական նյութն» է: Ազգազրագետը խնդիրները լուծում է Հնագիտական, իսկ հնագետը՝ ազգազրական տվյալների օգնությամբ: Զափազանց կարևոր են նաև ժողովրդական բանահյուսության տվյալները, որոնցում արտացոլվել են ժողովրդի կյանքի ամենատարբեր ոլորտները: Այդուհանդերձ, ազգազրական գիտության հիմնական աղբյուրագիտական բազան գրառված դաշտային ազգազրական նյութերն են (այսուհետ՝ ԴԱՆ), «որոնք կարևոր պատմական աղբյուրներ են հասարակության զարգացման ոչ միայն նախնական, այլև ավելի ուշ ժամանակների փուլերը հասկանալու համար: Սովորույթի

* 1969 թվականից՝ ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում Հնագիտության և ազգազրության մաթինի հիմնադրումից սկսած, կարգացվում էր «Դաշտային ազգազրական հետազոտությունների մեթոդներ» առարկան (դասախոսներ՝ Վ. Բդոյան, Յու. Մկրտումյան, Ա. Պետրոսյան): Ցավոք, առ այսօր այդ առարկայի վերաբերյալ որևէ հայերեն ձեռնարկ չկա: 1970-ականներին այդ առարկան կարգում էր նշանավոր ազգազրագետ, պատմազրուծյան դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգազրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող Վ. Բդոյանը: Լինելով նրա ղեկավարությունում մաթինի առաջին ասպիրանտը (1970-1973)՝ մասնակցել ենք նրա վարած դասախոսություններին, գրառումներ արել և երբեմն-երբեմն էլ՝ փոխարինել նրան: Այդ և հետագա մի քանի տարիներին մասնակցել ենք նաև Վ. Բդոյանի ղեկավարությամբ կազմակերպվող գիտական արշավախմբերին, որոնց շնորհիվ ձեռք ենք բերել դաշտային աշխատանքներ իրականացնելու փորձառություն:

Սույն հատվածի հիմքում ընկած են այդ տարիներին կատարած մեր գրառումներն ու մշակումները, որոնք կարող են օգտակար լինել դաշտային ազգազրական ինքնուրույն հետազոտություն իրականացնող ազգազրուծյամբ մասնագիտացող ուսանողներին, հայացորդներին:

ուժը թափանցում է և՛ աշխատանքային գործընթացների, և՛ ընտանեկան ու հասարակական փոխհարաբերությունների, և՛ իրավական հասկացությունների, և՛ աշխարհըմբռնման զանազան կողմերի, ինչպես և լեզվի, բանահյուսություն, գեղարվեստի բոլոր ճյուղերի մեջ, ինչպես և նյութական մշակույթի ամենատարբեր բնագավառները»¹, – գրում է նշանավոր ազգագրագետ Ս. Լիսիցյանը: Դրանք ռեալ իրականությունից, կոնկրետ բանասացից գրառված տեղեկություններ են հետազոտվող հիմնահարցի վերաբերյալ: Այդ նյութերի մշակելը, տիպաբանելը և գիտական շրջանառություն մեջ դնելը հայտնի են դաշտային ազգագրական հետազոտություններ անվանմամբ (ԴԱՀ): ԴԱՀ-ն ու ԴԱՀ-ը սերտորեն կապված են իրար հետ. որքան ճիշտ են գրանցված դաշտային նյութերը, այնքան հեշտ է ԴԱՀ-ի իրականացումը: ԴԱՀ-ի գրառումը ազգագրական գիտություն կարևոր խնդիրներից մեկն է: Եվ դա է պատճառը, որ ավելի քան հարյուր տարի (XIX դարի կեսերից մինչև XX դարի կեսերը) պահանջվեց, մինչև որ ազգագրական գիտություն մեջ մշակվեցին ԴԱՀ-ի գրանցման սկզբունքները, այդ նյութերը մշակելու և շրջանառության մեջ դնելու եղանակները: ԴԱՀ-ի գրառման հաջողությունը մեծապես պայմանավորված էր ծրագիր-հարցարանների առկայությամբ: Ահա թե ինչու նույն ժամանակաշրջանում աշխարհի տարբեր երկրներում հարցարաններ ստեղծելու մի քանի փորձեր են կատարվել: XIX դարում Եվրոպայում ԴԱՀ-ի գրանցման փորձը ցույց է տվել, որ նման հարցարանները հույժ անհրաժեշտ էին: Եվրոպական արխիվներում (նաև աշխարհի ցանկացած երկրի վերաբերյալ) կուտակվել էին հսկայական քանակությամբ ԴԱՀ, որոնք գրառվել էին հիմնականում տարբեր զբաղմունքի տեղ մարդկանց, հիմնականում ոչ մասնագետների կողմից աշխարհի տարբեր ծայրամասերում: Ուստի այդ նյութերում գլխավորն ու երկրորդականն այն աստիճան էին խառնված, որ դրանցից օգտվելիս ազգագրագետը կանգնում էր բարդ, հաճախ էլ անլուծելի խնդիրների առջև: Նյութերի այդ ան-

¹ Տե՛ս Լիսիցյան Ս., Ազգագրական հարցարան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1946, էջ 3:

կանոնությունները նաև շփոթություն էր առաջացնում, հետևաբար մեծ էր նաև հետազոտություններ կատարելիս սխալվելու հավանականությունը²:

XIX դարի երկրորդ կեսերին հայ իրականության մեջ ևս ծրագիր-հարցարան կազմելու մի շարք փորձեր կատարվեցին: Դրանցից առաջինը Գարեգին Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոց» (1874) հայտնի աշխատությունն է մեզանում, սակայն առաջին գիտական ծրագիր-հարցարանը՝ «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» վերնագրով, կազմեց Գրիգոր Խալաթյանցը՝ 1887 թ. Մոսկվայում հայերեն: Այն կիրառվեց մինչև 1940-ական թթ. կեսերը: Այդ ծրագիրը լիովին համապատասխանում էր XIX դարի երկրորդ կեսերի ազգագրության պահանջներին և չափազանց մեծ դեր խաղաց մեզանում ազգագրությունը գիտական հիմքերի վրա դնելու հարցում: Սակայն 5-6 տասնամյակ հետո նոր ծրագրի անհրաժեշտություն առաջացավ, որն իրագործեց Ստեփան Լիսիցյանը՝ 1946 թ. հրատարակելով իր «Ազգագրական հարցարանը», որն օգտագործվում է առ այսօր: Այն տեսական և գործնական խոշոր նշանակություն ունեցավ հատկապես հավաքչական աշխատանքները ճիշտ կազմակերպելու առումով և մինչև օրս ծառայում է իբրև մեթոդական ձեռնարկ:

ԴԱՆ-ի գրառումը ոչ թե սոսկ փաստերի գրանցում է, այլ գիտահետազոտական որոշակի աշխատանք դաշտում³: Դաշտային հե-

² Տե՛ս *Громов Г.*, Методика этнографических экспедиций, Москва, 1966, с. 15: Հարկ ենք համարում նշել, որ դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման, դաշտային ազգագրական հետազոտությունների իրականացման մեթոդների վերաբերյալ ուսուցանելու և տեսել բազմաթիվ հոգվածներ ու ժողովածուներ, որոնք կարող են շատ օգտակար լինել նաև հայ ազգագրական իրականության համար:

³ Այս առումով կարևոր են ձեռքի տակ ունենալ մի շարք ուղեցույցներ, որոնք լրացուցիչ տեղեկատվություն կտան ուսումնասիրողներին՝ **Козьмин В. А.**, Полевая этнография, СПб., 2007, **Бушкова В. И., Поляков С. П.**, Методы организации полевых этнографических исследований (опыт работы Среднеазиатской комплексной экспедиции исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова), Проблемы сравнительных исследований в социологии, Москва, 1987, **Вайнштейн С. И.**, Актуальные вопросы полевого исследования традиционно-бытовых куль-

տազոտական աշխատանքների կազմակերպումը կարող է իրականանալ գործողումների, գիտարշավների և ստացիոնար հետազոտությունների եղանակով: Ստացիոնար եղանակով ուսումնասիրելը լավագույնն է, որովհետև հետազոտողը, երկար ժամանակ անընդմեջ լինելով բնակչության մեջ, այնքան է մտերմանում, որ ձեռք է բերում իր անձի հանդեպ հարգանք և վստահություն, որով և դյուրացնում է նպատակադրումը:

Գիտական արշավախմբերի կողմից ԴԱՆ-ի գրառման մեթոդները կարող են լինել երկու տեսակ՝ երթուղային և ճյուղային: Երթուղայինի դեպքում շարժումը կատարվում է մի գծով, անընդհատ և հաջորդական բնակավայրերով՝ 1-3 օր, կանգառներով: Բնական է, որ այս պարագայում նյութերի գրանցումը կատարվում է արագ՝ իբրև լրացում, որովհետև գիտարշավի մասնակիցները իրենց գրառած նյութերի բացթողումներն են լրացնում:

Ճյուղային հետազոտման հիմնական կետերը կենտրոնական բնակավայրերն են, իսկ մոտակա վայրերը գրանցումը ստուգելու և լրացնելու համար են: Այս գիտարշավի անդամները ունենում են իրենց նախասիրած թեմաները: Կարելի է նաև այս երկու եղանակները զուգակցել:

Հետազոտողը տեղավայրի ընտրությունը կարող է կատարել երկու եղանակով՝ ա) ընտրությամբ, երբ նյութերը պետք է գրանցվեն ոչ ընդլայնված թեմատիկ հարցերի շուրջ, և բ) համա-

тур народов СССР, СЭ. 1985. № 3, **Жданко Т. А., Крупянская В. Ю., Тереньтева Л. Н.**, Об организации и методике полевых этнографических исследований (Из опыта ИЭ АН СССР), Этнографическое совещание 1956 г. тезисы докладов на пленарных заседаниях, Москва-Ленинград, 1956, **Иванов С. В.**, К вопросу о методике собирания и изучения произведений народного изобразительного искусства, СЭ, 1964, № 4, **Крюков М. В.**, К методике сбора полевого материала по системам родства, СЭ, 1972. № 4, **Токарев С. А.**, К методике этнографического изучения материальной культуры, СЭ, 1970, № 4, **Токарев С. А.**, Обычаи и обряды как объект этнографического исследования, СЭ, 1980. № 3, **Читая Г. С.**, Принципы и методы полевой этнографической работы, СЭ, 1957. № 4, **Шмелева М. Н.**, Полевая работа и изучения современности, СЭ, 1985. № 5, **Ядов В. А.**, Социологическое исследование: методология, программа, методы, Москва, 1987, с. 248:

տարած, ընդլայնված ուսումնասիրություն: Ընտրովի հետազոտություն ժամանակ նախանշվում են ուսումնասիրության գլխավոր օբյեկտները: Ազգազրագետը կենտրոնանում է միայն այդ օբյեկտների ուսումնասիրության վրա: Այս մեթոդական հնարի շնորհիվ կարելի է խնայել ժամանակը: Այն թույլ է տալիս խորապես ուսումնասիրել ընտրված օբյեկտները: Սակայն ընտրովի հետազոտություն էական թերությունն այն է, որ օբյեկտի ընտրությունը կարող է լինել խիստ սուբյեկտիվ, և ընտրված օբյեկտը կարող է բնավ բնորոշ չլինել տվյալ էթնիկ կամ ներէթնիկ հանրությունը: Եվ սուբյեկտիվ սխալներից խուսափելու համար ազգազրագետը պետք է առավելագույնս ծանոթ լինի ուսումնասիրվող բնակչության պատմությանն ու դրան վերաբերող ազգազրական աշխատանքներին: Ընտրովի հետազոտությունն առավել հաճախ կիրառվում է մշակույթի ու կենցաղի մի շարք ոլորտներում վերապրուկային դրսևորումներն ուսումնասիրելիս: Սակայն ժամանակակից մշակույթի ու կենցաղի արագ զարգացման, չիման միջոցների արդիականացման պայմաններում (ինտերակտիվ, ազատ առևտուր, տրանսպորտ, կապ, ինտերնետ և այլն) ընտրովի հետազոտման մեթոդը մղվում է հետին պլան և կիրառվում միայն հազվադեպ: Ժամանակակից մշակույթի ու կենցաղի ուսումնասիրության համար առավել հարմար է կիրառել ընդհանուր, ընդլայնված հետազոտության մեթոդը: Այս մեթոդի կիրառման դեպքում արշավախումբը չի առանձնացնում որևէ օբյեկտ, այլ ուսումնասիրության է ենթարկում հետաքրքրող թեմայի վերաբերյալ բոլոր առկա օբյեկտները: Սակայն այս մեթոդը դաշտային ազգազրական նյութերի գրառման համար պահանջում է երկար ժամանակ: Այդ է պատճառը, որ ազգազրագետը, հաճախ ժամանակը խնայելով, չի կարողանում նյութերը լիարժեքորեն գրանցել: Այս գործը շտապողականություն չի հանդուրժում, առավել ևս գրանցվելիք նյութերի մեջ խտրություն դնելը և այս կամ այն ոլորտը շրջանցելը: Այսպես, օրինակ, ինչ կնշանակի նկարագրել լուռացի կնոջ տարազը և շրջանցել նրա ներքնազգեստները կամ ուսումնասիրել գուլպաները, բացառել ոտնամանները: Բոլոր դեպքերում երթուղային կամ ստացիոնար ուսումնասիրությունները ենթադրում են բանահավաքչական լուրջ, երկարատև և անշտապ աշխատանք:

Անհատական գիտական ուղևորությունները բանահավաքչական աշխատանքում ընդունված ձևեր են: Դրանք կարող են տեղի ունենալ միայնակ կամ ուղեկիցներով. միայնակ, եթե բանահավաքը միաժամանակ լուսանկարիչ է, գծագրող և նկարիչ, ուղեկիցներով, եթե բանահավաքը գուրկ է այդ շնորհներից: Անհատական աշխատանքը հիմնականում կատարվում է այն դեպքում, երբ ճշգրտվում են գրանցումները, երբ փորձում են լրացնել նախկին գրանցումների բացթողումները, թարմացվում են վիճակագրական տվյալները, կատարվում են նոր լուսանկարահանումներ և այլն:

Կոմպլեքսային գիտարշավների ժամանակ պետք է նկատի ունենալ հետևյալ հանգամանքները:

ա) Որքան հնարավոր է, գրանցելիք նյութերը պետք է լինեն միմյանց հետ կապված: Օրինակ, եթե մեկը ուսումնասիրում է ընտրություն և ամուսնություն ավանդական և ժամանակակից սովորույթներն ու ծեսերը, ապա արշավախմբի մեջ մտնող 2-րդին, 3-րդին, 4-րդին նպատակահարմար է հանձնարարել ընտանիք՝ ավանդական և ժամանակակից կտրվածքով, ազգակցական համակարգը, համայնքային, դրացիական հարաբերությունները, դրանց սերտորեն առնչվող հուղարկավորման, հյուրընկալման համակարգերը:

բ) Եթե նախատեսված է գրել որևէ մենագրություն, ապա այն պետք է իրականացվի տարբեր բանահավաքների ու գիտնականների կողմից՝ տարբեր թեմաների ուսումնասիրություն ստանձնելով: Այսպես, դիցուք թեման է՝ «Հայկական գյուղը 1980-2010 թթ.»։ Արշավախմբի անդամներից մեկին հանձնարարվում է ուսումնասիրել տնտեսական կենցաղն իր բոլոր ոլորտներով, երկրորդին՝ նյութական մշակույթը՝ իր ոլորտներով, երրորդին՝ սոցիալական հարաբերությունների ոլորտը, չորրորդին՝ հոգևոր-հոսմանիտար մշակույթի բնութագրությունը:

գ) Եթե նպատակ կա ուսումնասիրելու մի ամբողջ ազգագրական շրջան, ապա բանահավաքչությունը և ուսումնասիրությունը կատարվում են նույն ձևով՝ թեմաների բաշխում կատարելով, թեև չի բացառվում միայնակ անելու այդ ամբողջը:

դ) Երբ գիտական գրանցումներին զուգակցում են թանգարանային արժեքների ձեռքբերումները, ապա անխուսափելիորեն պետք է կազմակերպվի կոլեկտիվ գիտարշավ:

ե) Երբ խմբակային գիտարշավների մասնակիցները տարբեր

մենագրություններ գրելու համար նյութեր են գրանցում, ցանկալի կլինի, որ նրանցից յուրաքանչյուրը ընտրի տարբեր ուղղություններ, այլապես միմյանց կխանգարեն, չէ՞ որ նրանցից յուրաքանչյուրի հնարավորություններն ու աշխատասիրությունը տարբեր են:

Ազգաբնակչության հետազոտողը չպետք է սահմանափակվի լուրի ծանրավայրով կամ շրջանով, քանի որ ամբողջ մարզը՝ որպես ազգաբնակչության կոռն շրջան, ուսումնասիրությունից զերթե դուրս կմնա:

Բնակավայրի ընտրությունը: Վայրի ընտրությունը հիմնավորվում է ազգաբնակչության տեսանկյունից չուսումնասիրված վիճակով կամ թերի հետազոտված լինելով: Մինչև տեղավայր հասնելը ընտրված վայրը, նրա աշխարհագրությունը, պատմությունը, ժողովրդագրությունը, տնտեսությունը և այլն նախապես պետք է ուսումնասիրվեն գրականություն միջոցով, այլապես հետազոտողը կհանդիպի լուրջ դժվարությունների:

Ընտրված վայր կարող են լինել գյուղը, շրջանը, մարզը: Բոլոր դեպքերում ազգաբնակչության, ունենալով իր հատուկ նպատակը, պետք է խստիվ պահպանի ազգաբնակչության շրջանների սահմանները: «Ազգաբնակչության շրջան» հասկացությունը ենթադրում է զբաղմունքների, նյութական և հոգևոր մշակույթի, հասարակական կենցաղի և բանահյուսության ամբողջականություն:

Եթե բանահավաքը որևէ ազգաբնակչության շրջանի առանձին գյուղին է ընտրում իբրև ուսումնասիրության օբյեկտ, պետք է հաստատուն կերպով բոլոր թեմաները գրի առնելուց հետո այն համեմատի նույն շրջանի մեկ այլ գյուղի նյութերի հետ, եթե այդ երկրորդ գյուղում ներգաղթողներ չեն բնակվում: Համեմատությունները անցկացվում են փոխադրեցությունների հարցերը պարզաբանելու համար: Ուսումնասիրության ընթացքում անհրաժեշտ է տարբերել միատարր բնակիչներով բնակավայրերը էթնիկապես խառը բնակչությամբ բնակավայրերից, որտեղ զգալի են սովորությունների փոխադրեցությունները և համանման երևույթների առկայությունը, որոնք պետք է տարբերակված գրանցվեն:

Թեմայի ընտրությունը: Շատ ցանկալի կլինի ընտրությունը կատարել հեղինակի հակումների համաձայն, իսկ եթե թեման հատուկ նպատակով է տրվում կամ պարտավորեցնում, այդ դեպքում

կապահանջվեն լրացուցիչ ջանքեր: Ցանկալի է, որ թեման կամավոր ընտրվի:

Ե. Լալայանը XIX դարի վերջերից մինչև 1910-ական թվականները գրի է առել և հրատարակել է միայն սոցիալական հարաբերություններն արտացոլող նյութեր՝ ամուսնություն, ընտանեկան, ազգակցական հարաբերություններ, վարքուբարք, ժողովրդական տոներ, բանահյուսություն: Նյութական մշակույթը նա էլի գրանցում կամ քիչ էր գրանցում: Այս մեթոդը կիրառել է Ջավախքում, Զանգեզուրում, Արցախում, Բայազետում, Վասպուրականում, Տարոնում և այլուր՝ միևնույնը կրկնելու պայմանով: Անտարակույս, տիտանական աշխատանք է կատարել: Նյութական մշակույթը շրջանցելու համար նրան մեղադրել չի կարելի:

Բանասացների ընտրությունը: Ազգագրագետը պետք է սիրի որոնումներ կատարել, գրի առնել և իր ունեցած տեղեկությունները հարստացնել: Ուղեորությունների ընթացքում նա պարտավոր է կազմել բանասացների ցուցակ, որը ոչ միայն իր, այլև ուրիշների համար ևս շատ կարևոր է տեղեկատվության առումով: Բանասացների ընտրությունը պետք է կատարել՝ ժողովրդի հետ շփվելով: Զրույցներում, հարցուփորձի ընթացքում կարելի է ճանաչել իմաստուն մարդկանց և ցուցակագրել նրանց անունները: Սովորաբար բանասացները կարծում են, թե այդ զրույցով ամեն ինչ վերջացավ, մինչդեռ նրանց համատեղ աշխատանքը նոր է սկսվում: Այդ աշխատանքը պետք է կազմակերպվի հստակ ժամանակացույցով, ճշտապահությամբ, բարենպաստ միջավայր ստեղծելով:

Առաջին հերթին պետք է գրանցել բանասացի կենսագրությունը, ուր շեշտվելու են նրա զբաղմունքները, և այն նյութերը, որոնց մասին պատմում է: Գրանցմանը զուգընթաց պետք է լուսանկարել նրան, մի օրինակը փակցնել կենսագրության բաժնում՝ բանասացին ոգևորելու համար: Նրանց պետք է խրախուսել, գիտական հանդեսներում հոդվածներ տպագրել նրանց մասին: Բանահավաքը նրա նկատմամբ պետք է բարյացակամ լինի, հարգալից վերաբերմունք ունենա: Զպետք է հոգնեցնել ու ձանձրացնել բանասացին:

Բանասացի հետ աշխատելու ժամանակացույցի սահմանումը: Ժամագրումը և օրվա աշխատանքի տեղողության սահմանված կարգը պետք է լինեն անխախտ, որտեղ լինի՝ բանահավաքի մոտ,

փողոցում, թե բանասացի տանը: Նրա հոգնածությունը նկատելիս անհապաղ պետք է ընդմիջում տալ, որպեսզի իր ուզած ձևով հանգստանա: Յուրաքանչյուր բանասացի հետ պետք է հանդիպել օրվա ընթացքում մինչև վեց ժամ՝ երեքը՝ առավոտյան, երեքը՝ երեկոյան: Երեք ժամից ավելին հոգնեցուցիչ է թե՛ բանահավաքի և թե՛ բանասացի համար: Բացի դրանից՝ բանահավաքը պարտավոր է առավոտյան և երեկոյան գրի առած նյութերը վերամշակել թարմ տպավորությունների տակ, այլապես կմոռացվեն շատ տարրեր: Անթուլատրելի է թղթախաղերով և խմիչքով տարվելը: Գիշերը՝ ժամը 12-ից հետո, պետք է քնել, իսկ առավոտյան՝ նախաճաշից հետո, շարունակել գրանցումները:

Գործողվող անձինք պետք է ունենան իրենց տնտեսությունը, խոհանոցը (շարժական կամ մնայուն), կացության վայրը, քնապարկերը, գրենական պիտույքները, ձայնագրման, լուսանկարման սարքերը:

Ցանկալի կլինի, որ գրանցման տետրը լինի ծավալուն, հաստ կազմով: Գրանցումը ցանկալի կլինի կատարել ինքնահոսով, որ գրվածը խոնավության պայմաններում չփչանա: Նաև պետք է ունենալ պլանշետ՝ գծագրական վատման, կալկ՝ պատճենահանման համար, գունավոր և գծագրական մատիտներ և այլ պարագաներ: Ֆոտոապարատը պիտի լինի ազգազրագետի անբաժան ուղեկիցը: Լուսանկարը դիտվում է իբրև նյութական առարկա, որովհետև այն արտացոլում է առարկայի անաղարտ պատկերը: Խիստ անհրաժեշտ է կինոնկարահանման սարքը, քանզի այն լիարժեք վերարտադրում է մարդկային շարժումը, աշխատանքային գործընթացները և կենդանություն է հաղորդում ուսումնասիրվող նյութերին: Նույնը վերաբերում է ձայնագրիչ սարքին, որը բանահյուսության-բանահավաքչության համար ամենօրյա գործածման միջոց է: Հարսանիքը, նրա երգերը, «հալավօրհները» կամ կրոնական ծեսերը, աղոթքները, սեղանապետի բաժակաճառերը, քավորի խոսքը, փեսայի պատասխանը և այլն անմիջապես գրանցելու հարմար միջոցներ են: Եվ, վերջապես, ազգազրագետ-բանահավաքի հագուստը պետք է լինի համեստ, ժողովրդի բարքերին համապատասխան, այլապես անվստահորեն կվերաբերվեն նրան:

Բանահավաք-ազգազրագետը պետք է ունենա աշխատանքային օրագիր, որում գրանցվելու են օրվա անցուդարձերը: Խոր-

Հուլիսի 5-ին տրվում ունենալու անձնական օրագիր:

Գրանցման եղանակները: Գրանցվում են անխտիր բոլոր նյութերը, բայց տարբերում են էականը ոչ էականից: Պատահականորեն լաված ամեն մի ազգագրական երևույթ, ասույթ, ժողովրդական իմաստնություն տեղում անպայման պետք է ամրագրել ծոցատետրում՝ հետագայում իր մնայուն տեղում գրանցելու համար: Եթե անշարժ իրեր են նկարագրվում, ապա անխուսափելի է դրանք իրականացնել տեղում, իսկ եթե դաշտային գյուղատնտեսական աշխատանքներին են վերաբերում, ապա այն հաջողությամբ կպսակվի, եթե գրառողը նույնպես մտնի աշխատանքային այս կամ այն դերի մեջ և զուգահեռ հարցումներն ուղղի:

Ցանկալի է, որ բանասացները լինեն 2-3 հոգի: Եթե բանասացը հմուտ է, լավ հիշողությամբ է օժտված, կարելի է նրան միանգամայն վստահել: Առարկան նկարագրելիս չպետք է կիսատ թողնել: Օրինակ՝ հարսանեկան արարողակարգը գրառելիս չի կարելի կեսը գրառել մի գյուղում, մյուս կեսը՝ հաջորդ գյուղում: Պետք է երևույթը ամբողջապես նկարագրել, ավարտին հասցնել:

Բանահավաքը պետք է ունենա առանձին թեմաներին հատկացվող տետրեր, մաքրագրության մատյաններ, գրպանի ծոցատետր և մատիտ՝ անմիջապես գրանցելու պատահական արտահայտություններն ու նյութերը, որոնք նույնիսկ ամենափորձառու հարցարանագետների մտքով չեն անցնում: Գրանցման ժամանակ ծագող կողմնակի հարցերը պետք է անմիջապես մտցնել հարցարանի մեջ: Օրինակ՝ Կոմիտասը հորովելի երգը գրի է առել վարի ժամանակ, որովհետև վառ երևակայություն է առաջացնում այս կամ այն պահը:

Գրանցման ժամանակ տվյալ ազգագրական շրջանում չի կարելի անտեսել եկվոր տարրերի համապատասխան նյութերը: Այսպես, օրինակ, Արարատյան հովտում սովորաբար հարսնառը հարս բերելու էր գնում իր հարսնեւորներով, մինչդեռ նույն հովտում XX հարյուրամյակից ապրող վասպուրականցիները «խաբսի խուր» էին գնում զուլպ կոպալներով, որովհետև աղջկա գյուղում նման կոպալներով նրանց դիմագրավում էին աղջկա համագյուղացիները և «ճակատամարտում» գավազաններով: Այս լրացուցիչ նյութերը չպետք է խառնել գրանցվող հիմնական նյութին, այլ

գետեղել տողատակում:

Մի համգամանք ևս. ուսումնասիրություն ընթացքում անհրաժեշտ է տարբերակել միատարր բնակիչներով բնակավայրերը էթնիկապես խառը բնակեցված բնակավայրերից, որտեղ ապրում են տարբեր ժողովուրդներ: Հայաստանում խառը բնակեցված բնակավայրերը հազվադեպ են, բայց կան և պետք է հաշվի առնվեն, որովհետև անխուսափելիորեն առաջանում են տարբեր էթնիկ խմբերի փոխադարձ ազդեցություններ: Այդպես, օրինակ, մինչև Արցախյան շարժումը հայերի հետ խառը բնակվում էին ռուսներ, ադերիներ, քրդեր: Ռուսներն այստեղ օգտագործել են հայկական ծանր զուլթանը, որին լծել են ձիեր, կալսիչ գործիք կամը և այլ գործիքներ ու միջոցներ: Նրանք սովորել են կոռնարկ (պասմա) պատրաստել և աթար կտրել, իսկ փարախում տարթ կտրել՝ իբրև վառելիք: Հայերը նրանցից սովորել են նորաձև և թեթև տներ կառուցել, լծել ֆուրգոն և թխել բոքոն հաց՝ մոռանալով ազգային լավաշը: Խոսքը փոխ բոքոնի մասին է: Կամ՝ ադերիները հայերից են սովորել երկրագործությունը, տնաշինությունը, իսկ իրենք հայերի վրա ազդել են անասնապահության գծով: Ներկայումս այդպիսի խառը էթնիկ միջավայր են ասորիներով, եզդիներով բնակեցված հայկական որոշ բնակավայրեր: Այդ փոխադարձ ազդեցությունները հաշվի չառնելը բանահավաքին կարող է մոլորություն մեջ գցել, մի էթնիկ խմբի սովորություններն ու նյութական մշակույթը վերագրել մյուսին: Օրինակ՝ ուսումնասիրելով Լոռու XIX դարից մնացած կառույցները՝ չի կարելի անտեսել, բացառել ռուսական շինարարության ավանդները, որոնց ազդեցությամբ ամբողջ Լոռին ունեցավ կղմինդրածածկ երկթեք կտուրներ:

Բացի սովորական հարցարանային մեթոդով գրանցումներ կատարելուց՝ կա նաև հարցաթերթիկային գրանցման մեթոդ, որը կոչվում է անկետային եղանակ: Այդպիսի հարցաթերթիկներ սովորաբար ուղարկվում են գյուղերը, ուսումնական հաստատությունները՝ լրացնելու և պատասխանելու: Հարցաթերթիկում բարդ և ավելորդ հարցեր չի կարելի առաջադրել: Ամեն ինչ պարզ և լակոնիկ պետք է լինի, որպեսզի բանահավաքչական փորձ չունեցողը կարողանա հստակ պատկերացում կազմելով պատասխանել: Բայց ազգագրագետ-բանահավաքը անտարբերություն չպետք է

ցուցաբերի ենթահարցերի, «մանրուք» թվացող երևույթների նկատմամբ, այլապես գիտակցաբար կորստյան կմատնվեն հարյուրավոր երևույթներ, որոնք գիտության համար շատ անհրաժեշտ են:

Հարցաթերթիկը ազգագրագետը պետք է կազմի գործուղումից առաջ: Հարցաթերթիկներում նախապես արդեն ուսումնասիրված թեման նոր նյութերով է լրացվում, հետևապես դրանք պետք է կրեն թեմատիկ բնույթ, որպեսզի իրար չխառնվեն:

Անկետային գրանցումը իրականացվում է հատկապես թեմայի պատմականությունը վավերացնելու նպատակով: Սակայն հարցաթերթիկով հետազոտությունը ազգագրագետին չի կարող լիովին բավարարել, եթե այն վիճակագրական տեղեկություն է պարունակում լոկ անցյալի կամ լոկ կենցաղի մասին: Լավ կլինի, որ պատմական զարգացումը կամ ընթացքը լիարժեք տեսնելու համար ժամանակները ներկայացնեն ըստ պատշաճի, ընդ որում՝ հարցաթերթիկներից մեկը նվիրվի անցյալին, մեկ ուրիշը՝ ներկային: Հարցաթերթիկային ուսումնասիրությունը առանձնապես կիրառելի է մեր նոր կենցաղը ուսումնասիրելու համար, որովհետև ավանդական կենցաղը անընդհատ տեղի է տալիս, և նոր երևույթներ են հանդես գալիս, իսկ ազգագրությունը պարտավոր է այդ փոփոխությունները հաստատագրել և հանձնել պատմությունը:

Դաշտային ազգագրական հետազոտությունները իրականացվում են անձնական դիտարկումների, բանասացի հետ հարցազրույցների, ազգագրական արժեքավոր հավաքածուների գրանցման եղանակով: Անձնական դիտարկումների ժամանակ օրագրերում գրանցվում են այն նյութերը, որոնք նախատեսված չեն եղել դիտարկողի կողմից, բայց կարող են լինել չափազանց օգտակար ազգագրական բացահայտումներ: Հետազոտության յուրաքանչյուր մասնակից պետք է ունենա օրագիր, որտեղ նշվում են երթուղին, չըջակա բնական պայմանները, բնակչության դիմավորման կարգը, բնակչության բնավորությունը, վարքի տարբեր դրսևորումները և այլն: Օրագրերում կարող է նշվել նաև հետազոտողի նախնական եզրակացությունն այս կամ այն երևույթի վերաբերյալ: Օրագրային գրառումներ կատարելիս կարևոր է ունենալ սուր դիտողականություն և արագ կողմնորոշվելու ունակություն:

Արչավախմբի անդամները պետք է պատկերացում ունենան

մեկնման վայրի մասին, ծանոթ լինեն գրականության մեջ եղած տվյալներին և պատմությանը, որպեսզի նախ տեղի բնակչությանը Հարգանքով վերաբերվի իրենց և պատրաստ լինի տեղեկատվություն տրամադրել, ապա հոգատարությունում ու նրբանկատորեն չփվեն բանասացների հետ: Կարևոր է նաև հիմնական թեմաների նախօրոք մշակումը և դրանց վերաբերյալ հարցարանների կազմումը: Հետազոտվող հիմնախնդրի հարցերը համարակալվում են ըստ նյութի հաջորդականության՝ գրառվող նյութի մշակումը հեշտացնելու համար: Հարցարանի մակարդակով են պայմանավորված գրառվող նյութի խորությունը և տեղեկատվության բազմազանությունը: Նյութեր գրառողը պետք է կարողանա հմտորեն օգտվել գիտական ուղեցույցից՝ բանասացներից քաղելով ամբողջ նյութը, նույնիսկ արտաքուստ մանրուք թվացող տվյալները: Նյութի գրառման հաջողությունը և գիտականության ապահովումը պայմանավորված են նաև երթուղու, բնակավայրերի ճիշտ ընտրությամբ: Գրառումը պետք է նախատեսվի այն սկզբունքով, որն առավել ամբողջական արտահայտի տարածաշրջանի բնակչության ընդհանրական պատկերը:

Աշխատանքը բանասացի հետ: Դաշտային ազգազրական նյութերի գրառման հիմքը աշխատանքն է բանասացի հետ: Տեղ հասնելուց հետո արշավախումբը պետք է հանդիպի տեղական մարմինների հետ, ներկայացնի արշավախմբի նպատակն ու թեմատիկան: Ազգազրագետը տեղական մարմինների (գյուղապետարան, դպրոց և այլն) երաշխավորությամբ պետք է ընտրի առավել բանիմաց, աշխույժ, սուր հիշողությամբ բանասացների: Տեղական մարմինները պետք է տեղեկացված լինեն արշավախմբի նպատակների, հարցումների բովանդակության մասին, որպեսզի օգնեն բանասացներին ճիշտ ընտրություն կատարել: Գյուղապետարանը, դպրոցի աշխատակիցները բավականաչափ տեղեկացված են տեղի պայմաններին, մարդկանց, կարող են ազգազրագետին խորհրդատու լինել բանասացի ընտրության և շատ այլ հարցերում: Ազգազրագետը պարտավոր է կազմել բանասացների ցուցակ, գրանցել նրանց համառոտ բնութագրերը՝ նշելով տարիքը, ծննդյան վայրը, տվյալ բնակավայրում նրա բնակվելու ժամանակի տևողությունը, տեղացի կամ եկվոր լինելը, մասնագիտությունը, սոցիալական վիճակը: Այս կամ այն թեմայի վերաբերյալ հարցերին պատասխանելիս մարդիկ տալիս են անուններ, որոնք կարող են

Հաստատել նրանց հաղորդածը կամ լրացուցիչ տվյալներ հայտնել: Առաջանում է անհրաժեշտություն բանասացներին երկու խմբի բաժանելու՝ 1. բանասացներ, որոնք կարող են առավել կարևոր տեղեկություններ տալ և պետք է հարցման ենթարկվեն սկզբում, 2. մարդիկ, որոնք հաստատում են գրառված նյութերի ճշմարտացիությունը:

Բանասացի հետ աշխատանքը սկսվում է այցի նպատակը բացատրելուց: Որքան ճիշտ ըմբռնի վերջինիս հարցման նպատակը, և իրենից ի՞նչ է պահանջվում, ու ինչի՞ մասին ինքը պետք է պատմի, այնքան բովանդակալից և արդյունավետ կլինի նրա տեղեկատվությունը: Հարցազրույցը չպետք է վերածել հարցաքննության: Որքան ազատ պատմի բանասացը, այնքան շատ տեղեկություններ կհաղորդի, այդ թվում՝ նաև տեղեկություններ, որոնք նախօրոք ծրագրված չէին: Բանասացին հարցերը պետք է ուղղել ըստ նախօրոք կազմված հերթականության, չպետք է ընդհատել նրան, հարցերը չպետք է ենթադրեն «այո» կամ «ոչ» պատասխանները, այլ պիտի հնարավորություն տրվի ծավալվելու: Պետք է խուսափել գրական լեզվով խոսելուց. առավել շատ նախապատվություն պետք է տրվի բարբառային որոշակի բառերին ու բառակապակցություններին: Առհասարակ բանասացի հետ զրույցը պետք է լինի կենդանի ու ակտիվ, չնմանվի գուլտ հարց ու պատասխանի: Բանասացը պետք է զգա, որ իր պատմած նյութերը իսկապես կարևոր են ու հետաքրքիր ազգագրագետի համար: Պետք է ստեղծվի փոխադարձ վստահության դաշտ, որպեսզի ազգագրագետը բանասացից ստանա առավելագույնս հավաստի ու հազեցած տեղեկատվություն: Բանասացի հետ աշխատանքը ԴԱՆ-ի գրառման ամենաբարդ խնդիրներից մեկն է: Ուստի գրանցված նյութերի արժանահավատ ու իրականին առավել մոտ լինելը շատ հաճախ կախված է հենց բանասացի հետ ճիշտ աշխատանքից:

Ազգագրական հարցարանից օգտվելու կարգը: Ազգագրական հարցարանը բանահավաքի հոգևոր զենքն է, որին նա պետք է նախապես լիակատար տիրապետի:

Հարցաշարը պետք է վաղօրոք ծրագրել մտքում կամ գրառել թղթի վրա՝ հույսը չկապելով բանասացի ինքնագործունեության հետ: Լավագույնը տվյալ թեմայի բոլոր հարցերը հիշելն է, ինչպես դերասանը իր դերն է հիշում, որպեսզի բանասացների հետ զրույցն անկաշկանդ ընթանա, և պատմողի ու գրառողի միջև ան-

Հարմարություն ու անհամաձայնություն պահեր չառաջանան, վեճեր չծագեն (Հակառակ դեպքում պետք է անմիջապես դադարեցնել գրառումը): Եթե հնարավոր չէ հիշել տվյալ թեմայի բոլոր հարցերը, գոնե օրվա գրանցելիք նյութերի հարցերը պետք է արտադրել հատուկ թղթերի վրա և փոել սեղանին այնպես, որ բանասացը չզգա, թե անկետային հարցեր եք տալիս:

Ազգազրական հարցարանի հարցերը չի կարելի թողնել նույն քանակությամբ, որովհետև ամեն բան չէ, որ հեղինակը առաջարկել է հարցարանում:

Զրույցի ժամանակ ազգազրագետը պետք է հնարամտորեն ուղղորդի բանասացին, հիմնական նյութից չեղվելու դեպքում զգուշորեն ու անուղղակիորեն վերադարձնի բուն թեմային, բայց չի կարելի կտրուկ ընդհատել բանասացին, հակառակ պարագայում զրույցը կկորցնի իր հետաքրքրությունը, պատասխանները կլինեն թույլ և կցկտուր: Հարցը չի կարելի տալ այնպես, որ բանասացը պատասխանի միայն «այո» կամ «ոչ»: Ազգազրագետը հարցման ժամանակ չպետք է ցույց տա, որ ինքն արդեն գիտի այդ հարցի պատասխանը, հակառակ դեպքում զրույցը կդառնա ոչ միայն անհետաքրքիր, այլև ոչ նպատակային: Հաճախ բանասացի հետ զրույցին կարող են միանալ հարևանները, մտերիմները, հյուրերը: Եթե կոլեկտիվ զրույցը նպաստում է ընդհանուր նպատակին, ազգազրագետը պետք է քաջալերի դա: Երբեմն զրուցակիցները համաձայնություն չեն գալիս այս կամ այն հարցի շուրջ. այդ դեպքում ազգազրագետը պետք է բացահայտի տարաձայնություն պատճառը և որոշի, թե որ զրուցակիցն է իրավացի: Այդ բոլոր խոսակցությունների բովանդակությունը համառոտ կամ ծածկագիր պետք է գրառի տետրում:

Եթե բանասացը աշխույժ է և լավ հիշողություն ունի, ազգազրական նյութից բացի՝ լավ կլինի, որ գրի առնի նաև բանահյուսական նյութեր՝ հեքիաթներ, առակներ, ասացվածքներ, աշխատանքային երգեր, վիճակի, պարի, պանդխտության երգեր, հանելուկներ, օրհնանքներ, գովքեր, անեծքներ: Անհրաժեշտ է գիտենալ, որ գրի առնվելիք նյութը անպայման պահպանելու է պատմողի, երգողի լեզվական, բարբառային առանձնահատկությունները: Առանց բարբառի նրբությունները պահպանելու բանահյուսությունը իր արժեքը կորցնում է:

Որքան էլ համոզվիք թվա գրառվածը, անհրաժեշտ է այն

ճշգրտել և համեմատել այլ բանասացների տվյալներին:

Նյութերի գրառումն ավելի արդյունավետ կլինի իրականացնել երկու հոգով, երբ մեկը հարցնի, մյուսը գրի: Հնարավոր է, որ բանասացը շփոթվի կամ խուսափի պատասխանից գրառման ընթացքում, այդ դեպքում պետք է դադարեցվի գրառումը, և նյութը թղթին հանձնվի հիշողությամբ գրույցի անմիջական ավարտից հետո:

Ազգագրագետը, բացի բանասացի պատմածները գրառելուց, ձայնագրելուց, գրանցում, գծագրում, լուսանկարում կամ պատճենահանում (արտանկարում) է նյութական մշակույթի այս կամ այն տարրը, որը թանգարանային արժեք է ներկայացնում: Խորհուրդ է տրվում հավաքելու կամ գնելու ազգային մշակույթի ուշագրավ առարկաները, հատկապես այն հավաքածուները, որոնք դուրս են մնացել կենցաղային կիրառությունից կամ էլ չկան թանգարաններում: Ազգագրագետը պարտավոր է յուրաքանչյուր իրի համար կազմել մանրամասն բնութագիր՝ ձեռքբերման վայրը, ամիս-ամսաթիվը, ո՞ւմ է պատկանել, իրը ստեղծողի և այն գործածած մարդկանց անուշաները, տարիքը, ստեղծման ժամանակը և վայրը, իրի անվանումը, բնորոշ նշանները, ստեղծման նպատակը, օգտագործման ձևը:

Համընդհանուր և համակարգված հետազոտություն անցկացնելու համար ցանկալի կլինի նաև առանձին հիմնահարցերի վերաբերյալ ստեղծել տարբեր տիպի անկետաներ, որոնք կարող է լրացնել ազգագրագետ-բանահավաքը կամ հանձնել տեղական բնակչությանը՝ ինքնուրույն լրացնելու համար: Հարցերի քանակը անկետաներում չի սահմանափակվում, բայց ընտրվում են կարևորները: Դրանցով կարելի է ստանալ զանգվածային նյութեր՝ ավելի մեծ տարածաշրջաններ ընդգրկելով: Կարելի է անել նաև բացահայտումներ ուսումնասիրվող խմբի կամ տարածքի ազգագրական պատկերի առանձնահատկությունների և օրինաչափությունների վերաբերյալ: Դաշտային ազգագրական նյութերի գրառումը պահանջում է հմտություն, ազգագրական նյութի խոր իմացություն, որպեսզի բնակչությունից գրառված նյութը մշակվի անաղարտությամբ և գիտական բարեխղճությամբ:

Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ անվանի ազգագրագետ Ս. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանի» հրատարակությունից անցել է շուրջ 70 տարի, և այսօր այն գրեթե սպառված է և նաև այն, որ մի շարք հումանիտար բուհերում անցնում են «Հայ ազգագ-

րություն» առարկան, իսկ Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի ազգագրությամբ մասնագիտացող մագիստրոսները, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղի հոմանիտար գիտությունների, Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական, Շիրակի Մ. Նալբանդյանի անվան պետական և Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանների պատմության ֆակուլտետներին առաջին և երկրորդ կուրսերի ուսանողները անցնում են «Հայոց կենսապահովման մշակույթը» և «Հայ ազգագրություն», իսկ ավարտական կուրսերի ուսանողները՝ «Հայոց սոցիոնորմատիվ և հոմանիտար մշակույթը» հատուկ դասընթացները, հուլիս անհրաժեշտություն է առաջացել կազմելու ավելի համապարփակ հարցարան՝ դասընթացները ընդգրկող թեմաների վերաբերյալ:

Մեր կողմից կազմվել է ազգագրական հարցարան, որը վերաբերում է Հայոց ավանդական և ժամանակակից ընտանեկան (զերդաստան, փոքր ընտանիք), ներընտանեկան հարաբերություններին և ընտանեկան վարվելակարգին, ամուսնահարսանեկան սովորույթներին ու ծեսերին, մանկան ծննդին, խնամքին և դաստիարակությանը վերաբերող սովորույթներին ու ծեսերին, հիվանդությունների բուժման ժողովրդական եղանակներին ու հմտություններին, մահվան և հուղարկավորման ավանդական ու ժամանակակից սովորույթներին ու ծեսերին, ազգակցական, համայնքային և դրացիական հարաբերություններին: Նման թեմատիկ ընդգրկմամբ հարցարանի հրատարակությունը կարևորվում է նաև նրանով, որ առկա և հեռակա ուսանողությունը, ասպիրանտները հնարավորություն են ունենում օգտվելու հարցարանից կուրսային, ավարտական աշխատանքներ և մագիստրական թեզեր ու գիտական աշխատանքներ գրելիս: Եվ, վերջապես, այն կարող է օգտակար լինել ազգագրությամբ զբաղվողներին, հայրենի բնակավայրերի, շրջանների պատմությամբ և մշակույթով հետաքրքրվող մտավորականությունը:

Հարցարանը կազմվելիս որպես ուղեցույց է հանդիսացել Ս. Լիսիցյանի «Ազգագրական հարցարանը» (Երևան, 1946): Օգտվել ենք նաև Գ. Խալաթյանի⁴, Ս. Զելինսկու⁵ և մեր կազմած ու հրա-

⁴ Տե՛ս *Խալաթյան Գ.*, Ծրագիր Հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների, Մոսկվա, 1887:

⁵ Տե՛ս *Զելինսկի Ս.*, Ծրագիր տղաբերքի և նորածին մանկան ֆիզիկական դաստիարակության մասին նյութեր հավաքելու // ԱՀ, գիրք Գ, № 1, Թիֆ-

տարակած ծրագրերից, որոնք տրված են գրականություն ցանկում:
Նպատակահարմար կլինի նաև ձեռքի տակ ունենալ համաշխարհային ազգագրության մեջ գործածված ազգագրական նյութերի գրառման մի քանի ծրագիր-հարցարաններ⁶.

լիս, 1898, էջ 73-79, *Նույնի՝* Ծրագիր հիվանդության և բժշկության մասին նյութեր հավաքելու համար, ԱՀ, գիրք Դ, № 2, Թիֆլիս, 1897, էջ 97-106:

⁶ *Տե՛ս* **Бардавелидзе В. В.**, Духовное бытие и культура грузинского народа. Программа вопросников, Тбилиси, 1988, **Басилов В. Н.**, Вопросник для сбора материалов по земледельческой и скотоводческой обрядности, Региональное совещание по вопросам подготовки историко-этнографического атласа Средней Азии и Казахстана. Методические материалы, Москва-Ленинград, 1967, **Винников И. Н.**, Программа для собирания материала по систем родства и свойства, Москва-Ленинград, 1936, **Виноградов Л. Н.**, Программа для сбора фольклорных и этнографических материалов по святочному циклу обрядов, Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колодования, Москва, 1982, Домашняя утварь, кушанья и напитки, Программа-вопросник для сбора этнографических материалов. Чебоксары, 1984, **Лебедева Н. И.**, К методике полевой работы по постройкам, Крестьянские постройки, Москва, 1929, Поселение. Программа для сбора этнографического материала. Чебоксары, 1974, Программа-вопросник. Свадебные обряды, Свадебный обряд и его поэзия, Киров, 1984, Программа для сбора этнографических материалов. Сост. Абрамзон С. М., Фрунзе, 1946, Программа и вопросник по духовной культуре для участников этнографических практик, Омск, 1978. Программы и вопросник по материальной культуре, Омск, 1978, Программа этнографического изучения города. (Проект). Рабинович М. Г., Шмелева М. Н., К этнографическому изучению города // СЭ, 1981, № 3, Ремесла. Неземледельческие занятия. Программа-вопросник для сбора этнографического материала. Чебоксары, 1984, Сельские жилища и хозяйственные постройки. Программа-вопросник для сбора этнографического материала. Чебоксары, 1984, Сельскохозяйственные орудия и постройки для первичной, обработки и хранения зерна (Программа-вопросник сбора материала), 1969, Учасникам этнографических экспедиций по собиранию и изучению народных игр. Методические рекомендации, Москва, 1976, Этнографический вопросник. Сост.: Строгальщикова Р. И., Петрозаводск, 1983. **Логинов К. К.**, Сборник полевых этнографических опросников: Учебно-методическое пособие, Под ред. А. Г. Новожилова, СПб., 2007:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳՐԱՌՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազգազրական գիտություն հիմնական աղբյուրադիտական հիմքը դաշտային ազգազրական և բանահյուսական գրառված նյութերն են: Բանասացներից ազգազրական նյութեր և ժողովրդական բանավոր ստեղծագործություններ (բանահյուսություն) գրառելը անվանվել է բանահավաքչություն: Բանահավաքչության սկիզբը դրել են Հայ մշակույթի երախտավորները՝ Մովսես Խորենացին, Խաչատուր Աբովյանը, Մինաս Բժշկյանը, Գարեգին Սրվանձտյանցը, Սահակ Մովսիսյանը (Բենսե), Երվանդ Լալայանը և ուրիշներ: Բանահյուսությունը և ազգազրությունը՝ իբրև գիտական առանձին ուղղություններ, սկսել են զործել դեռևս XX դարի սկզբներին, իսկ ՀՍՍՀ ԳԱ Համակարգում՝ 1959 թվականից հնադիտություն և ազգազրության ինստիտուտի ստեղծմամբ¹:

Բանահավաքը, լինի ազգազրագետ, թե բանագետ, այսօր էլ իրեն իրավունք չպիտի վերապահի մնալու լոկ մեկ կամ մյուս մասնագիտական ոլորտի նեղ մասնագետ, այլ հավասարապես պետք է նվիրվի երկուսին էլ, որովհետև առանց մեկի չի կարող լինել մյուսը: Այսպես, հարսանիքը, ինչպես նաև ցանկացած այլ տոնահանդես առանց երգերի ու երաժշտության անհնարին է պատկերացնել: XVIII-XIX դարերում, երբ դեռևս ազգազրագետներ և բանահավաքներ չկային, մեծ քանակությամբ ազգազրական տվյալներ են գրառել ճանապարհորդները, հետազոտողները, աշխարհազրագետները, որոնք այսօր հսկայական նշանակություն ունեն ազգազրության հետազոտման տեսանկյունից, քանի որ այդ նյութերը մեծածավալ տեղեկատվություն են պարունակում առանձին ժողովուրդների մշակույթների ու կենցաղի վերաբերյալ:

Ազգազրական նյութերը XVIII-XIX դարերում տարերայնորեն էին գրանցվում՝ 1) զուտ մշակութային հետաքրքրություններից ելնելով, իսկ ազգազրությունը դիտվում էր իբրև ուղեկցող երևույթ: 2) Օտար բանահավաքները գրանցում էին կրոնական,

¹ Տե՛ս *Հարությունյան Ա.*, Բանագիտություն // Հայ ժողովրդի պատմություն, Հ. 6, Երևան, 1981, էջ 916-917:

ուղղափառական երևույթները առանց նախապես մշակված ծրագրերի: 3) Ուղեոր բանահավաքների գոտու մշակութային, երկրագիտական և նվաճողական քաղաքական նպատակները: Այնուամենայնիվ, XIX դարի սկզբին տարերայնորեն գրի առնված բանահավաքչական նյութերը անգնահատելի հարստություն են ազգագրություն համար: Այդ նյութերի հիման վրա բացահայտվեցին գիտությունը անհայտ ցեղեր ու ժողովուրդներ, և նկարագրվեցին նրանց կենցաղն ու մշակույթները: Բացասականը այդ ժողովուրդներին գաղութացնելն էր, նրանց լուրջ (տեղական) մշակույթների բնական զարգացումը խաթարելը կամ ընդհատելը: Այս տեսանկյունից նշանակալից էր Եվրոպան՝ իր ուղեորներով և միսիոներներով:

Չափազանց մեծ նշանակություն ունեին Հին աշխարհի պատմագիրների և աշխարհագիրների գրի առած ազգագրական նյութերը: Նշանավոր հետազոտողներից էին Հերոդոտոսը, Քսենոփոնը, Ստրաբոնը, Տակիտոսը և ուրիշներ, որոնց ազգագրական տեղեկությունները եզակի էին²: Տարերային բանահավաքներ էին նաև հայոց միջնադարյան պատմագիրները, որոնց պատմագրական ուսումնասիրություններում մեծ քանակությամբ ազգագրական նյութեր են կուտակված (Մովսես Խորենացի, Եզնիկ Կողբացի, Ազաթանգեղոս, Փավստոս Բուզանդ³, Ղազար Փարպեցի, Հովհան

² Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին // «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», Գիտամեթոդական և գիտահանրամատչելի պարբերական սովորողների և ուսուցիչների համար, հիմնադիր ԼՂՀ կրթության և գիտության նախարարություն, 2009, թիվ 3-4, էջ 204-209, *նույնի*՝ Քսենոփոնի ազգագրական տեղեկությունները հայերի մասին // *Տարեգիրք* Դ, ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, ԵՊՀ, հրատ., Երևան, 2009, էջ 298-309, *նույնի*՝ Գայոս Կոռնելիոս Տակիտոսի ազգագրական տեղեկությունները հայերի և Հայաստանի մասին // Խ. Աբովյանի ծննդյան 200-ամյակին նվիրված ժողովածու, ՀՊՄՀ պրոֆեսորադասախոսական անձնակազմի, ասպիրանտների, հայցորդների և գիտական աշխատողների 54-րդ գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2010, էջ 293-295:

³ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ընտանեկան իրավունքը ըստ վաղմիջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների // Գիտական հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 34-41, *նույնի*՝ Հայ ազգագրական տեղեկությունները ըստ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես (Գիտական հոդվածների ժողովածու), ԵՊՀ

Մամիկոնյան և ուրիշներ): Պակաս ուշադրավ չեն նաև միջնադարյան արաբ և եվրոպացի ուղեգրողների հաղորդած տեղեկությունները Հայերի և Հայաստանի մասին⁴: 2012 թ. հրատարակվեց ազգագրագետ Ա. Պետրոսյանի «Հայ գրականությունը և բանավեպը ազգագրության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» գիրքը, որում զննատվում են XIX-XX դարերի հայ գրողներից մի քանիսի երկերի ազգագրական նյութերի բացառիկ արժեքավոր լինելը, գրականության որպես ազգագրական գիտության հիմնարար սկզբնաղբյուր ծառայելը, որը, ցավոք, ամբողջությամբ նույնպես դուրս է մնացել ազգագրագետների ուշադրությունից: Ա. Պետրոսյանի սույն գիրքը մի փորձ է այդ բացը որոշ չափով լրացնելու առումով:

Ամբողջ միջնադարը այս նույն բնութագիրն ուներ, տարբերայնությունը հաղթահարվեց XIX դարի առաջին կեսին եվրոպայում կրթություն ստացած հայորդիների ջանքերով: Նշանակալից դեր խաղացին հայկական գաղթօջախները, ինչպես Մխիթարյան միաբանությունը Վենետիկում: Այստեղ առաջին գիտական ազգագրությամբ զբաղվողը Ղուկաս Ինճիճյանն էր, որին հետևեց Մինաս Բժշկյանը՝ որպես առաջին և խանդավառ հայ բանահավաք: Վերջինս XIX դարի սկզբին մեծ քանակությամբ ազգագրական նյութ գրի առավ: Բանահավաքչական գործի կազմակերպման առումով մասնավորապես նշանավոր էին երկու հայրենասեր գործիչներ՝ Խ. Աբովյանը (1809-1848) և Մ. Բժշկյանը (1777-1851), որոնք նշանակալի դեր խաղացին ազգագրությունը և բանագի-

պատմության ֆակուլտետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., Բ, 2011, էջ 251-271, **նույնի** Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները Հայության ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունների և հայկական տեղանունների մասին // «Ակունք» (գիտական հոդվածների ժողովածու), ԵՊՀ ԻՋԼանի մասնաճյուղ, 2011, № 1, էջ 9-18, **նույնի** Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երևան, 2013:

⁴ Տե՛ս **Նահապետյան Թ.**, Արաբ մատենագիրների ազգագրական տեղեկությունները Հայերի մասին (Թ-ԺԳ դդ.) // «Էջմիածին», Պաշտոնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռույ Սրբոյ Էջմիածնի, թիվ 3-4 (մարտ-ապրիլ), 2009, էջ 78-86, **նույնի** Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքիցները արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների զննահատմամբ (IX-XV) // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական Հանդես (Գիտական հաղվածների ժողովածու), 3, 2014, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 438-452:

տուեթյունը տարերքից դեպի գիտության ուղին մղելու տեսանկյունից, նպատակային ռազմաքաղաքականություններ կատարելու համար դաշտային ազգազրական-բանահյուսական նյութեր գրառելու սկիզբը դրեցին, որոնց հիման վրա կատարեցին հետազոտություններ: Նրանք բանահավաքչական գործի իսկական հիմնադիրներ էին, որ հաղթահարեցին տարերային բանահավաքչությունը և օրինակ հանդիսացան հետագա ազգագիրների համար: Դաշտային բանահավաքչական-ազգազրական նյութերի հիման վրա գրված գործերից են Մ. Բժշկյանի «Պատմություն Պոնտոսի որ է Սեալ ծով...» (Վենետիկ, 1819), «Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան...» (Վենետիկ, 1830)⁵, Խ. Աբովյանի «Ակնարկ Թիֆլիսում ապրող հայերի կյանքի և հատկապես նրանց հարսանեկան սովորությունների մասին», «Գյուղական տների կառուցվածքը», «Քրդեր և եզդիներ», «Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորությունների մասին», «Թիֆլիզու հայոց հանգստարանը», «Հայաստանի և հայ ժողովրդի տնտեսական և կուլտուրական վիճակը բարելավելու ուղիների մասին», «Համառոտ ակնարկ հայերի մասին», «Ռուսական իշլեանատների մասին», «Հայոց եկեղեցական և ժողովրդական երաժշտությունը» և այլն: Բացի վերոնշյալ գլուխ ազգազրական բնույթի աշխատություններից՝ մեծ քանակությամբ ազգազրական նյութեր են սփռված Խ. Աբովյանի գեղարվեստական երկերում⁶:

⁵ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Հայ ազգաբանական մտքի սկզբնավորումը // «Պատմաբանասիրական հանդես», ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2011, № 3, էջ 132-148:

⁶ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Հայոց բնտանեամուսնական սովորությունների ու ծեսերի բնութագրությունը Խ. Աբովյանի երկերում // ՀՀ ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ VIII, 2005, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 53-59, *նույնի* Խ. Աբովյանի գրական ժառանգության հարցի շուրջ // «Էջմիածին», Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածին, Հունվար (Ա), 2007, էջ 88-94, *նույնի* Խ. Աբովյանը որպես ազգազրագետ // Աբովյանագիտական հոգևածների հատընտիր ժողովածու, Երևան, 2007, էջ 123-130, *նույնի*՝ Աբովյանը քրդերի ազգագրության հետազոտող // «Էջմիածին», Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջմիածին, Հունվար (Ա), 2011, էջ 76-90, *նույնի*՝ Աբովյանը որպես հայ ազգաբանական գիտության սկզբնավորող // Աբովյանագիտական 5 (գիտական հոգևածների ժողովածու), Երևան, 2012, էջ 111-119:

Տարերային բանահավաքչության հաղթահարումը մենք գտնում ենք նաև XIX դարի առաջին կեսի մամուլում: Բանահավաքչները հանուն ազգային ինքնագիտակցության արթնացման 1840-1850-ական թթ. հանդես եկան հպարտություն ներշնչող, մշակութային ժառանգությունը վերաբերող ազգագրական նյութերով:

Տարերային բանահավաքչության հաղթահարումը հիմնականում պայմանավորված էր ազգագրական հարցարանի ստեղծման հանգամանքով: XIX դարի երկրորդ կեսի սկզբներին առանձին անհատներ արդեն գիտակցում էին բանահավաքչության կարևորությունը և մտածում նրա տարերայնությունը հաղթահարելու մասին: Առաջին խոշոր գործիչը, որը նախաձեռնեց ազգագրական հարցարանի ստեղծման գործը, հայտնի բանահավաք-ազգագրագետ և բանագետ Գարեգին Սրվանձտյանցն էր: Նա մի շարք հոդվածներով և գրքուկներով ազգագրական և բանահյուսական ասպարեզ իջնելուց հետո հանգեց այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ուղեցույց գրել ուրիշների համար: Այդպիսին էր նրա «Գրոց ու բրոց» հայտնի աշխատությունը (1874): Այս գրքուկի առաջին մասը ոչ միայն ազգագրագետների ու բանագետների, այլև լեզվաբանների, բարբառագետների, հնախոսների, հնագետների, բնագետների համար յուրօրինակ հարցարան էր: Վերջինս այժմյան հարցարաններից տարբերվում էր նրանով, որ հարցերը թեմայավորված, տարբերակված և համարակալված չէին, այլ յուրաքանչյուր հարցադրում ուղեկցվում էր բացատրաբերով, թե ինչպես պետք է զբաղվել բանահավաքչությամբ: Սա Հայաստանում գիտակցական բանահավաքչության առաջին օրինակն էր, որին հետևեցին բազմաթիվ բանագետներ, բանահավաքներ և ազգագրագետներ՝ Վ. Տեր-Մինասյան, Մ. Միրախորյան, Հ. Ալահվերդյան, Ս. Ճուլարտյան, Լ. Ճանիկյան, Տ. Նավասարդյան, Ա. Տեր-Ալեքսանդրյան, Ա. Մխիթարյանց, Ս. Հայկունի և ուրիշներ:

Ուսումնասիրողների մի մասը չի վիճարկել «Գրոց ու բրոցի» ծրագիր-հարցարան լինելու հանգամանքը, բոլորն էլ միանշանակ պնդել են, թե Գ. Սրվանձտյանցի հրատարակած ժողովածուները վիթխարի դեր են խաղացել ժողովրդագիտական նյութերի գրառման ու հրատարակման գործում: Ականավոր բանագետ Ս. Հարու-

թյունյանի համոզմամբ «Գ. Սրվանձտյանցը դարձավ հայ բանահավաքչության ռահվիրան՝ ուղի հարթող առաջամարտիկը: Նրա հետևելով XIX դարի վերջին քսանամյակում հայ բանագիտության մեջ հանդես է գալիս բանահավաքների մի ամբողջ սերունդ, որի անդուլ ջանքերով գրառվում և տպագրվում է ժողովրդական կենդանի բանահյուսության մի պատկառելի ժառանգություն»⁷:

Գ. Սրվանձտյանցը դեռես 1860-1870-ական թթ. հատկապես «Գրոց ու բրոց» և «Մանանա» աշխատությունների միջոցով ազգագրական երևույթները նկարագրում է պատկերավոր, վառ երևակայությամբ, որի հիմնական նպատակն է՝ ա) արևմտահայության մեջ սերմանել ազգային զարթոնք, ազգային ինքնագիտացության բերել, անձի արժանապատվությունը ազգային հողի վրա դնել և բ) վառ երևակայությամբ զինել բանահավաքներին ազգային նյութը կորստից փրկելու, գրի առնելու և սերունդներին պահ տալու ձգտմամբ:

Գ. Սրվանձտյանցի «Գրոց ու բրոցը», այնուամենայնիվ, չկարողացավ կատարել այն դերը, ինչ հետագայում վիճակվեց Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի պրոֆեսոր Գ. Խալաթյանցին (1858-1913): Հենվելով Գ. Սրվանձտյանցի և վերոհիշյալ բանասերների ու բանահավաքների աշխատությունների վրա Գ. Խալաթյանցը գրեց մի նոր, գիտական հիմունքներով համակողմանի ազգագրական հարցարան՝ «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների» վերնագրով (Մոսկվա, 1887): Այստեղ բոլոր հարցերը թեմաների են վերածվել ըստ համակարգերի, իսկ վերջիններս՝ ըստ ենթաթեմաների: Կուռ կառուցվածք ունեցող այս ծրագիրը նշանակալի դեր խաղաց հայ բանահավաքչության կազմակերպման գործում, դարձավ ուղենիշ ազգագրության մեջ զբաղվողների ու բանագետների համար: Առաջին և վաստակաշատ բանահավաք-ազգագրագետը եղավ Ե. Լալայանը, որը հենվեց այդ ծրագրի վրա և 1880-ական թթ. վերջերին Զավախքում

⁷ Տե՛ս **Հարությունյան Ս.**, Բանագիտություն // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1981, էջ 916-917: **Նահապետյան Ռ.**, Գարեգին Սրվանձտյանցի ազգագրական և բանահավաքչական գործունեությունը // «Էջմիածին», Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն հայոց կաթողիկոսության Մայր Աթոռ Սրբոյ Էջնիածնի, 2007, թ, էջ 110-122:

գրառեց տեղի Հայ բնակչության ազգազրության նմուշները: Այդ ծրագիրը Ե. Լալայանին ուղեկցեց մինչև մահ: Դրանից հետո գրվեցին առանձին թեմաների վերաբերյալ ծրագրեր՝ 1. Ե. Լալայան, «Ծրագիր ամուսնության և հարսանիքի սովորույթների մասին նյութեր հավաքելու» («Ազգազրական հանդես», այսուհետև՝ ԱՀ, գ. Ա, Շուշի, 1896, հավելված, էջ 3-52), 2. Ս. Զելինսկի, «Ծրագիր տղաբերքի և նորածին մանկան ֆիզիկական դաստիարակության մասին նյութեր հավաքելու» (ԱՀ, գ. Գ, Թիֆլիս, 1898, հավելված, էջ 73-79), 3. Ս. Զելինսկի, «Ծրագիր հիվանդության և բժշկության մասին նյութեր հավաքելու համար» (ԱՀ, գ. Գ, 1898, Թիֆլիս, էջ 73-79, № 1, ԱՀ, գ. Դ, 1898, № 2, հավելված, էջ 93-106), 4. Թարգմանություն է Աղբրի հարցարանի, որ է՝ «Ծրագիր սեպհականության նշանների (տամազանների) մասին նյութեր հավաքելու» (ԱՀ, գ. VII-VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 525-526), 5. Հ. Կարա-Մուրզա, «Ծրագիր տնայնագործության վերաբերյալ նյութեր հավաքելու» (ԱՀ, գ. XII, 1904, հավելված, էջ 3-32), 6. «Ծրագիր Հայ ազգազրական թանգարանի համար նյութեր հավաքելու» (ԱՀ, գ. XVI, 1907, հավելված, էջ 1-26, գրվել է Պետերբուրգում Ալեքսանդր III-ի ազգազրական թանգարանի համար, որը ռուսերենից փոխադրել է Ս. Տեր-Գրիգորյանը):

«Ազգազրական հանդեսը» նաև բանահավաքներ դաստիարակելու տեսանկյունից աննախագեղ ծառայություն է մատուցել: Այդպես էին նաև Կ. Պոլսի «Բյուրակն» ամսաթերթը, «Էմինյան ազգազրական ժողովածուն» (ԷԱԺ), Վենետիկի «Բազմավեպը» (ԲՎՊ), Վիեննայի «Հանդես ամսօրյան» (ՀԱ), Էջմիածնի «Արարտը» և այլն:

«Ազգազրական հանդեսի» 1896-1916 թթ. բանահավաքներից առաջինը Ե. Լալայանին է հաջողվել պատմական Հայաստանի մի շարք շրջաններում ուսումնասիրություններ կատարել: Գիտնականի ազգազրական հետազոտությունների արդյունքը դարձան Զավախք (ԱՀ, 1896, գ. Ա), Վարանդա (ԱՀ, 1897, գ. Բ), Սիսիան (ԱՀ, 1898, գ. Գ, № 1), Զանգեզուր (ԱՀ, 1898, գ. Դ, № 2), Գանձակի գավառ (ԱՀ, 1899, գ. Ե, 1900, գ. Զ, 1901, գ. VII-VIII), Բորչալուի գավառ (ԱՀ, 1902, գ. IX, 1903, գ. X, 1904, գ. XI), Նախի-

Ջեանի գավառ, Ա մասն, Գողթն (ԱՀ, 1904, գ. XI, 1905, գ. XII, 1906, գ. XIII, 1907, գ. 15), Վայոց ձոր (ԱՀ, 1906, գ. XIII, № 1, 1906, գ. XIV, № 2), Նոր Բայազետի գավառ (ԱՀ, 1907, գ. XVI, № 1, 1908, գ. XVIII, № 2), Վասպուրականի ազգազրույթյունը (ԱՀ, 1910, գ. XX, № 2, 1911, գ. XXI, 1912, գ. XXII, № 1, 1912, գ. XXIII, № 2, 1913, գ. XXIV, № 1, 1913, գ. XXV, № 2), Մուշ-Տաւրոն (ԱՀ, 1916, գ. XXVI) աշխատութիւնները և այլն: Նույնը կարելի է ասել Ս. Մովսիսյանի (Բենսե) վերաբերյալ՝ Բուլանըխ կամ Հարք գավառ (ԱՀ, 1899, գ. Ե, 1900, գ. Զ): «Ազգազրական հանդեսում» իրենց աշխատանքները հրատարակեցին նաև Ալաշկերտից Գ. Նժդեհյանը, Նոր Նախիջևանից՝ Հ. Մուրադյանը, Ե. Շահազիզը և այլք:

«Էմինյան ազգազրական ժողովածուի» բանահավաքներից են Ա. Մխիթարյանցը, Ս. Հայկունին և ուրիշներ, «Բյուրակնի» բանահավաքներից՝ Գ. Անդրեասյանը, Մ. Դանիելյանը, Տ. Պալյանը, Գ. Տեեճյանը, Թուխ Կրպոն, Դ. Խաչկոնցը, Հ. Շնորհքյանը և ուրիշներ: «Բազմավայր» և «Հանդես ամսօրյան» ազգազրական նյութերը նախ ուսումնասիրում էին, հետո՝ միայն տպագրում: Այդուհանդերձ, սակավ էին բանահավաք կադրերը, իսկ եղածներն էլ հատուկ պատրաստվածութիւն չունեին: Անգամ ծրագրերի գոյութիւնն պայմաններում հատուկ փորձառու բանահավաքները հազվադեպ էին (Ե. Լալայան, Ս. Լիսիցյան): Զկային բանահավաքներ պատրաստող դպրոցներ:

1922 թվականից Ե. Լալայանը նշանակալից դեր ունեցավ նոր կադրեր պատրաստելու գործում: Ե. Լալայանի աջակիցն էր նաև Ս. Լիսիցյանը, որը նրա մահից հետո (1931) շարունակեց բանահավաքների պատրաստման գործը: Ս. Լիսիցյանի ջանքերի շնորհիվ ազգազրագետների և բանահավաքների սեղանին դրվեց 1930-ական թթ. կազմված և 1946 թ. հրատարակված թվով երրորդ՝ «Ազգազրական հարցարանը», որով մասնագետներն առաջնորդվում են առ այսօր:

Ս. Լիսիցյանի մահից հետո բանահավաքներ են պատրաստում Պատմութեան պետական թանգարանի Ս. Լիսիցյանի անվան ազգազրութեան բաժինը, այնուհետև՝ ՀՍՍՀ ԳԱ պատմութեան ինստիտուտի ազգազրութեան խումբը, իսկ ներկայումս՝ ՀՀ ԳԱԱ

Հնագիտություն և ազգազրություն ինստիտուտի ազգազրություն, արդիականություն ազգաբանություն, էթնոսոցիոլոգիայի, սփյուռքի ուսումնասիրությունների բաժինները և ԵՊՀ Հնագիտության ու ազգազրության ամբիոնը:

Ցավոք, ներկայումս ավանդական ազգազրությունը մոռացություն է մատնվում ազգազրագետ բանահավաքներիս աչքի առաջ: Պատմական Հայաստանի 9/10 մասի և առանձնապես սփյուռքի ազգազրությունը կորստյան է մատնված: Մենք ցարդ պետական մոտեցում չունենք հատկապես Արևմտյան Հայաստանի ազգազրության ուսումնասիրության նկատմամբ: Այս աննպաստ վիճակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ է, որ կորստյան մատնվող ազգազրական նյութերը փրկվեն, որ շրջաններում և մարզերում դեռ մնացած փաստերը գրի առնվեն: Մի՞թե հնարավոր չէ շարունակել Ե. Լալայանի, Ս. Լիսիցյանի, Վ. Բեդյանի թողած ավանդները՝ ավարտին հասցնելով պատմական Հայաստանի բոլոր պատմա-ազգազրական շրջանների ուսումնասիրությունը՝ պատրաստելով ազգազրագետ կադրեր: Նշված խնդիրը պետք է բարձրացնել պետական մակարդակի: Հայաստանի Հանրապետության պատմաազգազրական շրջանների ուսումնասիրության առումով մենք դեռևս չունենք համապարփակ հետազոտություններ, էլ ուր մնաց Արևմտյան Հայաստանը և ժամանակակից սփյուռքը: Բարեբախտաբար, դեռևս կան արևմտահայ վերապրողների սերունդներ, որոնք շատ թե քիչ հիշողություններ են պահպանում «էրզրի» մշակութային ժառանգության մասին: Շատ կարճ ժամանակից հետո դրանցից էլ կզրկվենք, դրա համար հույժ կարևոր են դաշտային ազգազրական հետազոտությունների խրախուսումը, ազգազրական երևույթներն ամբողջովին գրի առնելը:

Սփյուռքում բազմաթիվ են տարեգիրներն ու պատմաբանները, որոնք իրենց հայրենի գյուղերի ու գավառների, նահանգների պատմությունը շարադրելիս պետք է մի փոքրիկ անկյուն հատկացնեն ազգազրությանն ու բանահյուսությանը: Կարծում ենք, որ շատ օգտակար կլինի սփյուռքի համար համառոտ առանձին ազգազրական հարցարանի ստեղծումը, քանի որ սփյուռքի գիտնականների համար Ս. Լիսիցյանի հարցարանը անմատչելի է:

Մի կարևոր հանգամանք ևս: Ս. Լիսիցյանի «Ազգազրական հարցարանի» լույսընծայումից հետո՝ անցած տասնամյակների ըն-

Թացքում, ազգազրական գիտություն մեջ առաջ են քաշվել բազմաթիվ նոր հիմնախնդիրներ, որոնք մինչև XX դարի 30-40-ական թվականները չէին կարող տեղ գտնել այդ հարցարանում: Ինչպես ժամանակին, մինչև Ս. Լիսիցյանի «Ազգազրական հարցարանի» հրատարակությունը, մի շարք գիտնականներ՝ Ե. Լալայանը, Ս. Զելինսկին և ուրիշներ, բանահավաքչական գործը դյուրացնելու նպատակով հրատարակեցին մանրակրկիտ հարցաշարերով թեմատիկ ծրագիր-հարցարաններ, այդպես էլ ներկայումս դրանց անհրաժեշտությունը խիստ զգացվում է: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ անվանի ազգազրագետ Ս. Լիսիցյանի «Ազգազրական հարցարանի» հրատարակությունից անցել է շուրջ 60 տարի, և այսօր այն գրեթե սպառված է, և նաև այն, որ մի շարք հասարակագիտական բուհերում անցնում են «Հայ ազգազրություն» առարկան, և ուսանողները գրում են կուրսային ու ավարտական աշխատանքներ, ուստի հույժ անհրաժեշտություն է առաջացել կազմելու ավելի ընդլայնված և համապարփակ հարցարան: Այն կարող է օգտակար լինել նաև բանագետներին, բանասերներին, հայրենի բնակավայրերի, շրջանների պատմությունում ու մշակույթով զբաղվող մտավորականությանը: Ուստի հայ ազգազրությունն ու ծրագիր-հարցարանի կազմումն ու հրատարակումը օրվա հրամայական պահանջ են: Այդ նպատակին ծառայելու համար մենք հրատարակել ենք ամուսնություն ու հարսանեկան ծիսաշարի⁸, մանկան ծննդի ու խնամքի⁹, ազգակցական համակարգի¹⁰ վե-

⁸ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ակնարկ դաշտային ազգազրական նյութերի գրառման եղանակների մասին: Հարցաշար ամուսնահարսանեկան սովորությունների, արարողությունների վերաբերյալ // *Նահապետյան Ռ.*, Հայոց սոցիոնորմատիվ մշակույթը, մաս 1, ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն կողմից հաստատված է որպես ուսումնամեթոդական ձեռնարկ բուհերի հասարակագիտական ֆակուլտետներում ազգազրություն և հումանիտար այլ մասնագիտացումների ուսանողների համար, Երևան, հեղ. հրատ., 2009, էջ 30-53:

⁹ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Մանկան ծննդին և խնամքին առնչվող սովորությունների ու ծեսերի վերաբերյալ ազգազրական նյութերի գրառման հարցաշար // *Նահապետյան Ռ.*, Աղձնիքահայերի մանկան ծննդի և խնամքի ավանդական սովորություններն ու ծեսերը (Պատմաազգազրական ուսումնասիրություն), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, Հավելված, էջ 192-206:

րաբերյալ նյութեր հավաքելու համար ավելի ընդարձակ, լրամշակված ծրագիր-հարցարաններ: Ցանկալի է, որ այսուհետև յուրաքանչյուր հետազոտող իր ուսումնասիրությունների հավելվածում ներկայացնի հետազոտվող թեմայի վերաբերյալ լրամշակված հարցաշար: Այդ ամենը հնարավոր կդարձնի ստեղծել և ունենալ նոր, ավելի ամբողջական, մեր ժամանակներին ավելի համահունչ ազգաբերական հարցարան, որն օգուտ չի պետք անհրաժեշտ է: Հարկ է նշել, որ դաշտային ազգաբերական նյութերի գրառման, դաշտային ազգաբերական հետազոտությունների արդյունավետ իրականացման համար խորհուրդ է տրվում ձեռքի տակ ունենալ նաև մասնագիտական գրականության մեջ այլ ժողովուրդների ազգաբերական տարբեր հիմնախնդիրների վերաբերյալ հիշատակվող մի շարք ծրագիր-հարցարաններ, մեթոդական ցուցումներ: Դրանցից կարելի է առանձնացնել՝ *Козьмин В. А., Полевая этнография, СПб., 2007*, *Бардавелидзе В. В., Духовное бытие и культура грузинского народа, Программа вопросов, Тбилиси, 1988*:

¹⁰ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ազգատոհմային հարաբերություններ // *Նահապետյան Ռ.*, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաազգաբերական ուսումնասիրություններ, 2012, Հավելված, Հարցաշար, էջ 194-206:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ**

1. ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԻ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

(«Հայ ազգագրության պատմություն» դասընթացի
դասախոսությունների շարքից)

Ժայռապատկերները քարաբեկորների ու ժայռերի մակերեսին, խոր կիրճերում, լեռնահովիտներում, անձալների պատերին նախազրային ժամանակաշրջանում կարծր քարով փորված կամ ներկով արված հնագույն պատկերներ են: Վաղնջական գիտելիքի բազմաբնույթ այս դրսևորումները վկայում են ստեղծողների տնտեսական, մտավոր բարձր զարգացման ու նուրբ ճաշակի մասին: Դրանք Հայկական լեռնաշխարհի Ք.ա. IX-I հազ. պատմական իրականության բացահայտման պատմամշակութային կարևորագույն սկզբնաղբյուրներ են, որոնք յուրովի՝ պատկերազորեն արտացոլում են հնադարը: Այսօր ժայռապատկերների նշանակությունը հիմնականում գիտաճանաչողական է:

Ժայռապատկերը՝ որպես նախանդարյան մշակույթի կրող, դրա տեսակ, փուլ և ձև, հուսալի կամուրջ է վաղնջական ժամանակների ու ներկայի միջև և համակողմանի հետազոտման դեպքում կօգնի վերականգնելու կորցրածը, հասկանալու և ճշտելու մեր ակունքները, դրա ազդեցությունը մշակույթի տարբեր ճյուղերի վրա:

Նախնադարյան արվեստի բարձրարժեք ստեղծագործությունները՝ ժայռապատկերները, հավաստել են Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների առօրյան, կենցաղը, զբաղմունքները, գաղափարական պատկերացումները, կրոնահամայական ըմբռնումները: Դրանք անցյալի կենդանի վկայություններ են:

Նախնադարյան մարդկանց կենցաղի և մշակույթի՝ մեզ հասած նյութերի ուսումնասիրությունն ունի պատկառելի անցյալ: Նախնադարյան վարպետների ձեռքով պատրաստված հազարավոր առարկաների հոմքը՝ կավը, քարը, փայտը, մետաղը, լեզու առան հրաշալի պատկերների ու հնագիտական գտածոների զարդանախշերում:

Անձավային արվեստի մասին գիտությունն իր ավելի քան մեկուկեսդարյա պատմություն ընթացքում արձանագրել է բազմաթիվ նվաճումներ հին քարե դարի կենցաղամշակութային ստեղծագործությունների հայտնաբերման և դրանց մասին նյութերի հրատարակման ասպարեզում¹: Ժայռապատկերները հայտնի են երկրագնդի բոլոր մասերում, հնագույնները (Ալտամիրա և այլն) ստեղծվել են ավելի քան 20 հազարամյակ առաջ: Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվել և ուսումնասիրվել են նախնադարյան արվեստի տասնյակ հազարավոր ժայռապատկերներ: Դրանք տարածված են 2000-3400 մետր բարձրություններում՝ Արագածի, Գեղամա, Վարդենիսի, Զերմուկի և Սյունյաց լեռների լանջերին, Շատախի ու Տավրոսի լեռներում և Վանա լճի ավազանում:

Հայկական լեռնաշխարհը ևս՝ որպես Հին աշխարհի անքակտելի մաս, իբրև մարդկային մշակույթի բնօրրաններից մեկը, հարուստ է նախնադարյան արվեստի հրաշալիքներով՝ ինքնատիպ բազմաբովանդակ ու բազմազան ժայռապատկերներով, որոնք արժանացել են ուսումնասիրողների ուշադրությունը:

¹ Առաջին գյուտերից են Հյուսիսային Իսպանիայի Սանտանդեր նահանգի Ալտամիրա քարայրում 1879 թ. հայտնաբերված կենդանիների գունավոր պատկերները: XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբներին իրար են հաջորդում հինքարեդարյան անձավային արվեստի նոր հուշարձանների հայտնագործությունները Ֆրանսիայում և Իսպանիայում: 1940 թ. նախնադարյան մշակույթի բացառիկ արժեք ունեցող հնագույն ստեղծագործություններ են հայտնաբերվել Լասկո, իսկ 1956 թ.՝ Ռուֆինյակ անձավներում: Երկրաչափական բնույթի գծանկարներ են գտնվել Վրաստանի հարավում, կենդանիների պատկերներ, որսի տեսարաններ՝ Ուզբեկստանում, Հարավային Ուրալում, Եվրոպայի հարավ-արևմուտքում, Ասիայում: Անհամեմատ շատ են աշխարհի տարբեր կողմերում գտնված մեզոլիթի, նեոլիթի, էնեոլիթի, բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների ժայռապատկերի հուշարձանները: Բազմազան են երկերով ժայռերին նկարված մեծ քանակությամբ պատկերներ են հայտնի Սահարայում, Սկանդինավիայում, Ռուսաստանում՝ Կրեկիայում, Ուրալում, Սիբիրում, Հյուսիսային Կովկասում, Միջին Ասիայում և այլուր (այս մասին՝ *Կարախանյան Գ. Հ., Սաֆյան Պ. Գ.*, Սյունիքի ժայռապատկերները, Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, № 4, ժայռապատկերներ, պրակ. 1, Երևան, 1970, էջ 5-6, նաև նույն հեղինակների՝ ժայռապատկերներ Սյունիքում // «Սովետական արվեստ», 1967, № 1, էջ 31-38, Հայաստանի հնագույն պատմության նորահայտ հուշարձաններ // «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1969, № 1, էջ 275-283 և այլն:

Ընդհանուր առմամբ Հայաստանի տարածքի ժայռապատկերների ուսումնասիրությունը կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի:

Առաջին փուլ: Արվեստի այս հնագույն ստեղծագործությունների մասին առաջին հաղորդագրությունները գետեղված են Հայ պարբերական մամուլում: 1910 թ. Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը և Կոմիտասը, բարձրանալով Արագած լեռը, առաջին անգամ հանդիպեցին ժայռապատկերների. դա Հայաստանի տարածքում դրանց առաջին արձանագրումն էր՝ արտացոլված 1913 թ. «Արարատ» ամսագրում²: Հայ իրականություն մեջ ժայռապատկերների գիտական հետազոտությունը սկսվում է միայն 1920-ական թվականներից:

Առաջին գիտնականը, որը զբաղվեց ժայռապատկերների հետազոտությամբ, Աշխարհբեկ Քալանթարն էր³: Նա XX դարի 20-ական թվականներին դասակարգեց ու մեկնաբանեց Հայտնի ժայռապատկերները:

Գեղամա լեռների ժայռապատկերների նկարագրման և համեմատական վերլուծության փորձերը տեսնում ենք Լ. Լիսիցյանի⁴ գերմաներեն հաղորդումներում, որը թարգմանվել է Գ. Ա. Տիրացյանի կողմից: Այնուհետև խնդրո առարկային անդրադարձել են Գ. Ղափանցյանը⁵ և Ս. Սարգսյանը⁶: Գ. Ղափանցյանը հրապարակել է ուշագրավ հաղորդագրություն ժայռապատկերների տեղի, Հայտնաբերման հանգամանքների մասին: Ս. Սարգսյանը Արագած լեռան լանջերին հայտնաբերել և ուսումնասիրել է մեծ քա-

² Տե՛ս **Տեր-Մովսիսյան Մ.**, Արարատի և Արագածի գագաթներին // «Արարատ», № 1, 1913, էջմիածին, էջ 53-68:

³ Տե՛ս **Քալանթար Ա.**, Արագածը պատմության մեջ. Ակնարկ նրա պատմական նշանակության և նյութական կուլտուրայի հուշարձանների մասին, Երևան, 1935: Ա. Քալանթարի՝ Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի արխիվային ֆոնդերում պահվող հավաքածուի որոշ նյութեր հրատարակեց Լ. Բարսեղյանը (տե՛ս «Նոր նյութեր Հայաստանի հնագույն շրջանի արվեստի վերաբերյալ» // «Պատմաբանասիրական հանդես», 1966, № 3, էջ 147-160):

⁴ Տե՛ս **Լիսիցյան Լ.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից // ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», № 1, 1972, էջ 51-57:

⁵ Տե՛ս **Ղափանցյան Գ.**, Հնություն մի քանի հիշատակարաններ // «Արարատ», 1914, № 1, էջ 91-96:

⁶ Տե՛ս **Սարգսյան Ս.**, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113, նկ. 24-29:

նակությամբ ժայռապատկերներ: Նրա գրքում տրվում են նյութի գտնվելու վայրը (Արագած, Գեղամադան, Զերմուկ, Զաղա), խմբերի նկարագրությունը, և որոշ համեմատությունների հիման վրա դրանք թվագրվում են մեզ ոլիթով:

1960-1970-ական թվականները դարձան ժայռապատկերների հայտնաբերման ու հետազոտման կարևոր փուլ⁷: 1967-1968 թթ. ժայռապատկերների հայտնաբերման հետազոտական ծավալուն աշխատանքներ են կատարել ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտական արշավախմբերը: Հայտնաբերվեցին հազարավոր ժայռապատկերներ, որոնք սփռված են Արագածի փեշերին, Սևանա լճի ավազանը եզերող Գեղամա, Վարդենիսի, Վայոց ձորի և Սյունյաց լեռնաշղթաների ստորոտներին: Գ. Կարախանյանը և Պ. Սաֆյանը Սյունիքում՝ բնակավայրերից հեռու բարձրադիր լեռնային գոտիներում, հայտնաբերեցին հազարավոր ժայռապատկերներ: Միայն Ուխտասար հնավայրում հայտնաբերվեց մի քանի հարյուր ժայռապատկեր, որոնց միայն որոշ մասը ներկայացվել է Գ. Կարախանյանի և Պ. Սաֆյանի գրքում⁸:

Ժայռապատկերների մեջ աչքի են ընկնում Գեղամա լեռների պատկերախմբերը: Սրանց դասակարգման գործում առանձնանում է Հ. Մարտիրոսյանն իր «Գիտությունն սկսվում է նախնադարում» գրքով. հեղինակը փորձել է վերլուծել ժայռապատկերների սյուլթետային բովանդակությունը՝ ժամանակակից գիտություն բազմաթիվ սաղմեր որոնելով ժայռապատկերներում: Այսպես, օրինակ, Հայաստանում հայտնաբերված հազարավոր ժայռապատկերների թվում հարյուրավոր փորագիր պատկերանշանները ժայռագիր գաղափարագրեր նկատի ունենալով՝ նա գրում է. «Ամեն մի նախասկզբնական գիր և գրչությունն ծայր է առնում իրերի, առարկաների, կենդանիների, մարդկանց, լուսատուների պատկերներից, որոնցով կազմվում էին ժայռանկարների երբեմն շատ շքեղ

⁷ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., ժայռապատկերների դասակարգման մի քանի տվյալներ // ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր հասարակական գիտությունների», 1970, № 9, էջ 54-70, **նույնի՝** Հայաստանի նախնադարյան մշակույթի նոր հուշարձաններ // ՊԲՀ, 1969, № 3, էջ 191-208, **նույնի՝** Քարի դարից Ուրարտու, Երևան, 1971, **նույնի՝** Նախնադարյան Հայաստանի նշանագրերը և նրանց ուրարտա-հայկական կրկնակները, Երևան, 1973:

⁸ Տե՛ս Կարախանյան Գ., Սաֆյան Պ., նշվ. աշխ.:

ու խոսուեն կոմպոզիցիաները»⁹: Նա ժայռապատկերները դիտում է որպես տիեզերական պատկերացումներ ներկայացնող պատկերներ, լուսնաարեգակնային տոմարի արտացոլում, կրոնադադափարական պատկերացումներ, ժայռապատկերներից անցում ժայռագրություն և նշանագրություն:

Միջնադարյան շրջանի վիմագրագետ Գ. Գրիգորյանը կարծում է, որ «Հնագույն վիմագրական տեքստեր կարելի է համարել ժայռապատկերները, որոնք կերտված են... մ.թ.ա. է-Ա. հազ. ընթացքում»¹⁰, որն ընդունելի է որոշակի վերապահումով: 1971 թ. հրատարակվեցին Հ. Մարտիրոսյանի և Հ. Իսրայելյանի «Գեղամա լեռների ժայռապատկերները»¹¹ և Հ. Մարտիրոսյանի՝ նույն վերտառությունում մեկ այլ ուսումնասիրություն¹², որոնք խոշոր առաջընթաց էին այս բնագավառի զարգացման խնդրում:

Մեծ քանակությամբ ժայռապատկերներ են հաստատագրված Քարվաճառի լեռներում¹³:

Ժայռարվեստը Հայաստանում հարատևել է մեզոլիթ-նեոլիթյան ժամանակներից մինչև վաղ հայկական պետականության ստեղծման շրջանը: Ժայռապատկերների նկատմամբ հետաքրքրությունը չի նվազել նաև մեր օրերում, երբ առանձին ուսումնասիրողներ կողմից Հայաստանի լեռնային տարբեր վայրերում հայտնաբերվում են ժայռապատկերների նորանոր խմբեր¹⁴: Չնայած

⁹ Տե՛ս *Մարտիրոսյան Հ.*, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 79:

¹⁰ Տե՛ս *Գրիգորյան Գ.*, Հայկական վիմագրություն, Երևան, 2000, էջ 9: Հարցի առնչությամբ կարևոր է նաև *Ա. Մովսիսյանի* հոգովածը՝ Հայաստանի գծային գիրը (Ք.ա. Գ-Ա.) // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ ու ժողովուրդներ», XVIII (Երևան, 1999) ժողովածուում:

¹¹ Տե՛ս *Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Ռ.*, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները // Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 6, Ժայռապատկերներ, պր. 2, Երևան, 1971:

¹² Տե՛ս *Մարտիրոսյան Հ.*, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները // Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, № 11, Ժայռապատկերներ, պր. 3, Երևան, 1981:

¹³ Տե՛ս *Սիմոնյան Հ.*, Քարվաճառի շրջանի հուշարձանների քարտեզ, Երևան, 1995:

¹⁴ Տե՛ս *Գասպարյան Բ., Սարգսյան Գ.*, Ժայռանկարների նորահայտ խումբ Գեղամականի «Կարմիր քարանձավում» // «Հայաստանի հնագույն մշակույթը», (Տ. Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի

Ժայռապատկերային նյութի ահռելի քանակությունը՝ մեզանում դրանք առ այսօր բավարար չափով ուսումնասիրված չեն: Հրատարակված գրքերում անբավարար է տեղանքի քարտեզագրումը, թերի է նյութի փաստագրումը, լուսանկարված չէ մեծ մասը, ժայռապատկերների նկարագիրը երբեմն մակերեսային է, թվագրումները վերջնականապես ճշգրտված չեն և այլն: Ուսումնասիրությունների ստորև ներկայացվող շարքում հիմնական շեշտը դրված է մեկնաբանության և վերծանման վրա՝ օգտվելով փաստագրված և հրատարակված նյութերից:

Մեկնաբանողների մի մասը հակված են ժայռապատկերները դիտարկել որպես գրի մի նախաձև: Նրանց մի մասը պատմական ակնարկներում, տեղեկատվական հոգվածներում ժայռապատկերները պարզապես անվանում են գիր՝ գաղափարագիր, նշան (Խ. Սամուելյան, Ս. Բարխուդարյան, Լ. Խաչիկյան, Ս. Մելիք-Բախչյան, Ա. Գ. Աբրահամյան),¹⁵ մյուսները որոշ փաստարկներ են բերում՝ փորձելով ապացուցել ժայռապատկերների մաշտոցյան գրի նախատիպ լինելը (Հ. Մարտիրոսյան, Ռ. Իշխանյան¹⁶, Կ. Թոխաթյան¹⁷):

Ժայռապատկերները մեկնաբանվել են նաև որպես աստղագիտական պատկերացումներ՝ համաստեղություններ, լուսնաարեգակ-

նյութեր), 2003, էջ 5-12, *Խեչոյան Ա., Գասպարյան Բ.*, Գեղամավան-1 քարայրի ժայռանկարների գեղարվեստական վերլուծության փորձ // «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIII, Երևան, 2005, էջ 28-33, *Խեչոյան Ա., Գասպարյան Բ., Ֆերուզլի Վ.*, Ժայռապատկերների նորահայտ համալիր Արագածի հարավային լանջերին (Աղավնատուն – Լեռնամեծ – Ոսկեհատ) // «Հին Հայաստանի մշակույթը», XIV, 2008, էջ 295-301:

¹⁵ Տե՛ս *Սամուելյան Խ.*, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 2, Երևան, 1941, էջ 160-166: *Բարխուդարյան Ս.*, Հնությունների նշանակությունն ու պահպանությունը, Երևան, 1935, էջ 9-13, 42-46: *Խաչիկյան Լ.*, Նախամեսրոպյան գրի հարցը և հմայագրերը // ՊԲՀ, № 4, 1963, էջ 145-158: *Մելիք-Բախչյան Ս.*, Հայկական հնագրություն, Երևան, 1987, էջ 3-9, 95-103: *Աբրահամյան Ա.Գ.*, Նախամաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Երևան, 1982, էջ 26-48:

¹⁶ Տե՛ս *Իշխանյան Ռ.*, Ժայռապատկերները պատմում են // «Գիտություն և տեխնիկա», 1987, № 5, էջ 21-24:

¹⁷ Տե՛ս *Թոխաթեան Կ.*, Մաշտոցեան տառաձևերի և դրանց ժայռապատկեր նմանակների աղբյուրների շուրջ // «Բազմակէպ», 2003, № 1-4, էջ 44-100:

նային համակարգ, օրացույց, տոմար¹⁸... (Բ. Թումանյան, Ս. Պետրոսյան, Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Տոնականյան, Կ. Թոխաթյան):

Ժայռապատկերների իմաստաբանական, խորհրդանշական և դիցաբանական հարցերին անդրադարձել են Հ. Մարտիրոսյանը, Ա. Դեմիրխանյանը, Լ. Աբրահամյանը, Կ. Թոխաթյանը¹⁹: Ժայռապատկերների սյուլթեստային վերլուծությունը հնագույն հայոց կենցաղի ու մշակույթի կարևոր ու անփոխարինելի սկզբնաղբյուր է:

Ի՞նչ է տալիս ժայռապատկերներին ուսումնասիրությունը: Դրանց բազմակողմանի և լիարժեք ուսումնասիրությունը դեպքում, ըստ Կ. Թոխաթյանի, ժայռապատկերները.

ա) հզոր միջոց են դառնում հայոց պատմության և մշակույթի անհայտ էջերի վերհանման, հայոց ծագումնաբանություն, բնիկություն ու ժողովրդագրական խնդիրների բացահայտման համար: Ժայռապատկերման մշակույթի հարանմանությունը վկայում է միատեսակ աշխարհընկալման ու լեզվամտածողություն, հավատալիքների ու դիցարանի, ինչպես և կենտրոնացված կառավարման՝ պետականության տարրերի գոյությունը:

բ) Ժայռապատկերներ արարողները բազում հազարամյակներ նստակյաց են եղել: Մարդը նպատակայնորեն կերտել է իր հաջորդների համար:

գ) Հայկական լեռնաշխարհը ժայռափորագրման օջախ և օրրան էր: Դրա վկայությունն է այն, որ լեռնաշխարհից դուրս, նրա մերձավոր շրջակայքում հնագույն ժայռապատկերները գրեթե բացակայում են: Լեռնաշխարհի ներսում առկա է ժայռապատկերների գերկենտրոնացում: Հնդեվրոպական ժողովուրդների նախահայրենիք Հայկական լեռնաշխարհի միակ տեղաբնակը՝ հայը, ձևավորվե-

¹⁸ Տե՛ս **Թումանյան Բ.**, Աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերներ // «Գիտություն և տեխնիկա», № 3, 1969: **Պետրոսյան Ս.**, Առեղծվածային ժայռապատկերներ // «Գիտություն և տեխնիկա», № 2, 1970: **Տոնականյան Հ.**, Հայաստանի ժայռապատկերների տիեզերական թեմատիկան // «Արվեստ», № 3, 1990, էջ 64: **Թոխաթյան Կ.**, Հայկյան օրացույցի ակունքներում // «Հայկազունիներ. առասպել և պատմություն» ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 222-234:

¹⁹ Տե՛ս **Абрамян Л., Демарханян А.**, Мифологема близнецов и мировое дерево (К выяснению значения одного класса наскальных изображений древней Армении) // ՊԲՀ, 1985, № 5, էջ 66-84:

լով ու հարատևելով միևնույն տեղում, բնականաբար, կրողն ու տերն է այդ մշակույթի:

դ) Սերտ են թեմատիկ աղբյուրները ժայռապատկերման և հայոց մշակույթի այլ ոլորտների միջև՝ կերպարվեստ ու կիրառական արվեստ (գեներ, տարազ, խեցեղեն, մանրանկար, գորգ), փոխադրամիջոց, պար և թատրոն, մարտաձևեր ու մարզաձևեր, քարտեզ, տոմար, գիր, բանահյուսություն և դիցաբանություն²⁰:

ե) Աշխարհի գրեթե բոլոր ծագերում կան ժայռապատկերներ, սակայն Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվածները շատ են բազմազան:

զ) Հայոց մեջ ժայռափորագրման ավանդույթները հարատևել են ու երկար պահպանվել: Ակնհայտ են այս ոլորտի տևականությունն ու շարունակությունը, անընդհատությունն ու անցումայնությունը: Ժայռաքանդակի, արձանագործության, վիմագրության, ճարտարապետական հորինվածքների տեխնիկական-արվեստաբանական ընդհանրությունները դրա առհավատացյալն են:

Եվ, ի վերջո, ժայռապատկերների ուսումնասիրությամբ աներկբա է այն, որ հայոց բնատարածքի ժայռապատկերները երկնել են բազմահազարամյա, բնիկ, նստակյաց, մեկ միասնական էթնոս՝ հայերը²¹:

Ժայռապատկերների սյուժետային բովանդակությունը

Հեռավոր ժամանակներում մարդը ժայռապատկերներում ներկայացրել է իր առօրյան, կենցաղը, շրջապատը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, աշխարհընկալումը, հավատալիքներն ու

²⁰ Տե՛ս *Ավանիսյան Լ.*, Հայկական գորգերի զարգապատկերների և Հայաստանի ժայռապատկերների համեմատական վերլուծության փորձ // «Վասն հայության», № 5 (68), 13.02.2003, *Աթոյան Կ.*, Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հնագույն ակունքները Հայաստանում, մաս 1, Երևան, 1985, էջ 149-153, *Վարդուհան Գ.*, *Թոխաթյան Կ.*, Լուսնի և Արևի պաշտամունքի դրսևորումները «Սասնա ծռեր» էպոսում // Հայկական «Սասնա ծռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2004, էջ 88-101:

²¹ Տե՛ս *Թոխաթյան Կ.*, Ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհում հայոց հարակալություն վկաներ // «Հարք» հայագիտական հանդես, 2006, № 1, Երևան, էջ 53-59:

զբաղմունքները: Ժայռապատկերները նախնադարի մտածողությունից ընկալման կարևորագույն սկզբնաղբյուր են²²:

Նախնադարում գոյություն հիմնական միջոցը որսորդությունն էր: Բնականաբար, պատկերների ահռելի մասը ներկայացնում է որսորդություն: Պատկերների մեջ աչքի են զարնում կենդանիների տարբեր տեսակների մեծ քանակն ու բազմազանությունը (զուբեր, վայրի ցուլ կամ կով, եղջերու, իշաթյամ, վայրի էշ, առյուծ, վարազ, լուսան, ընձառյուծ, վայրի և ընտելացված ձիեր, թռչուններ և այլն (Աղյուսակ 1-2): Հայկական լեռնաշխարհի ամբողջ կենդանական աշխարհը «կարելի է կարգալ» ժայռապատկերներում:

Կենդանիների մի մասն այժմ իսպառ վերացել է Հայաստանից, և դամբարաններում հայտնաբերվում են դրանց պեղածո մնացորդները²³: Հիշյալ կենդանիների մի զգալի մասը ներկայացված է որսորդական և այլ տեսարաններում: Որսորդների պատկերներն այստեղ ներկայացված են ինչպես մերկանդամ, շարժուն ու բնորոշ ձևերով, այնպես էլ զգեստավորված տարբեր տիպի գլխանոցներով, կենդանական ու թռչնային դիմակներով: Զինված են փոքր կամ մեծ աղեղներով, մահակներով, նիզակներով: Ժայռապատկերներում շատ են նեոտ ու աղեղով, տեգով, նիզակով, վահանով, լայնալիճ աղեղներով զինված որսորդների պատկերները՝ որսորդական օղապարան-լասսոներ, թակարդ, որսորդական և այլ հարմարանքներ, սայլ, ծածկասայլ, մարտակառք, սահնակ, արոր հիշեցնող, ինչպես նաև տիեզերական պատկերացումներին առնչվող նկարները (Աղյուսակ 3):

Ժայռապատկերների թեմատիկան ու բովանդակային բազմազանությունն ընդգրկված է չորս հիմնական ոլորտում՝ բնություն, մարդու առօրյա, արարման արդյունք և ներաշխարհ: Բովանդակային խմբերի պատկերների մեծ մասը հարատեւել է հայոց մշակույթի մյուս ոլորտներում՝ խեցեղենի, բրոնզե գոտու, արձանիկի, հարթաքանդակի, որմնանկարի, մանրանկարի իմաստաբանական հորինվածքում, կնիքի, դրամի, զինանշանի նկարվածքում,

²² Տե՛ս **Թոխաթյան Կ.**, Հայաստանի ժայռապատկերները նախնադարյան արվեստի համատեքստում // ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր Հասարակական գիտությունների», 2015, 2, էջ 368-381:

²³ Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, էջ 8:

զենքի, խոյակի նախազարդում, տարազի ու գորգի հյուսվածքում և լրացվել նորանոր նշաններով²⁴։ Նրանցում արտացոլվում են որսի, որսորդական, ինչպես նաև հմայական արարողությունների, պաշտամունքին աղերսվող տեսարաններ։ Պատկերված են որսի և որսորդության բազմաթիվ տեսակներ՝ թակարդով, լասսոյով, փոսորակով, աղեղներով, նիզակներով, մահակներով, փոկերով, հետապնդումով, ընդգծվում են նաև որսի անհատական և խմբային՝ մեզոլիթին բնորոշ տեսակները, օրինակ՝ հալածական եղանակով որսը՝ որպես նախնադարյան մարդու գոյություն հիմնական միջոց։ Ժայռապատկերներում հստակորեն ընդգծվում է որսորդը՝ տարբեր գինատեսակներով։ Որսակենդանին այնպիսի ճշգրտությամբ է պատկերված, որ զարմանալ կարելի է, թե նախնադարյան մարդը որքան լավ էր տիրապետում կենդանու և մարդու կազմախոսությունը։ Ուշագրավ են որսի մի շարք տեսակներ, հատկապես արջի, առյուծի որսը, որտեղ աչքի է զարնում մարդու պայքարը այդ գազանների դեմ։ Դեռևս նախնադարում մարդ արարածը մշակել էր որսի մի ձև, երբ ձեռքին թաղիք (քեչա) էր փաթաթում, գազանի երախը մտցնում, մյուս ձեռքով խփում։ Այս որսաձևը կիրառվում էր Սասունում և Դերսիմում ընդհուպ մինչև XX դարի սկզբները²⁵։

Հաճախ միայնակ որսորդը վայրի ցլերի կամ կենդանիների մեծ հոտերի դեմ ելնում էր միայն պարանով կամ նետ ու աղեղով զինված։ Հանդիպում են նաև որսորդների ու շների բազմություններ կենդանիների հնարամիտ շրջափակման պատկերներ։ Որսի տեսարաններում ամենուրեք առկա են նաև արևի, լուսնի, երկնային այլ մարմինների գծային խորհրդանիշներ։

Գեղամա լեռների ժայռապատկերներից շատերն էլ ուղղակիորեն կապված են աստղային երկնքի, արևի, լուսնի ու լուսատուների, տարերքի այլ աստվածների, նախնիների պաշտամունքից բխող առասպելների հետ։ Շատ են հանդիպում երկրաչափական փորագրություններ, որոնք պատկերում են արևը, լուսինը, կայծակը, աստղերը՝

²⁴ Տե՛ս *Թրխաթյան Կ.*, Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը // ՊՐՀ, 2016, № 2, էջ 180-193։

²⁵ Տե՛ս *Պետոյան Վ.*, Սասնա ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 137-138, *Հալաջյան Գ.*, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, մասն Ա // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 5, Երևան, 1973, էջ 159։

իրար մեջ ագլուցված գծային կամ գոգավոր փոքրիկ շրջանակների, կազմված օղակների, ճառագայթավոր զնդերի, անվի, կիսալուսին մահիկների, խաչերի, սվաստիկաների և այլ ձևով, ինչպես նաև այդ նշանների ամբողջական համալիրներ (Աղյուսակ 4): Մեր նախնիները կենդանիների կերպարներով պատկերում էին ոչ միայն արևը, լուսինն ու կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը:

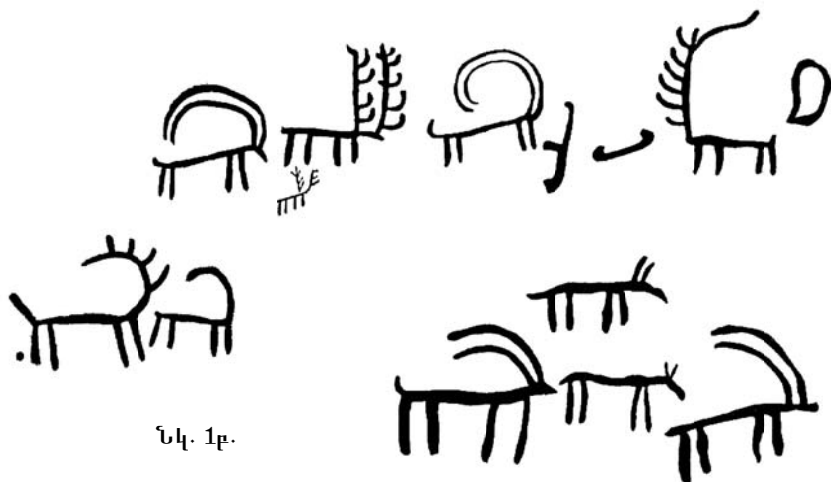
Կային **տղամարդկանց ու կանանց** պատկերներ, որոնք իրենց դիրքով, առանձնապես կանանց չափազանցված կոնքերով ու կրծքերով շեշտում են պտղաբերության գաղափարը: Որոշ դեպքերում արգասավորման հմայական գործողությունը ներկայացվում է պարզապես սեռական անդամների պատկերումով՝ պտղաբերության աստվածների հովանավորության ներքո: Այդ մարդակերպ հսկաներն իրենք էլ ներկայացված են երկիրը պտղավորելու այլաբանական գործողության մեջ: Նմանողական հմայանքի միջոցով նախնադարյան որսորդը փորձել է օգնության կանչել նախնիներին, բնության զորավոր ուժերին՝ հովանավորող ոգիներին ու աստվածներին: Հայաստանի ամենաբարձրադիր շրջաններում ամենուրեք հանդիպող կրոնապաշտամունքային հմայական բնույթով որսորդական պատկերները ընդգծում են որսորդության զգալի դերը նախնադարյան տնտեսության զարգացման հազարամյակների ընթացքում:

Բազմաթիվ են պատկերները, որոնցում երևում է մարդու վտանգավոր ու դժվարին պայքարը կենդանիներին ընտելացնելու, բուծելու և անասնապահական այլ զբաղմունքներում, երբ նախնադարյան որսորդ-անասնապահը դիմում է ոչ միայն իր հմտությանը, հնարամտությանը և պարզունակ տեխնիկային, այլև նախնիներին, ոգիներին, աստվածներին, հմայանքի միջոցներին և այլն:

Ժայռապատկերներն պատկերազորեն լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթյան պարբերաշրջանի տեղաբնիկների տնտեսության, արվեստի, մշակույթի անհայտ կողմերի վրա: Ք.ա. VII-V հազ. նեոլիթ-էնեոլիթյան տնտեսության ձևավորման հիմքում ամենուրեք նկատելի են զարգացած հավաքչության և որսորդության հետքեր՝ վաղ երկրագործական բնակավայրերում պահպանված հացաբույսերի ու վայրի կենդանիների մնացորդների, նաև ժայռապատկերներում փորագրված որսի տեսարանների ձևով²⁶:

²⁶ Տե՛ս Մարտիրոսյան Հ., Իսրայելյան Հ., Գեղամա լեռների ժայռապատկերները, էջ 8:

Նկ. 1ա.

Նկ. 1բ.

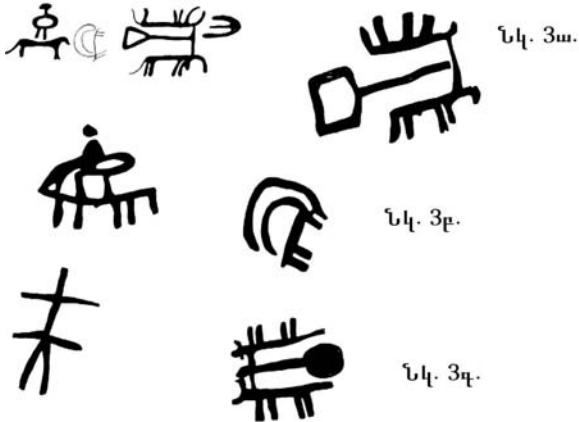
Նկ. 1ա. Տարբեր կենդանիների խմբապատկեր՝
չորս եղջերու և այծեր
(Ք.ա. II հազ.)

Նկ. 1բ. Երկու այծ՝ եզրերին,
երկու գեղեցիկ իշուկ՝ կենտրոնում,
անասնապահության տիպիկ պատկեր
(Ք.ա. II հազ.)

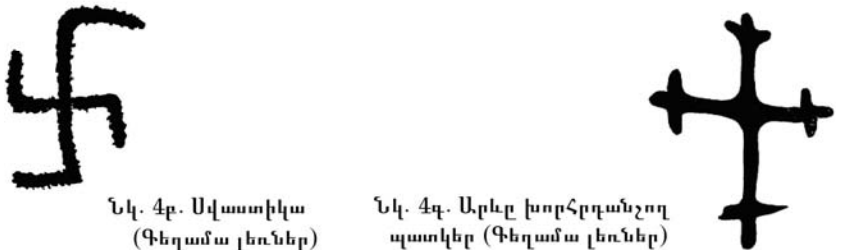
Նկ. 2. Արևի աստվածությունը խորհրդանշող
«ճառագայթավոր» հորինվածք՝ էգ և արու գույքերով,
հսկա եղջերուներով և այլ կենդանիների պատկերներով

Աղյուսակ 3

Նկ. 3ա. Սայլ՝ կլորավուն քաշանով (Գեղամա լեռներ)
3բ. Սայլ՝ այծի և հեծյալի պատկերներով (Գեղամա լեռներ)
3գ. Սայլ՝ լծված եզներով (Գեղամա լեռներ)

Աղյուսակ 4

Ուշագրավ են երկրագործությունը վերաբերող տեսարանները: Հնագույն երկրագործություն ուսումնասիրության տեսանկյունից անգնահատելի արժեք ունեն այն քարե վավերագրերը, որոնց վրա փորված են երկրագործական, դաշտամշակության գործիքներ: Սյունիքի ժայռանկարներում առկա է տեսարան, որը, ըստ երևույթին, արոր է՝ լծված եզներով, և վերաբերում է վաղ բրոնզե դարաշրջանին: Ժայռապատկերներում երևում են քառանիվ սայլեր, որոնք օգտագործվել են երկրագործության մեջ, դրանց լծված են եղել եզներ: Ուշագրավ է, որ նման սայլեր գտնվել են Սևանի ավազանում Հ. Մնացականյանի պեղումներով: Հետաքրքրական է նաև այդ քարե կոթողների մեջ սահնակ հիշեցնող փոխադրամիջոցը: Զարմանալին այն է, որ այդ սահնակները պահպանվել են արևմտահայերի մեջ ընդհուպ XX դարի սկզբները և հայտնի են *դախուկ* անվամբ:

Ուշագրավ են հավատալիքային նյութերը, որոնք կոչված էին անուղղակիորեն ապահովելու որսի հաջողությունը: Ժայռանկարներում շատ են տիեզերական, մանավանդ արևի պաշտամունքին աղերսվող պատկերները: Պատկերված են արևն ու լուսինը, աստղերը, երկնային համակարգը:

Արևը պատկերող նշանները հաճախ ճառագայթավոր անիվի ձև ունեն: Այսպես՝ արևի և անիվի նմանությունից բնականորեն կարող էր ծագել նաև արևի ու սայլի, կառքի, մարտակառքի իմաստաբանական կապը: Այսպիսի առասպելական ու գրաֆիկ պատկերներն առանձնապես տարածված են արևելյան առասպելներում, բրոնզե գոտիների պատկերազարդ սյուսնիներում և արվեստի հուշարձաններում, ինչպես նաև հայոց ավանդազրույցներում, հեքիաթներում: Ուսումնասիրություններից պարզվում է, որ բրոնզեդարյան Հայաստանի բնիկները արևին վերագրել են արարչական գործություն, պաշտել են նրան որպես զարթոնքի, պողաբերության և ամենայն բարիքներ ստեղծող գերբնական ուժ: Այդ պատճառով էլ նրանք բազմաթիվ առարկաների վրա պատկերել են արևը՝ երկրաչափական մարմինների, ինչպես և զանազան կենդանիների տեսքով: Արևը պատկերվել է մեծ թռչունների, օձի, մեծ ցուլերի, մեծ ձիերի և ձիակառքերի հետ: Ձին տարվա եղանակների մշտնջենական, անփոփոխ ուղեկիցն էր: Դրանք ցույց են տալիս արևապաշտության անսահմանությունը և հարատևությունը:

Գեղամա լեռներում պատկերված են շատ հետաքրքիր հորինվածքներ, որտեղ արեգակնային աստվածը պատկերված է առյուծի վրա կանգնած, հազվադեպ՝ նաև ցլի, ձիու, այծի, թռչունի հետ: Դա բիայնական Խալդի աստծո և իր առյուծի հնազույն նախատիպն է:

Մեր նախնիները կենդանիների կերպարներով պատկերում էին ոչ միայն արևը, լուսինն ու կայծակը, այլև ողջ աստղազարդ երկինքը²⁷ (Աղյուսակ 15-19):

Հայաստանի ժայռապատկերներում շատ են տիեզերական պատկերացումներին առնչվող գերբնական արարածները: Հնագետ Հ. Հակոբյանը ցույց է տվել, որ նախնիների պաշտամունքը՝ երկվորյակ «Թուխ մանուկների» կերպարանքով, սկզբնավորվելով բրոնզեդարյան Հայաստանում, արտացոլվել է նաև ժայռապատկերներում²⁸:

Այսպիսով՝ Հայկական լեռնաշխարհի հարուստ ժայռապատկերային հուշարձանները բազմազան, բազմաբովանդակ և միանգամայն ինքնատիպ կուտակումներ են, որոնք տարածված են Փոքր Կովկասից մինչև Հայկական Տավրոսի լանջերը, մինչև Ասորիք-Պաղեստինի և Իրաքի սահմանները: Հայոց բնաշխարհում ցարդ հայտնի ժայռապատկերների տարածական բաշխումը և իմաստառճային ընդհանրականությունը փաստում է ժայռակարներ կերտողների էթնոմշակութային միասնականությունը:

²⁷ Տե՛ս *Իսրայելյան Հ.*, Պաշտամունքն ու հավատալիքները ուշ բրոնզեդարյան Հայաստանում, Երևան, 1973, էջ 44, 50:

²⁸ Տե՛ս *Հակոբյան Հ.*, «Թուխ մանուկներ»-ի պատկերազրույթունը Հին Հայաստանում // Թուխ մանուկ, Երևան, 2001, էջ 52-67:

2. ԱՄՈՒՍՆԱԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ

Ազգագրության մեջ ընդգրկված տնտեսական ու արտադրական, կենսապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակութային երևույթներն իրենց ինքնատիպ գեղարվեստական, երբեմն էլ առասպելաբանական արտացոլումն են գտել բանահյուսական բոլոր ստեղծագործությունների մեջ՝ դառնալով էթնոսի հազարամյակներ գոյատևած պատմության յուրակերպ հուշարձաններ: Դրանք են մինչև օրս ժողովրդի բանավոր ավանդության մեջ տակավին գոյատևող վիպական պատմողական ժանրերը՝ հեքիաթ, առասպել, առակ, ժողովրդական վեպ ու վիպերգ, երգիծական զանազան պատումներ, ասույթներ, ծիսական ու կենցաղային սովորություններին առնչվող երգեր ու պարերգեր, կրոնահավատալիքային իրողություններին առնչվող ավանդություններ ու սնահավատական զրույցներ, հմայական աղոթքներ ու հմայական բանահյուսական այլ ժանրեր: Դրանցից սույն ուսումնասիրության մեջ ընտրված է հայ ժողովրդական բանահյուսության գոհարներից մեկը՝ «Սասնա ծռերը», որը յուրակերպ ազգագրական նյութի հարուստ աղբյուր է: «Սասնա ծռերի» ազգագրական աղբյուրագիտական արժեքը, հիրավի, բացառիկ է:

Հայագիտության մեջ առ այսօր չկա մի գիտական ուղղություն, որն անդրադարձած չլինի հայոց ազգային էպոսի արժեւորմանը, ցավոք, այն ազգագրորեն դեռևս հետազոտված չէ, անդրադարձներ են եղել միայն այս կամ այն հարցերի ազգագրական մեկնաբանությունների ժամանակ: Սույն հոդվածում արծարծվում է միջնադարյան Հայաստանի հայոց ամուսնալուծման հարաբերությունների վերաբերյալ տեղեկությունների ազգագրական բնութագրությունը՝ ըստ «Սասնա ծռեր» էպոսի:

Էպոսը ամուսնալուծման հարաբերությունները պատկերող մի սքանչելի սկզբնաղբյուր է, որտեղ կարելի է գտնել տվյալներ ինչպես հեթանոսական, այնպես էլ վաղ ֆեոդալական դարաշրջանի վերաբերյալ: Հ. Օրբելին նկատել է, որ էպոսի «հնագույն տարրերը ծնվել են անգամ անհիշելի ժամանակներում, երբ դեռ

չէր հնչում հայկական բառը»¹: Մ. Աբեղյանը գտնում է, որ «վեպն իր մեջ պահում է պատմական հիշողություններ մեծ մասամբ IX դարի կեսերից մինչև XIII դարի կեսերը», որ «մեր վեպի առաջին ճյուղի հնությունը հասնում է մինչև Մ. Խորենացու ժամանակը»²:

Էպոսի տվյալների հիման վրա ընտանիքի, ընտրություն և ամուսնություն նախնական ձևերի և դրանց ժամանակների բացահայտմամբ հնարավոր է դառնում լրացնել ազգագրական այն տվյալները, որոնք հավաստված են միջնադարում և XIX-XX դարերում³: Էպոսի հիման վրա քննարկվող հարցի վերաբերյալ արժեքավոր ուսումնասիրություն են կատարել Վ. Բդոյանը⁴ և Ս. Հովհաննիսյանը⁵:

Էպոսում ամուսնաընտանեկան կյանքի պատկերները կարելի է բաժանել երեք շերտի՝ անհիշելի ժամանակներից մինչև Հայաստանում քրիստոնեություն հաղթանակը պատկերող հնագույն շերտ, վաղ ավատական Հայաստանի ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները պատկերող միջին շերտ, նորագույն տարրեր, որոնք հետագա դարերի դրսևորումներ են և արտահայտված են որոշ պատումներում:

Ինչպիսի՞ն էր հայ ընտանիքի ձևը էպոսի հերոսների ապրած դարաշրջանում: Էպոսում առկա է ընտանիքի երկու ձև՝ փոքր ան-

¹ Տե՛ս **Օրբելի** Հ., Հայկական հերոսական էպոսը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1956, էջ 8:

² Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, Երկեր, Հ. Ա, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1966, էջ 381:

³ Տե՛ս Սասնա ծռեր, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Հ. Ա, Երևան, 1936, Հ. Բ, մաս Ա, խմբ. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Պետ. հրատ., 1944, մաս Բ, խմբ. Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1951, Հ. Գ, Պատումների գրառումների և բնագրերի պատրաստումը՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1979 և «Սասնա ծռեր», Հ. Դ, Նոր պատումների և բնագրի պատրաստումը՝ Ս. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Երևան, «Գիտություն», 1999:

⁴ Տե՛ս **Բդոյան Վ.**, Ընտրության և ամուսնություն ձևերը «Սասունցի Դավիթ» էպոսում // Բե՛շ, Երևան, 1976, թիվ 1, էջ 84-100:

⁵ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.**, «Սասնա ծռերը» Հայ ընտանեկան իրավունքի պատմության կարևոր հուշարձան // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1968, թիվ 3, էջ 96-109:

հատական և նահապետական մեծ՝ գերդաստանական ընտանիք: Այս երկու ձևն էլ Հայաստանում գոյություն են ունեցել մասնավոր սեփականություն, դասակարգային հարաբերությունների առաջացման ժամանակ: Ահա գերդաստանական ընտանիքի կազմը արտացոլող երկու պատումում ասվում է.

Նստուկ տեղ հարցուց. – Քեռի՛ թորոս,
Մենք քանի՞ տղամարդ ինք:
Ըսավ ... Քեզնով մենք քառսուն մարդ ինք⁶:

Այդպես է պատասխանում Քեռի թորոսը Դավթի հարցումին:

Հպոսի մյուս պատումների համաձայն՝ հերոսների ընտանիքը բազմանդամ չէ: Նրանց երեխաների թիվը միայն առանձին դեպքերում է անցնում 1-2-ից: Մինչդեռ ընտանիքի բազմանդամությունը նահապետական ընտանիքի բնորոշ առանձնահատկություններից է: Ավելին, ծնողի և զավակի հարաբերություններում հպոսում երբեմն զրսևորվում է զավակի անհարգալից վերաբերմունքը հոր և մոր նկատմամբ: Այսպես, մի շարք պատումների համաձայն՝ Փոքր Մհերը ձեռք է բարձրացնում անգամ իր հոր՝ Դավթի վրա: Մի պատումի համաձայն էլ՝ Բաղդասարը սպանություն է հասցրել իր մորը⁷: Նույն բանը նկատելի է Հպոսի հերոսների և նրանց մերձավոր բարեկամների՝ հորեղբոր, քեռու, երկու եղբայրների, այդ թվում՝ խորթ եղբայրների հարաբերություններում: Այս երևույթները արտահայտում են հերոսների ապրած ժամանակի իրավական կյանքը, հարազատների իրական հարաբերությունները, որոնք անհամատեղելի են նահապետական գերդաստանի գոյություն հետ: Ըստ Հպոսի՝ թվում է, թե հերոսների ապրած ժամանակի ընտանիքի տիրապետող ձևը եղել է փոքր ընտանիքը: Բայց կարծես թե հակասություն կա Հպոսի պատմական հայրենիքում՝ Սասունում, մինչև եղբուն ու արտագաղթը նահապետական գերդաստանական ընտանիքները մեծ թիվ էին կազմում, ընտանեկան հարաբերություններն էլ խիստ գերդաստանական էին, որտեղ իշխում էին տան մեծի, ավագի հեղինակություն ու կամքը: Այն առավելապես զրսևորվում էր ամուսնություն հարցում, երբ նշանվող կողմերը պատիվ գերում էին. վճռո-

⁶ Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Ա, էջ 373-374, հմմտ. հ. Գ, էջ 203:

⁷ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 483:

րողը նրանց հարազատների ցանկությամբ իրականացվող ամուսնությունն էր: Այսպես, պատումներից մեկում Ձենով Հովանն ասում է.

Կ'երթամ, քե (Դավթին) կնիկ ուզեմ:

Գնաց Չմչկիկ Սուլթան ուզեց Դավթի համար⁸:

Էպոսում հարսնացուի կամ փեսացուի ընտրությունը կատարվում էր այն հեռանկարով, որ տոհմն ապահովվեր աշխատավոր, կռվողունակ, երկրի ինքապաշտպանությունը և ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը կազմակերպող սերնդով: Իսկ ընտրության ձևերը բազմազան ու հին էին, որքան հայ հասարակությունը: Փաստորեն՝ հարսանիքով և եկեղեցական պսակով էր միայն վավերացվում ամուսնությունը:

Էպոսում խստորեն էր դրված որդեծնության, ժառանգ ունենալու, երկիրը, հողը, ունեցվածքը, տունը կամ ծուխը ժառանգին փոխանցելու, տիրազուրկ չթողնելու անհրաժեշտությունը գիտակցությունը: Որդեծնության համար էպոսի հերոսները ոչնչի առաջ կանգ չէին առնում, քանզի.

Մի տղեն որ ըլնը՝

Մե տան անուն չկորուսը⁹:

Ժառանգ ունենալն այնքան կարևոր է եղել, որ հանուն այդ բանի ամուսինները պատրաստ էին մեռնելու: Ահա թե ինչու կնոջ ամուսնությունը ճանաչվել է ապահարգանի հիմք, իսկ երբ չի ցանկացել բաժանվել ամուսնից, թուլյատրվել է բերել երկրորդ կին, ինչպես որ դա՝ որպես բացառություն, XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբներին թուլյատրվել է Սասունում¹⁰: Սերնդի ապահովումը գերդաստանի անմահությունն է:

Մի քանի պատումներում էլ նկատվում է, որ միջնադարում Հայաստանում գործնական նշանակություն է ունեցել կողմերի՝ աղջկա և տղայի փոխադարձ համաձայնությունը, առանց ծնողնե-

⁸ Սասնա ծռեր, Ժողովրդական վեպ, աշխատակցությամբ՝ Ս. Հարությունյանի, Երևան, «Սովետական գրող», 1977, էջ 326:

⁹ Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 165:

¹⁰ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Աղձնիքահայերի ամուսնահարսանեկան սովորություններն ու ծեսերը (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Երևան, ԵՊՀ, հրատ., 2007, էջ 58-60:

րի կամ այլ հարազատների մասնակցության նշանադրություն իրականացնելը, ինչպես, օրինակ.

Սանասար, ի՞նչ կա, խեր էլնի:

Սանասար ասաց. — Իս էկիր իմ՝ քիզի կնիկ առնիմ:

Խանուժ կ'ասա. — Աչքիս վրա, իս քի պես ըզիթ մ'էլ տը տեսնի՞մ:

Էն ժամանակին մատնիկներ խիտ իրարու կը փոխին¹¹:

Հայոց մեջ որպես ազատ սիրո արտահայտության և ամուսնության առաջարկության ամենատարածված միջոցներից մեկն է եղել տղայի կողմից սիրո և պտղաբերության խորհրդանշան խնձորի հանձնումը աղջկան: Խնձորով ընտրելու մեզ հայտնի ամենահին դրվագը հանդիպում է Հպոսում, երբ աղջիկները տղաներին խնձոր էին հանձնում և իբրև ընտրյալ թիրախ՝ նրանց ափն էին նետում¹².

Դավիթ յուր ձին խեծավ,

Քչեց գնաց, հեռջև Խանդուլ խաթնի փանջարին:

Խանդուլ խաթուն՝ որ աչք ընկավ,

ՋԴավիթ տեսավ, ուրախացավ.

Ուրախութենե խնձոր մ'էզար Դավթին:

Դավիթ զխնձոր բռնեց վար ձիուն,

Խնդացավ վար խնձորին¹³:

Հետագայում խնձորով ընտրությունը լիովին համարվում էր տղաների իրավունքը: Հպոսում որպես փեսացու հրավիրելու և ընտրելու միջոց ոսկե խնձորը դրվում էր վրանի բարձր սյան գլխին, շենքի կամ աշտարակի գագաթին կանգնեցված ձողի ծայրին կամ դարպասի սյան բարձրացված կատարին՝ ի նշան այն բանի, թե այս հարկի տակ ապրող օրիորդը պատրաստ է առաջարկության կամ «տնփեսա» ընդունել¹⁴: Դա արբունքի հասած օրիորդ-

¹¹ Սանա ծուբ, Հ. Ա., էջ 989:

¹² Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 39-40:

¹³ Սանա ծուբ, Հ. Ա., էջ 33, հմմտ. էջ 96, 1072, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 604:

¹⁴ Տե՛ս Սանա ծուբ, Հ. Ա., էջ 149, 486, 540-541, 612, Հ. Բ, մ. Բ, խմբագրեց Մ. Աբեղյան, աշխատակցությամբ՝ Կ. Մելիք-Օհանյանի, Երևան, Պետ. հրատ., 1951, էջ 130:

ներին «մարդու տալու» և ծնողների անհանգստությունն առհավատչյալն էր, փեսացու գտնելու լուրի միջոցը: Ուշագրավ է, որ այդ սովորույթը դեռևս հանդիպում էր XX դարի 60-70-ական թթ. Ապարանի և Արագածի՝ մշեցիներով բնակեցված գյուղերում¹⁵:

Էպոսում նկատելի է մի երևույթ ևս, որ XIX-XX դարերում բացառվում էր: Էպոսում աղջկա նախաձեռնությունամբ և ցանկությունամբ նշանադրության համաձայնություն կայացնելը խորթ չի եղել հայ իրականությանը: Այսպես, Դավիթը Մշո Չմշկիկ Սուլթանից ստանում է նամակ. «Տավիթ, արի՛, ընձիկ առ քե կնիկ, յրմ երկիրն էլ էրա քո հեսաբով»: Դավիթը գնում, հավանում է Սուլթանին և ասում. «– Ես քե կառնեմ»: Դավիթը մի ժամանակ մնում է Սուլթանի տանը և մեկնում: Սուլթանը պահանջում է երգվել, որ կգա իր ետևից: Դավիթը երգվում է¹⁶: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ և՛ հարազատների ցանկությունամբ ու ընտրությունամբ, և՛ հարսնացուի ու փեսացուի փոխադարձ, հոժարակամ ցանկությունամբ ամուսնություն կայացնելու ձևերը միջնադարյան Հայաստանում զուգահեռաբար գոյություն են ունեցել¹⁷:

Էպոսում աղջիկները սիրո առաջարկություն են անում տղաներին նաև նամակ, դիմանկար, մատանի ուղարկելու միջոցով¹⁸: Դավիթն ընդունում է Խանդուկի ուղարկած մատանին¹⁹, մեկ այլ դեպքում՝ դիմանկարը²⁰: Սուրբ Սանասարին որպես սիրո և ամուսնության առաջարկության միջոց իր դիմանկարներն է ուղարկում²¹: Օրինակ՝ Քաջանց թագավորի աղջիկ Դեղձուն-Ծամը մի կոժ լիքը շուր է լցնում և մի կոժ էլ դատարկ է թողնում, երկուսի բերանին էլ մեկական խնձոր է դնում և նամակի ու դիմանկարների հետ ամուսնության առաջարկով²² ուղարկում Սանասարին: Կամ՝ Պղնձե քաղաքի թագավորի աղջկա նամակը

¹⁵ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, նշվ. աշխ., էջ 40:

¹⁶ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 856:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 983-1022:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 865, 987-990, 1033, հ. Բ, մ. Բ, էջ 144, 509:

¹⁹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Բ, էջ 691-692:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 144, 509-510, հ. Գ, էջ 275:

²¹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 1033:

²² Սասունցի Դավիթ, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունը *Ս. Հարությունյանի*, Երևան, «Լույս», 1981 (այսուհետ՝ Սասունցի Դավիթ, ՀժՀ), էջ 54:

Հանձնվում է Բաղդասարին, Գոհարի նամակը նույնպես բերվում է Սանասարին, Խանդուլի նամակը Հանձնվում է Դավիթին, իսկ նամակատարները աղջիկների ուղարկած մարդիկ են²³: Էպոսում Հանդիպում ենք նաև գոտիով ու լաջակով (թաշկինակով) ամուսնության առաջարկին²⁴:

Էպոսում որոշակի տեղ ունի նաև կողմերի կամքով մատանիներ փոխանակելու միջոցով ընտրություն կատարելը²⁵, որը հավանորեն ծագելու էր գնմամբ ամուսնություն ժամանակներում²⁶: Այստեղ Սանասարն ու Քառսուն Մամ Գոհարը և Բաղդասարն ու Ջենով Հովանի աղջիկն անձամբ տեսակցում են և մատանիներ փոխանակում տղաների առաջարկով²⁷: Մի այլ պարագայում Դավիթն է ընդունում Խանդուլի ուղարկած մատանին²⁸:

Էպոսում ևս երբեմն փեսացու էին հրավիրում երգիչ միջնորդների միջոցով այն պայմանով, որ տղաներն ապրեին անբախտի տոհմերում: Երգիչ միջնորդների՝ օրիորդներին գովաբանող երգերից մեկն է.

Իմ բոյլի՛ Խանդուլ, ինչ օր բոյլն ծառն ի չինար,
Իմ ճերմակ Խանդուլ, ինչ օր բամպուկ զգիս ու դիզիս:
Իմ կարմիր՝ Խանդուլ, ինչ օր խընձոր ծառին ի ծիրին:
Իմ խորտոխ՝ Խանդուլ, ինչ օր լուսնակ տըսնըհինգին²⁹:

Էպոսում արտացոլված են նաև առևանգմամբ, պայմանադրությամբ և օրորոցախաղով ամուսնություն սովորությամբ ձևերը: Առևանգմամբ ամուսնություն հետքեր ցայտուն արտահայտված է «Սասնա ծռերում»: Այստեղ Դավիթն ամուսնանում է Խանդուլի հետ նրան առևանգել ցանկացողներին սպանելուց հետո³⁰, Սանա-

²³ Տե՛ս Սասնա ծռեր Հ. Ա, էջ, 610, 849, 865, Հ. Բ, մաս Բ, էջ 142, Հ. Գ, էջ 215:

²⁴ Իսմիլ Խաթունը Մեծ Մհերին ուղարկած գոտիով ու լաջակով ամուսնություն առաջարկ է անում (Սասունցի Դավիթ, ՀԺՀ, էջ 114), մեկ այլ տարբերակում Դավիթն է Խանդուլին թաշկինակ ուղարկում (Սասնա ծռեր, Հ, Բ, մ. Բ, էջ 345:

²⁵ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 989-990:

²⁶ Տե՛ս *Քոյան Վ.*, նշվ. աշխ., էջ 86:

²⁷ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 987-990:

²⁸ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 691-692:

²⁹ Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 306, հմմտ. Հ. Ա, էջ 587, Հ. Գ, էջ 215:

³⁰ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 454, Հ. Գ, էջ 50-51:

սարն առեանգում է Քաջանց թագավորի Սուռաթ դստերը³¹, Դավիթն առեանգում է Գյուրջիստանի թագավորի աղջկան³², կամ նույն Դավիթը առեանգում է 41 կույսերի, մեկը՝ Մհերի և 40-ը՝ մրցակից մենամարտողների համար³³ և այլն:

Էպոսում գտնում ենք նաև պայմանագրություններ, նախքան նրանց ծնվելը ամուսնություն իրողություն մասին: Այսպես, Դավթի ու Գոհարի ամուսնությունը նրանց ծնողների վաղօրոք համաձայնություններ կայանալու արդյունք է:

Էպոսում տեղ է գտել նաև XIX-XX դարերի սկզբներին դեռևս գոյություն ունեցած օրորոցախաղով ամուսնություն հետքեր: Այսպես, օրինակ, Արևելոց Պաճիկ թագավորը Դավթին առաջարկում է խնամիրանալ.

Ըսեց. – Դավիթ, իմ Խոշունին դագմիշ մ'էղնի,
Արի, ես դու ահտ ու շարթ էնինք:
Ըսեց. – Ի՞նչ ահտ ու շարթ էնինք:
Ըսեց. – Մկա ես լէ ազաբ, դու լէ ազաբ,
Իմ աղջիկ տամ քու տղին,
Քրզի աղջիկ էղավ, ընձի տղա,
Քու աղջիկ տուր իմ տղին:
Վերի դեն Աստված վկա բունին,
Ներքին դեն լե Դավթի տկի ձին³⁴:

Էպոսում նկատելի է նաև մեկ այլ երևույթ ևս, որ հայոց մեջ աղջկա տանը XIX-XX դարերում, անգամ մեր օրերում բացառվում է: Դրանց թվում էին մինչև նշանադրությունը, հարսանիքն ու պսակադրությունը աղջկա հարազատների տանը հաց ուտելը, ընծայաբերությունը, աղջկանը փեսացուի ազատ այցելությունները, տանը մնալը, կենակցելը և այլն: Կամ՝ մեկ այլ երևույթ ևս: Հայտնի է, որ նշանադրությամբ ամուսնական պարտականությունը սովորելի ուժով հարգվում և պաշտպանվում էր, սակայն էպոսում հանդիպում ենք պատումներում գրանցված դեպքերի, երբ ոտնահարվել է նշանի պարտավորությունը, դրժվել է այն կող-

³¹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 1035:

³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 221-224:

³³ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Գ, էջ 51:

³⁴ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Ա, էջ 78, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 525:

մերից մեկի, առավելապես տղամարդու միակողմանի Հաճությամբ, կողմերի Հարազատների կամքով, ինչպես և այլ պատճառներով: Դիտարկենք օրինակ.

Դավիթ էսաց. – Խրողբեր,

Իս Ջըմչկիկ Սուլթան չըմ առնը.

Տ'էրթամ, Խանդուլ խաթուն բիրիմ³⁵:

Պատումներից մեկում էլ Հանդիպում ենք նշանը աղջկա ծնողներին կամքով դրժելու դրվագի, երբ աղջկան ուզելու է գալիս ուժով և դիրքով առավել հզոր թեկնածու: Ահա այն Հաստատող մի Հատված.

Քեռի Թորոս, իմ աղջիկ նշանելու յա...

Ջըր օրենքով լը նշանեցին ավաճիկ,

Նշան էլ եդ չդառնա ...

Գնա՛, թը էն մարթուն Յախթեցի՛ր,

Զխանդուլ կ'իտամ Դավթին³⁶:

Էպոսում առկա են նաև ուրիշի նշանած աղջկա և նրա ծնողների կամքին Հակառակ իշխանություն և ուժ ունեցող Դավիթի կողմից բռնություն վերցնելու իրողությունը: Դավիթը տիրանում է Ջընմաչին թագավորի տղայի նշանածին³⁷: Փաստորեն՝ ստացվում է այնպես, որ միջնադարյան Հայաստանում նշանը դրժելը գործնականում կիրառելի է եղել: Միայն թե, ըստ սովորության իրավունքի մասնագետ Ս. Հովհաննիսյանի Հետազոտությունների, ուրիշի նշանածի Հետ ամուսնանալ ցանկացողը պարտավոր էր հատուցել նախկին փեսացուին հասցված նյութական վնասը, կանխել նաև սպառնացող վրիժառություն հնարավորությունը³⁸: Իսկ ըստ Ե. Լալայանի գրառած նյութերի՝ Հեթանոս Հայերը նշանին այնքան մեծ կարևորություն են տվել, որ նշանածները միմյանց համարում էին ամուսիններ և անարգել կենսակցում, մի երեւոյթ, որն իր արտացոլումն է ստացել նաև մեր

³⁵ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա., էջ 95:

³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 314:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 370:

³⁸ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.**, «Սասնա ծռերը»՝ Հայ ընտանեկան իրավունքի պատմության կարևոր հուշարձան // ԲԵՀ, Երևան, 1968, թիվ 3, էջ 99-100:

էպոսի շատ պատումներում³⁹: Էպոսում առկա են նաև բարձրի ազատություն ալ դրսևորումներ ևս: Օրինակ՝ Դավթի որդի Մհերը, երբ գնում է Բաղդադի խալիֆի դուստր Գոհարին կնուծյան առնելու, ճանապարհին մի գյուղում հյուրընկալվում է որբ և այրի մի կնոջ կողմից: Գիշերն այդ գեղեցիկ կինը Մհերի մոտ «մեզնվալ» անկողին⁴⁰: Մհերն այդ տանը մնաց որոշ ժամանակ: Իսկ երբ հորում նետված Մհերին մի կին հարցնում է, թե նրան հանի ջրհորից, իմ Ջոհար աղջկան կառնի՞: «Չըմառնի Գոհար, կառնիմ Ջոհար», ասում է նա⁴¹: Մեկ այլ տարբերակում. «- Է՛, - ըսավ, - չեղավ Գոհար, թը՛խ էլնի Ջըղար, բի՛ տեսնամ»⁴²:

Մեկ այլ դրվագում Ձենով Հովանի կինը՝ Սառան, հրապուրանքով փորձում է ամեն կերպ գայթակղել Դավթին՝ նրա հետ սեռական կապ հաստատելու համար⁴³: Ահա թե ինչու հայոց ազգային եկեղեցին կանխարգելումներ մտցրեց այդ արդեն սովորույթ դարձած երևույթի դեմ, որովհետև այդ էին պահանջում ընտանիքի կայունության, հասարակության ընդհանուր բարոյականության բարձրացման, պսակով եկեղեցական արարողությունները դրանց իրավական ուժ տալու պայմանները⁴⁴:

Հայոց ամուսնաընտանեկան սովորութաիրավական ավանդական չափանիշների համաձայն՝ այլակրոնն իր դավանանքից հրաժարվելու և քրիստոնեություն ընդունելու գնով միայն կարող էր արժանանալ եկեղեցու կողմից նշանադրության օրինականացմանը: Սակայն քաղաքական անբարենպաստ իրավիճակը երբեմն ավելի զորեղ էր գտնվում կանոնական նորմերից, և հանդուրժում էին այլադավանների հետ խնամիրական կապերը: Այդպիսի դեպքերը վկայված են ոչ միայն հայ պատմիչների երկերում, այլև ժողովրդական բանահյուսության և հատկապես «Սասնա ծռեր» էպոսում: Այսպես, քաղաքական բռնությունների պատճառով հայոց խաչապաշտ թագավորի դուստր Ծովինարը կնուծյան է տրվել Բաղդադի խալիֆին: Էպոսի մի շարք պատումների համաձայն՝

³⁹ Տե՛ս *Հալայան Ե.*, Նոր Բայազետի գավառ կամ Գեղարքունիք // «Ազգաբերական հանդես», գիրք XVI, 1907, էջ 14-15:

⁴⁰ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Ա, էջ 330:

⁴¹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, 1977, էջ 233-234:

⁴² Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Գ, էջ 235:

⁴³ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 443-445:

⁴⁴ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ս.*, նշվ. աշխ., էջ 100:

այլազգի է եղել նաև Խանդուկը: Սակայն Խանդուկի հետ ամուսնանալու փաստը՝ որպես շեղում կանոնական նորմերից, հարթվում է նրանով, որ Խանդուկն ամուսնությունում դառնում է քրիստոնյա: Խանդուկին քրիստոնյա դարձնելը էպոսում պատկերվում է հետաքրքիր ձևով՝ Դավթի քրիստոնեավայել չորս խաչածե համբույրներով⁴⁵:

Ուշագրավ է, որ էպոսում Սասնա կտրիճների ամուսնությունը 7 կամ 40 օր տևող հարսանիքներով է ավարտվում, ընդ որում՝ աղջիկների տներում: Օրինակ՝ Խանդուկի և Դավթի հարսանիքը տեղի է ունենում Խանդուկի հայրական տանը⁴⁶, Գոհարի և Մհերի հարսանիքը՝ Գոհարի հայրական տանը⁴⁷: Իսկ դրանց հետևում է երեխաների ծնունդը: Կտրիճներն այստեղ են ապրում առնվազն 3, բայց սովորաբար 7 տարի: Նկատելի է նաև հնագույն սովորույթի ևս մի արձագանք՝ քեռիների մոտ մանկական շրջանը անցկացնելը, ինչպես, օրինակ, Դավթի և Խանդուկի տղա Մհերի որոշ ժամանակ մնալը քեռիների մոտ⁴⁸: Խանդուկի երեխան ծնվում է դարձի ժամանակ քեռանց տանը⁴⁹: Մասնագիտական գրականության մեջ հայկական դարձի սովորույթը նույնացվում է ավուսկուլատի սովորույթի հետ, սովորույթ, որով խիստ մեծ է քեռու դերը երեխաների դաստիարակության գործում⁵⁰: Էպոսում ունենք քեռու այդպիսի անվանի տիպեր, որոնցից մեկը Քեռի Թորոսն է, որը քրոջորդիների համար վիթխարի ջանքեր է թափում հատկապես ռազմաքաղաքական ասպարեզում: Մյուսը Գորգիկ իշխանն է՝ Ծովինարի եղբայրը, որը Սանասարին և Բաղդասարին է նվիրել Քուռուկի Զալալին, և որը մարմնավորում է քեռանց կողմից հատկացված մի ամբողջ ռազմական ուժ:

Էպոսում հանդիպում ենք ամուսնության վաղնջական սովորույթներից ծիսական համբույրի կիրառության: Այստեղ ամուսնության վերաբերյալ տարբեր սովորությունները հաճախ խաչաձևվում են: Այսպես, օտարածին Խանդուկի և Դավթի միջև ըն-

⁴⁵ Տե՛ս Սասնա ծուր, 1977, էջ 273-247:

⁴⁶ Տե՛ս Սասնա ծուր, Հ. Ա., էջ 868, 1125, Բ. մ. Բ., էջ 518:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48, Հ. Գ., էջ 505:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 109, 296, 690, 868, Հ. Բ. մ. Ա., էջ 39, 403:

⁴⁹ Տե՛ս Սասնա ծուր, Հ. Գ., էջ 221:

⁵⁰ Տե՛ս *Косвен М.*, Авункулат, «Советская этнография», 1948, № 1, с. 3-46:

տրուկության և նշանադրություն կապակցություն բացահայտվում են նրանց իրարամերժ սովորությունները: Խանդուկը հրավիրված Դավիթին ընդունում է՝ նրա նկատմամբ իր տոհմական ծիսական սովորույթները կիրառելով: Սակայն Դավիթը, որը հայրիրավական տոհմի զավակն է, անակնկալի է բերում Խանդուկին՝ կիրառելով ծիսական համբուրման այն ձևը, որը լուծում է երկու նպատակ՝ նշանադրություն օրիորդի հետ և վերջինիս հայացումը: Դավիթը Խանդուկի երեսը խաչաձևում է՝ այտերը, ճակատը և շուրթերը համբուրելով: Խաչաձև համբույրը հնագույն իմաստով նշանակում է «իրենով անել»՝ յուրայնացում և տաբուլյացում⁵¹: Այսպես, ըստ էպոսի, Դավիթ կողմից Խանդուկի երեսը համբուրելուց կապտում է, ինչը նշանակում է, թե խաչ է առաջանում⁵²: Ի դեպ, ծիսական համբույրի սովորույթի մնացուկներից է անցյալ դարերում կիրառված «խնամապազը» կամ «խնամապաչը», որը տեղի էր ունենում աղջկան զգեստավորելուց և նրա ոտքը հայրական տնից դուրս դնելուց անմիջապես հետո: Այդ պաշին հարսնեղբայրը հարձակվում էր փեսայի քրոջ կամ նրա մեկ այլ հարազատ օրիորդի վրա, իբրև թե զվարճության համար էր համբուրում⁵³:

Սասնա կտրիճների ամուսնությունը գրսևորվում է ընտրված կամ նախապես չընտրած աղջկան ուղեկու երեք եղանակով.

1) փեսացուն ինքն է իր հարսնացուին ներկայացնողը և նրա հետ պայմանավորվողը. Դավիթը մենակ գնում է Խանդուկի մոտ⁵⁴: Սա ընտրություն ամենանախնականն է: Այդ նույն կերպ Մհերը մենակ գնում է Գոհարին ուղեկու⁵⁵,

2) պատգամախոսի հետ փեսացուի գնալն է, երբ քողարկված կերպով երևում է առևանգմամբ կին ձեռք բերելու սովորությունը: Այսպես, Մհերը պատգամավոր է խոր Մանուկին՝ Դեղձունին ուղեկու համար⁵⁶: Մեկքոն թագավորը պատգամավոր է՝ Մհերի համար աղջիկ ուղեկու նպատակով⁵⁷,

3) պատգամախոսներով աղջիկ ուղեկն է առանց փեսացուի

⁵¹ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 198:

⁵² Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա., էջ 451, Հ. Գ., էջ 492:

⁵³ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 37-38:

⁵⁴ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա., էջ 1011, Հ. Բ, մ, Ա., էջ 310:

⁵⁵ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ, Ա., էջ 331:

⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59-62:

մասնակցություն: Այս դեպքում պատգամավորներն են թագավորը, վեզիրը և Մելքոնը՝ Մհերի համար Թեաթորոսի աղջկան ուղեկուռ նպատակով⁵⁸:

Ուշադրավ է նկատում հայոց հարսնառի երթի ձևի նկարագրությունը, երբ ազապներն ընթանում էին առջևից (Ձենով Հովանը կամ Քեռի Թորոսը), փեսան՝ խնձոր հոտոտելով՝ նրանց ետևից (Դավիթ), իսկ հարսնացուն (Խանդուկ), փեսայի բռնած թաշկինակի ծայրը ձեռքում, վերջից⁵⁹: Ըստ էպոսի՝ տղամարդը գլուխն էր համարվում, այսինքն՝ տղամարդու խոսքն է իշխողը, իսկ կինը՝ ոտքերը, այսինքն՝ հնազանդվողը⁶⁰:

Էպոսում զարմանալիորեն, ինչպես նաև անցյալի կենցաղում հարսանիքները տևում են յոթ օր ու գիշեր⁶¹, բայց էպոսում պահպանված է 40-օրյա տևողությունը հարսանիք⁶²:

Էպոսում արձանագրված են նաև բազմակնություն և բազմայրություն, հարճեր պահելու սովորություններ: Տեղեկություններ (լեիրատ) սկզբունքով բազմայրության և բազմակնության օրինակներ են տալիս Մեծ Մհերի, Դավիթի, Մսրա Մելիքի և նրանց կանանց, այսպես կոչված, «ապօրինի» կապվածությունները: Հերոսներից որևէ մեկի մահվանը հետևում է նրա կնոջ տեղեկությունները կամ տղամարդկանց կողմից կնոջը տիրելը: Մսրա Մելիքի կնոջ հրավերով Մեծ Մհերը գնում է նրա մոտ և տղա է ունենում⁶³:

Մսրա Մելիքի կին Իսմիլ Խաթունն ամուսնու մահից հետո խորհում է. «Ձանըմ, ինձի մա՛րդ մի հարկավոր է, որ երկրին տիրություն անի: Ձելնի՞նք ճամփենք Մհերի մոտ, Մհեր թող գա, ինձ հյուր ըլնի: Թող իմ սենեկ պառկի, էնոր ցեղեն ինձ կտրիճ տըղա մը ըլնի: Թե Մհերից ու իր ձիուց ջինս չը վերունք, Մհերի ցեղ մեր քոքն տի կտրի: Եվ ահա Իսմիլ Խաթուն գրում է Մհերին. — Արի, ինձ առ: Թե դուռն չգաս՝ քան զիս շատ կընիկ ես»⁶⁴:

Մհերն իր Արմաղան կնոջն ասում է, թե գնալու է Իսմիլի

⁵⁸ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 112-113:

⁵⁹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 97-99, 292-293, Հ. Բ, մ. Բ, էջ 386:

⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 253:

⁶¹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Գ, էջ 282:

⁶² Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, ՀժՀ, էջ 90:

⁶³ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 384, Հ. Գ, էջ 29:

⁶⁴ Սասունցի Դավիթ, ՀժՀ, էջ 114-115:

մոտ: Արմաղանը խնդրում է. — «Մ՛հեր, մ'երթա. ինչի՞ կերթաս, էնի քեզ կխաբե»: Երբ Արմաղանը տեսնում է, որ Մ՛հերը վճռել է գնալ, ասում է. — Մ՛հեր, իմ զոռ քո վրա չանցնի: Ամա թե էրթաս. — ես ուխտ կանեմ իմ հերն ես դու, իմ աղբերն ես, 40 տարի դու իմ գողենք չըգաս»⁶⁵: Մսրա թագուհին խիստ հաշվենկատ է իր սիրո մեջ, դրա համար էլ հոգում է ոչ միայն իր սերնդի, այլև իշխանություն հավերժության մասին: Նույն կերպ Մսրա Մելիքը տիրում է Մ՛հերի կնոջը՝ Գոհարին⁶⁶, Դավթի մահից հետո Խանդուկին տեղափոխելու անհաջող փորձերից հետո՝ Վերգոն⁶⁷: Բազմակնություն ձևերից մեկն էլ հարճ պահելու սովորությունն էր, որ Հայաստանում հարատևում էր մինչև միջին դարերը⁶⁸: Նկատենք, որ հարճեր պահելը կամ «յար բռնելը» համարվել է հանդուրժելի. «Իսա'ն է՝ կը խաբվի: Հաշվենք՝ գացեր, յար է բռներ, հիմիկ էկեր է»⁶⁹: Այստեղ խոսքը Մեծ Մ՛հերի մասին է, որ եկել է երկիր, և երկրի աղղեցիկ մարդիկ Արմաղանին համոզում են կրկին ընդունելու Մ՛հերին, որից հետո ծնվում է էպոսի գլխավոր հերոսը՝ Դավթը: Էպոսում առաջնայնությունը տրվում է տղամարդուն.

Տղամարդ որ կա՝ կլուխ ի,
Կնիկ որ կա՝ ոտ ի⁷⁰:

Բազմայրություն տիպիկ օրինակ է Ձենով Հովանի կին Սառայի վարքագիծը: Վերջինս ձգտում է սեռական կապեր ունենալ Դավթի կամ Մ՛հերի հետ⁷¹: Բազմակնության երևույթը արտացոլված է էպոսի «Սասունցի Դավիթ» ճյուղում: Դավիթը Խանդուկի հղի լինելու պատճառով, նրան «օգնելու» նպատակով մի գեղեցկուհի է բերում, հանուն որի նա Մ՛հերի դեմ այնքան լարված

⁶⁵ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 547-548:

⁶⁶ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Ա, էջ 162:

⁶⁷ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Ա, էջ 91, հ. Գ, էջ 503:

⁶⁸ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ազգագրական տեղեկությունները Փալատոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երևան, հեղ. հրատ., 2013, էջ 36-39:

⁶⁹ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, ՀԺՀ, էջ 122:

⁷⁰ Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 253:

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13-14 (Դավթի հետ) և Մ՛հերի հետ, Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 106, 522, 598:

պայքար է մղում⁷²: Կամ՝ Պառավն իր յոթ աղջիկներին Մհերին կին դարձնելու առաջարկ է անում⁷³, ինչպես նաև Ջմչկիկ Սուլթանի, ապա՝ Խանդուկի հետ Դավթի ամուսնության ակտերը⁷⁴:

Էպոսում հանդիպում են նաև հիշատակություններ, որոնք հայ ժողովրդի հեռավոր անցյալի ամուսնալուծման կապերի և բարքերի անդրադարձումներն են: Այսպես, օրինակ, Սանասար ու Բաղդասար դուստրերը եղբայրները միաժամանակ ամուսնանում են երկու քույրերի հետ⁷⁵: Սա արդեն ամուսնության սորորատային (քենամուսնության) ձևի վերհուշն է ժողովրդական ստեղծագործության մեջ: Մոկաց Հովանի պատմում Դավթին իր 40 մրցակիցներին պսակում է նրանց հանդիպած 40 քույրերի հետ⁷⁶: Մեկ այլ պատմում վարդապետի խորհրդով Սանասարն ու Բաղդասարը կնություն են առնում յոթ ճյուղ ներկայացնող քույրերին⁷⁷:

Այսպիսով՝ ընտրություն և ամուսնության ձևերն և՛ բազմազան են, և՛ հին այնքան, որքան հայ հասարակությունը: Նախնական այս ձևերի ու դրանց ժամանակների բացահայտմամբ հնարավոր է դառնում լրացնել ազգագրական այն տվյալները, որոնք գալիս են հազարամյակների խորքերից: Էպոսում ավանդված ամուսնության ձևերը և դրանց հետ կապված սովորությունների նկարագրությունները աղբյուրագիտական կարևոր արժեք են ներկայացնում:

Էպոսում ներընտանեկան հարաբերությունների տեսանկյունից շատ արդիական կողմեր ևս աչք են զարնում: Մի դեպքում նկատելի են ընտանիքում տղամարդու բարձր դերն ու հեղինակությունը, կնոջ ենթարկվածությունն ու հնազանդությունը: Մեկ այլ դեպքում գովաբանվում են կնոջ խելքն ու իմաստնությունը:

Էպոսում բավականին ուժեղ է եղել կնոջ՝ որպես անձի արժանապատիվ կեցվածքի գնահատման խնդիրը: Արմատական է ամուսնության հարցում կանանց կամքի կարևորման հարցը. էպո-

⁷² Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, ՀԺՀ, էջ 283:

⁷³ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Բ, մ. Ա, էջ 99:

⁷⁴ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 32-33:

⁷⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 324-325:

⁷⁶ Տե՛ս Սասնա ծռեր, 1977, էջ 483:

⁷⁷ Տե՛ս Սասնա ծռեր, Հ. Ա, էջ 135:

սում կանայք բացառում են իրենց կամքի վրա որևէ բռնացում, ամուսնություն նախապայմանը դառնում են Հավասարությունը, փոխադարձ սերը⁷⁸: Նույնիսկ կանայք ամուսնություն հարցում նախահարձակ են: Նրանք, լսելով Դավիթ⁷⁹, Մհերի⁸⁰ մասին, հրավիրում են նրանց, բայց և ամուսնանում են միայն մենամարտից հետո: Այստեղ նկատելի է երկու կարևոր պահ. առաջինը սեռային հավասարության խնդիրն է, երկրորդը՝ հզոր հենարան ունենալու կանացի ձգտումը, տոհմի, ցեղի պահպանության, ցեղային գեների փոխանցման, այն հզոր սերնդով ապահովելու իղձը:

Ուշադրավ է ևս մի հանգամանք. դա էպոսի ստեղծման ժամանակներում կնոջ քաղաքական գործունեության տիրույթների և արտահայտությունների բավականին բազմազան ու բազմատարր իրավունքի կայացումն է: Նա կարող է հանդես գալ քաղաքական տարբեր իրադրություններում: Սանասարի մահից հետո Դեղձունը կառավարում է երկիրը մինչև Մհերի հասունացումը⁸¹: Վերգոն, Օհանը հրաժարվում են Սասունը ղեկավարելուց՝ ընդգծելով, որ իրենց մեջ չեն տեսնում երկրի ղեկավարներին: Կինը՝ Դեղձունը, իր մեջ տեսնում է երկրի քաղաքական և տնտեսական պատասխանատվություն վերցնելու ուժ և կարողություն⁸²:

Կինը բոլոր իրադրությունների մեջ ազատ է վճիռներ կայացնելու և դրանք իրականացնելու հարցերում: Ավելին, հաճախ երկրի ղեկավար տղամարդկանց կողմից գնահատվում են կանանց խելամիտ առաջարկները, ինչպես, օրինակ, Ծովինարի առաջարկը թշնամու կինը դառնալու, դրանով իր ազգն ու երկիրը քաղաքական ծանր կացությունից դուրս բերելու հարցում, որն արժանանում է նաև Քեռի Թորոսի, ապա՝ Հայոց մյուս մեծամեծների ընդհանուր գնահատականին⁸³:

Մաքառումների մեծ ճանապարհ անցած հայ ժողովրդի համար չատ կարևոր է կնոջ ռազմական դաստիարակության խնդիրը:

⁷⁸ Տե՛ս *Թումանյան Ս.*, Տղամարդու և կնոջ իրավահավասարության խնդիրները առասպելներում և «Սասնա ծռեր» էպոսում // Գեներալային հետազոտություններ, Երևան, 2001, թիվ 3, էջ 81:

⁷⁹ Տե՛ս Սասնա ծռեր, 4. Բ, մ. Ա, էջ 38:

⁸⁰ Տե՛ս Սասնա ծռեր, 1977, էջ 226-230:

⁸¹ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, ՀԺՀ, էջ 102:

⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95:

⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:

էպոսի կանայք հաճախ են անվանվում «փահլեան»։ Նրանք լավ են տիրապետում զենքերին, ձիավարժ են և հարկ եղած դեպքում տղամարդու հետ հավասար ելնում են մարտի։ Պատումներից մեկում կարդում ենք.

Գոհար խաթուն Մհերին ասաց.

— Ինչուր, էնու խելու հիտ քաղքեն կտրի,

Տու զնա՛, հետևանց զար՛, կտրի՛

Ես լե հառջևանց զարկեմ, կտրեմ:

Մհեր զնաց:

Որ խելին հիտ քաղքեն կտրավ

Մախսուզ մնաց հիտուց, առեց սպանել:

Գոհար խաթուն հեռջվուց սպանեց.

Զուր Գոհար խաթուն՝ Մհեր առան հիրար⁸⁴:

Էպոսի նմանատիպ դրվագներում մեր օրերի մտածողությունը պետություն մեջ կանայք իրենց քաղաքական ակտիվությունը ցույց են տալիս ոչ այնքան խաղաղ պայմաններում, որքան ռազմական և ռազմավարական վճռորոշ իրադարձությունների ժամանակ գործնականորեն:

«Սասնա ծռերում» նկատելի է նաև այն, որ կանայք գործում են իրենց փայլուն խելքով, տղամարդիկ՝ ուժով, ուրեմն հազարավոր տարիներ պահպանվել է տոհմում կնոջ հանդեպ տածած հարգանքը։ Արմաղանն (Մհերի կինը) ավելի ճիշտ է ըմբռնում իր ժողովրդի շահերը, քան Մհերը, որը որոշ ժամանակ անց միայն գլխի է ընկնում, որ ինքը Իսմիլ խաթունի թակարդն է ընկել։ Ծանր վիճակում միշտ պառավ կանայք են բանական ելք մատնանշում։ Պառավն է Դավթին համոզում, որ նա մարագում արգելափակված (որպես հարկ) 120 հայ կանանց ազատ արձակի։ Երբ Դավիթը պառավի ձեռքից առած անթրոցով է ուզում կռվել հարկահավաքների դեմ, պառավն է նրան սովորեցնում, թե ինչպես և որտեղից վերցնել հոր սպառազենը և Քուռկիկ Զալալին։ Վերգոն ծաղրում է Դավիթ ռազմիկին, իսկ Զենով Հովանը ափսոսում է, որ նա տիրացավ հայրական ասպազենքին⁸⁵։ Մինչդեռ պառավ կինը Դավթին սովորեցնում է ժողովրդին փրկելու միակ ճանապարհը՝ ապստամ-

⁸⁴ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 48-49:

⁸⁵ Տե՛ս Սասնա ծռեր, 1977, էջ 446-455:

բել կեղեքիչների դեմ և նրանց դուրս քշել երկրից⁸⁶։

Մարտի գնալիս Դավիթը մնաք բարով է ասում կանանց, որոնք իրեն քույրուկուն և մայրուկուն են արել⁸⁷։ Մի պատումում Դավիթը խնդրում է պառավին իրեն մայր լինել, որովհետև ինքը մայր չունի։ Բարի պառավը խոստանում է շարունակել իր մայրուկունը⁸⁸։

Էպոսում մեծ տեղ է հատկացված կանանց։ Անձնվիրությունը, հավատարմությունն ու պատվասիրությունը հայ կամ ամուսնությունամբ հայացած հերոսուհիներին են բնութագրական։ Նրանք ճակատագրի հիւսիս կամակատար չեն. ստանձնում են այնպիսի պատասխանատվություններ, որոնք սովորաբար տղամարդուն են վերապահվում, երկիր են կառավարում իրենց զոհված ամուսինների փոխարեն մինչև օրինական ժառանգների չափահաս դառնալը⁸⁹։ Էպոսում աչք է զարնում մի հանգամանք ևս, որ միջնադարյան հայ հասարակությունը իր կանանց օժտել է այնպիսի իշխանությունամբ ու ազատությունամբ, որը ոչ մի ընդհանուր եզր չունի Միջին Արևելքի կնոջ ստրկական վիճակի հետ։

Էպոսը օգնում է բացահայտել, որ տղամարդու և կնոջ սեռային անհավասարության մտայնությունը ավելի ուշ շրջանի արդյունք է։ Էպոսի շատ պատումներում սեռային անհավասարություն չկա, ըստ Քեռի Թորոսի ձևակերպման՝ «Առյուծն առյուծ է, թե՛ կին, թե՛ մարդ»⁹⁰, իսկ Խանդուկն ընդգծում է. «Դավիթ ջան, ես էլ քեզնից պակաս մարդ չեմ»⁹¹։

Այսպիսով՝ Էպոսում, նրա առանձին պատումներում պարզորոշ երևում է ամուսնաբնութան հարաբերություններից բխող այն բնորոշ հանգամանքը, որը չեղտում է կնոջ թե՛ ուժը, թե՛ խելքը և թե՛ ճկուն գործելակերպը։ Դրանով իսկ Էպոսում անթառամ են մնում մոր պաշտամունքի հմայքը, նրա վաղեմի պաշտամունքի սրբազան լինելը։

⁸⁶ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Գ, էջ 144։

⁸⁷ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, էջ 194։

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 439։

⁸⁹ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ, ՀԺՀ, էջ 102։

⁹⁰ Սասնա ծռեր, հ. Բ, մ. Ա, էջ 316։

⁹¹ Սասնա ծռեր, հ. Գ, էջ 399։

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ՝
ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲԵՆԱՂԲՅՈՒՐ

1. ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԹԸ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

(ըստ Փալատոս Բուզանդի հավաստումների)

Մինչև հայոց գրերի ստեղծումը Հայաստանին ու հայերին վերաբերող վկայություններ հիմնականում հաղորդել են օտար աղբյուրները, նաև սերնդեսերունդ փոխանցվող ժողովրդական բանահյուսական տարբեր ժանրեր: Երկու հեղաշրջող իրադարձություններ՝ 301 թ. քրիստոնեության ընդունումը՝ որպես պետական կրոն, և հայոց գրերի գյուտը՝ 405-406 թթ., լիովին փոխեցին մեր երկրի նյութական ու հոգևոր մշակույթի, հասարակական-ընտանեկան կյանքի բնույթն ու կերպարը, հոգևոր մթնոլորտը:

Հայ գրականությունը սկզբնավորվել է V դարում: Դա ոսկեդարյան մշակույթի սկիզբն էր, որի աննախընթաց զարգացումն ու բարգավաճումը պայմանավորված էին հայոց ազգային ինքնաճանաչմամբ և ինքնահաստատմամբ, հանգամանք, որն հայ հեղինակներին պարտավորեցրել է ճանաչել ու ճանաչելի դարձնել սեփական ազգը: V դարի հայ գրականության ամենաերեւելի ներկայացուցիչներից մեկը Փալատոս Բուզանդն էր, որն իր «Հայոց պատմություն» երկում (աշխարհաբար թարգմ.՝ Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1987) անդրադարձել է հայոց պատմության IV դարի՝ 330-387 թթ.: հայոց արքա Խոսրով Երկրորդ Կոտակի կառավարման շրջանից մինչև Սասանյան Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի միջև Հայաստանի առաջին բաժանումն ընկած քաղաքական ու մշակութային կյանքին: Ոչ մի հեղինակ այնքան հանգամանորեն չի ներկայացրել IV դարի իրադարձություններով լեցուն կյանքը, որքան Բուզանդը: Բուզանդի «Հայոց պատմություն» ճշմարտապատում և եզակի սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար:

Փալատոս Բուզանդը ուշագրավ տեղեկություններ է թողել քրիստոնեություն ընդունելուց հետո էլ երկրում գոյություն ունեցող հեթանոսական ընտանեկան անբարո որոշ բարքերի՝ բազմակնություն, հարճեր (սիրուհիներ) պահելու, մերձավոր արյունա-

կիցների ամուսնական կապերի, ամուսնալուծությունների, օտարների հետ ամուսնությունների և այլնի վերաբերյալ: Պատմիչը օրինավոր ամուսնություն ձևն է համարել «հարսանեկան արարողակարգով և եկեղեցական պսակի օրհնությամբ ամուսնությունը» (V դար., գլ. ԼԱ, էջ 349-351)¹: Պատմագիրը դատապարտել է հեթանոսական այդ բարքերի գոյությունը քրիստոնյա Հայաստանում: 354 թ. Տարոն աշխարհի Աշտիշատ գյուղում կայացած առաջին եկեղեցական ժողովը դատապարտեց և կարգ ու կանոն սահմանեց դրանք կանխարգելու վերաբերյալ՝ այդպիսի ամուսնությունները համարելով «պիղծ ամուսնություն», «խառնակցություն», «անարժան և չար վարք» (IV դար., գլ. Դ, էջ 121): Պատմագիրը անարգում է սովորական երևույթ դարձած տեգրամուսնությունը (լեիրատ), ինչպես, օրինակ, Արշակ II արքայի ամուսնությունը իր զարմիկ Գնեկի կնոջ՝ Փառանձեմի հետ (IV դար., գլ. ԺԵ, էջ 183-195) և անբարո մյուս երևույթները: Բուզանդի՝ հեթանոսական նման բարքերի քննադատությունը ունի նաև այժմեական նշանակություն, քանզի հայ ընտանիքի ամրությունը ներկայումս էապես թուլացել է, և ինչպես Բուզանդն է նշում, դրանով թուլանում են նաև հայոց պետականության հիմքերը, բացասաբար անդրադառնում մեր ժողովրդի գոյապահպանմանը, ինքնատիպությունը, ազգային արժեքների պահպանմանը: Պատճառը, եթե անցյալում դեռևս պահպանված հեթանոսական բարքերի մնացուկներն էին, ապա ներկայումս ամուսինների օտար երկրներում վաստակի մեկնելն է, ընտանիքում միմյանցից տեղական ժամանակ համատեղ չլինելն ու էթնիկ այլ միջավայրում նոր բարքերի ու ազդեցությունների ներքո հայտնվելը: Պատմագիրը դրվատանքով է խոսում ժամանակի հայրենասեր, Հայոց մեծաց կաթողիկոս Ներսես Մեծի (353-372 թթ.) ծավալած հասարակական ժողովրդանպաստ գործունեություն մասին: Ըստ նրա հավաստման՝ կաթողիկոսը օրվա խնդիրն է համարել «ամուսնություն մեջ լինել օրինավոր, չխաբել, միմյանց դեմ դավ չսարքել, հեռու մնալ ազգակցական մերձավոր, խառնակ ամուսնություններից, մանա-

¹ Ուսանողությունը և գիտական հանրությունը առավել մատչելի ներկայացնելու համար օգտվել ենք *Փափստոս Բուզանդի* «Հայոց պատմություն», (Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Մալխասյանից, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987) գրքից:

վանդ հարսների հետ մերձավոր կապերից» (IV դպր., գլ. Դ, էջ 121): Հայոց կյանքում դատապարտելի էր համարում առևանգմամբ ամուսնությունը, հարձույթունը (պոռնկությունը), բազմակնությունը, բազմայրությունը, վաղ, արբուճքին չհասած տարիքի ամուսնությունները, հաճախակի կատարվող ամուսնալուծությունները, մեղադրում երկրի արքայի՝ Պապ թագավորի հանդուրժողական վերաբերմունքը՝ ասելով՝ «նրա օրոք կար մարդ, որ տասը կին է փոխում» և այլն: Վաղ միջնադարում, ըստ պատմագրի, ամուսնությունները կայանում էին հիմնականում վաղ տարիքում (տղաները՝ 13-15, իսկ աղջիկները՝ 11-13, երբեմն էլ՝ ավելի վաղ տարիքում):

Ուշագրավ է հատկապես միջնադարյան Հայաստանում ռազմահայրենասիրական դաստիարակության խնդիրը հայ ընտանիքում: Հայ պատմագիրները տեղեկություններ են հաղորդում վաղմիջնադարյան սովորույթներից մեկի՝ ազնվական ընտանիքների երեխաներին այլ ընտանիքներում «մանկան դայեկություն», «սնուցանելու» սովորույթի մասին: Տեղեկանում ենք, որ հին սովորույթի համաձայն՝ թագավորն իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի ընտանեկան դաստիարակության: Իշխանը թագավորազն սանին ստանձնում էր սնուցանելու և դաստիարակելու գործը հաճախ իր կաթնեղբայր դարձող որդու հետ (III դպր., գլ. ԺԱ, էջ 47): Ըստ դարավոր սովորույթի՝ դայեկություն ստանձնած ընտանիքը պարտավոր էր նրան պատվաստել քաջություն, պետական գործիչ դառնալու ունակություններ, դիվանագիտություն, շրջահայեցողություն, լեզուների իմացություն, ապահովել նրա կյանքի անվտանգությունը: Հին հայերի այս սովորույթներից օգտվելով՝ պարսից արքաները հաճախ էին իրենց որդիներին հանձնում հայոց նախարարների ընտանիքների դաստիարակությանն ու խնամակալությունը:

Մեծ է եղել հայ եկեղեցու բարերար գործունեությունը: Ներսես Մեծի հրովարտակով և Աշտիշատի ժողովի որոշմամբ ու հայ եկեղեցու բարերարությամբ բացվում էին օտարանոցներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ, որբանոցներ, դպրոցներ և բարեգործական այլ հաստատություններ:

Հայրենասեր հայ մատենագիրները շատ են կարևորել հայ ընտանիքներում սերնդի վերարտադրության ապահովումը, ռազմա-

Հայրենասիրական և բարոյական դաստիարակությունը, հերոս նախնիներին նմանվելու ակնկալությունը՝ նրանց անվանումների սերնդային ժառանգորդումը (V դար., գլ. ԽԴ, էջ 391): Հայոց զորավար-սպարապետ Մանվել Մամիկոնյանը մահից առաջ իր որդիներին և սերունդներին հորդորում էր. «Ուրախությամբ հանձն առ Հայրենիքի համար մեռնելը, ինչպես ձեր քաջ նախնիքը, երկրի վրա քաջություն անուն թողեք և ձեր արդարությունը երկնքին նվիրեցեք, մահից ամենևին մի վախենաք, ձեզ հեռու պահեք նենգությունից, պղծությունից, չարությունից, տեղ Աստծուն ծառայեցեք մաքուր սրտով ու հավատարմությամբ ...» (նույն տեղում): Հայ ընտանիքում երեխային պատրաստում էին լինել ազնիվ, բարեգործ, արդարամիտ, մարդասեր, զթառատ պանդուխտների, խեղճերի, աղքատների, գերիների նկատմամբ: Դատապարտելի են համարել նենգությունը, ստախոսությունը, նախանձը, ազահությունը, ցանկական կրքերը, պոռնկությունը, հարբեցողությունը, վրեժխնդրությունը, անողորմածությունը, արյունահեղ սպանությունը (IV դար., գլ. Դ, էջ 121, III դար., գլ. Գ, էջ 27 և այլն):

Պատմիչը Մանվել զորավարի խոսքերով նշում է, թե փառավոր մահ է, երբ պատերազմի դաշտում մարդը զոհվում է հերոսաբար, անմիտ մահ է համարում «մեռնել վատթար՝ անկողնում պառկած» (V դար., գլ. ԽԴ, էջ 353): Այդպիսի հերոսական մահով մեր օրերում նահատակվեցին Արցախում ապրիլյան հերոսամարտի օրերին մեր հարյուրից ավելի ջահել զինվորներ, որոնք անօրինակ սխրանքներ գործեցին, ինչպես իրենց հայրերը և հազարավոր մարդիկ նույն արցախյան գոյամարտում: Արդյո՞ք այս ուժն ու կորովը, հերոսությունը մեզ չի փոխանցվել Բուզանդի ժամանակներից: Ինչպես Բուզանդի, այնպես էլ V դարի մեկ այլ պատմագիր Եղիշեի «Վասն Վարդանա և Հայոց պատերազմին» գրքի հիշատակությունների հիման վրա Դերենիկ Դեմիրճյանը «Վարդանանք» և նույնը վիպասան Բաֆֆին «Սամվել» վեպերում ներկայացրել են V դարի ազատագրական կռիվների, Հայ զինվորի փառապանծ քաջության, սխրանքների մասին, որոնց թողած կտակով մեր օրերում Հայ զինվորը հուսալիորեն պաշտպանում է մեր Հայրենիքի սահմանները անարգ թշնամուց:

IV դարի զրվազներից անչափ ուսանելի է պարսից Շապուհ արքայի և Հայոց սպարապետ Վասակի միջև կայացած հետևյալ

երկխոսությունը. «Աղվես այդ դո՞ւ էլիր (խոսքն ուղղված էր Հայ գործավարին), որ այսքան տարի կոտորում էիր արիներին (պարսիկներին)։ Հիմա ինչպե՞ս պետք է իմ ձեռքից ազատվիս. ես քեզ աղվեսի մահով պիտի սատկեցնեմ»։ Ահա Վասակի պատասխանը. «Այժմ ինձ տեսնում ես փոքր մարմնով, և սուրս էլ վրաս չէ. իմ մեծություն չափը չիմացար, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ աղվես դարձա՞մ։ Բայց երբ ես դեռ Վասակ էի՝ ես հսկա էի, մի ոտս մի լեռան վրա էր, մյուսը՝ մյուս լեռան վրա։ Երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ կողմի լեռը գետին էի կոխում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ կողմի լեռն էի գետին կոխում»։ Պարսից արքան հարցրեց. «Զի՞ լինի ասես՝ այդ ինչ լեռներ էին, որ դու տափն էիր կոխում»։ Վասակն ասաց. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր, մյուսը՝ հունաց թագավորը» (IV դպր., գլ. ԾԴ, էջ 261)։

Ուշագրավ է, որ դեռևս IV դարում, ըստ Բուզանդի հաղորդած տեղեկությունների, Հայաստանի տարբեր գավառներում «ախտավորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցավազարներին» հոգ էին տանում և նրանց համար «ուրկանոցներ (հիվանդանոցներ) էին շինում, սահմանում էին նրանց սնունդ և խնամք, դարման՝ դեղ, բուժամիջոց, իսկ աղքատների համար՝ պատսպարաններ, կույրերի, տնանկների (անտունների), օտարականների համար էլ ապաստարաններ» (IV դպր., գլ. Դ, էջ 121)։ Նրանց վրա վերականգնողներ էին նշանակվում։ Փաստորեն՝ դեռևս IV դարում Հայաստանում մեկուսացվում էին վտանգավոր հիվանդություններով տառապողները բնակավայրից դուրս հատուկ տեղերում։ Մեկ այլ սովորույթի համաձայն՝ երկրի արքայի հրամանով դիակների և արյան հոտից ապականված օղը մաքրելու, վերացնելու նպատակով հանում էին ժողովրդական կամավորներ, զորք՝ նրանց թաղելու, զարչահոտությունը վերացնելու նպատակով։

Բուզանդը հաղորդում ունի նաև խնջուլքներում, հարսանիքներին, սգո արարողակարգերում գործածվող նվազարանների մասին՝ *փանդիռ, վին* (լարային գործիք), *թմբուկ, սրինգ, քնար, փող*, ինչպես նաև՝ գուսանների, խնջուլքներում կամ թատրոններում՝ երգող ու պարող *վարձկանների*, ծաղրածուների, մասին։

Ընտանեկան և հասարակական կյանքի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են պահպանվել նաև հուղարկավորման հեթանոսական

նոսական մի շարք սովորույթների մասին, որոնց որոշ տարրեր հասել են նաև մեր օրերը: Դրանցից էին, օրինակ, սուգ ու շիվան, լաց ու կօծ դնելը, ձայնարկով՝ ողբերգեր ասող լալկան կանանց վարձելը, սրտակեզ ողբով ու արտասուքով թախծալից սգալը, կուրծք ծեծելը, ճակատին խփելը, երեսները չանկոռտելը, մազերը փետելը, գլխին մոխիր շաղ տալը, ջահել աղջիկների իրենց ծամերը կտրելը և երիտասարդ ննջեցյալի հետ գերեզման իջեցնելը և մահացածի հիշատակին նվիրված ծիսական այլ արարողություններ: Ողբում էին փողերով, փանդեռներով ու վիներով, կոծի պարեր էին բռնում, մորուքները կտրած, երեսները պատառոտած՝ կին և տղամարդ դեմառդեմ ճիվաղական պարեր խաղալով, ծափ զարնելով, հուղարկավորում էին մեռելները» (V դար., գլ. ԼԱ, էջ 351): Իսկ դավադրաբար սպանված Գնեկի կնոջ՝ Փառանձեմի սգալու մասին էլ պատմագիր Բուզանդը գրում է. «... Զգեստները պատառոտած, վարսերը արձակած, կուրծքը բաց կոծում էր սգատեղում, բարձր ճչում էր, աղիողորմ ողբով ու արտասուքով, բոլորին լացացնում էր», «մազերը փետում, ճչում էր կոծելիս» (V դար., գլ. ԺԵ, էջ 191):

Հայերի հնավանդ սովորույթուններից էին՝ սովորական մահվան դեպքում հուղարկավորել լացով ու սաստիկ սուգ անելով տանը մեռնողին, իսկ պատերազմի դաշտում հերոսաբար զոհվածին՝ հուղարկավորել հպարտությունով, ռազմական փողերի հնչեցմամբ, ձիախաղերի կազմակերպմամբ՝ արքայի, սպայական կազմի մասնակցությամբ: Թաղման արարողություններում, ըստ պատմագրի, երկյուղածությունն ու պաշտամունքի հասնող մեծ հարգանքն էին նախնիների հիշատակի առջև, որոնցով պայմանավորված է օտար տեղերում մեռած կամ վաղուց թաղված ննջեցյալներին հայրենիք տեղափոխելու վաղնջական սովորույթի հարատևումը մեր օրերում:

Հնագույն սովորույթների համաձայն՝ հանգուցյալին օտար վայրից պարտադիր հայրենի բնակավայր տեղափոխում և հուղարկավորում էին տոհմական գերեզմանոցում, քանզի հարազատ հողը չէր ճնշի հանգուցյալին (III դար., գլ. Բ, էջ 15): Բուզանդից ենք տեղեկանում, որ պարսիկները, սովորույթի համաձայն, առաջին հերթին ձգտում էին քանդել հայոց արքաների գերեզմանները և թալանել դրանք՝ իրենց հետ փորձելով տանել նրանց աճ-

յունները և հարստությունները, որպեսզի «իրենց երկիր տանեն նրանց բախտն ու քաջությունը»: Այս երևույթը կարելի է բացատրել մի կողմից հայերի այն հնազույն սովորույթի (ննջեցյալի հետ թաղման ժամանակ գերեզման էին իջեցնում նաև զարդերն ու զենքը), ապա՝ հայերի թագավորապաշտ ժողովուրդ լինելու, նրա համար անձնագոհության դիմելու պատրաստակամության հանգամանքներով: Նրանց միայն չի հաջողվում քանդել Սանատրուկ արքայի շիրիմը «հսկայականույց, պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով» (IV դար., գլ. ԻԴ, էջ 221-225): 2016 թ. Աղյք (Արագածոտնի մարզ) գյուղի մոտակայքում Սանատրուկ արքայի դամբարանը բացել և շրջակայքում պեղումներ է կատարել հայ և միջազգային հնագետների խումբը: Այստեղից հայտնաբերվել են արքայի հետ հուղարկավորված շատ թանկարժեք զարդեր, կենցաղային իրեր և այլն:

Բուզանդը շատ ուշագրավ վկայություններ է թողել նաև վրիժառություն և պատժի հասարակական ճանաչման արժանացած արարողությունների մասին: Դրանցից էին վրիժառության և պատժի արարողությունները: Պատժի ձևերից մեկը «թափած արյունը արյունով վանալն էր», այսինքն՝ կռվող «երկու կողմն էլ ջարդում, ոչնչացնում էր, երկու տոհմից ոչ մի արու կենդանի չէին թողնում» (III դար., գլ. Դ, 18-19): Այսպես են վարվել ըստ պատմիչի տեղեկությունների, Որդունի և Մանավազյան նախարարական տները, այդպիսին է եղել Արշակ Երկրորդ արքայի վարմունքը Կամսարական տոհմի նկատմամբ և այլն (IV դար., գլ. ԺԹ, էջ 203): Պատժի այլ ձևերից են եղել «մորթերը (կաշին) հանելը և այն խոտով լցնելը, պարիսպների կամ հրապարակների վրա կանգնեցնելը՝ ի ցույց ամենքի՝ նախատինքի համար»: Այդպես է վարվում Մուշեղ սպարապետը հոր՝ Վասակ սպարապետի վրեժն առնելու համար պարսկական զորքից մոտ 600 ավագների նկատմամբ (V դար., գլ. Ա, էջ 289): Մահապատժի մեկ այլ ձև էր «քարկոծելով», «բրածեծ» անելով մահապատժի ենթարկելը: Այդպես են վարվում դավաճան նախարար Դատաբեն Բզնունու հետ, որը «դավաճանել է իր աշխարհին և իր տիրոջ գնդին ու զորքին» (IV դար., գլ. ԼԶ, էջ 235): Հայրենիքին դավաճանելու համար «բրածեծ» անելով է իր մահկանացուն կնքում Մերուտան Արծրունին: Մեղք գործելու, հանցանք կատարելու, դավաճանության և

այլնի համար «միջեհան արին, նույնիսկ էգերին կոտորեցին» (III դար., գլ. ԺԸ, էջ 75): Մեկ այլ առիթով էլ ավելացնում է. «Կուրացնելով», նաև «մորից մերկ մերկացնելով, ձեռները ծնկների ներքև կապելով և գետի սառույցների վրա դնելով, սառցե պատանքի մեջ սատկացնելով»: Այդպես վարվեցին Փառանձեմ թագուհուն անարգած Հայր Մարդպետի նկատմամբ (V դար., գլ. Գ, էջ 293):

Այդուհանդերձ, հայերին բնորոշ է եղել նաև հանդուրժողականությունը: Այսպես, անարգ թշնամի Շապուհ թագավորի գերված հարեմի կանանց նկատմամբ հանդուրժողականություն և ասպետական հարգանք է ցուցաբերում Մուշեղ սպարապետը՝ հրաման արձակելով բոլորի համար կառքեր պատրաստել և նրանց բոլորին ազատ արձակել: Նույն զորավարը խնայում է նաև աղվա-նից Ուռնայր թագավորին. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդու չեմ սպանի, մինչև անգամ շատ նեղն էլ ընկնեմ»: Եվ թույլ տվեց նրան ութ ձիավորի հետ փախչել գնալ Աղվանից աշխարհը (V դար., գլ. Դ, էջ 305):

Շատ տպավորիչ են հայրենի հողի նկատմամբ պաշտամունքի և այլ հավատալիքների մասին հաղորդումները: Հայրենիքի հողի ուժը լավ է ներկայացված պարսից Շապուհ արքայի՝ հայոց արքա Արշակի նկատմամբ վերաբերմունքում: Այդ ընդարձակ նկարագրությունից բավարարվենք միայն երկու տողով. «Երբ Արշակին (Արշակ Երկրորդ հայոց արքային նենգությունը հրավիրել էին Տիգրան) կանգեցնում են հայոց երկրից բերված հողի վրա, հայոց արքան դառնում է ըմբոստ՝ Շապուհին անվանելով չարագործ ծառա, վրեժխնդիր և այլն», այսինքն՝ Արշակը ոգևորություն և քաջություն էր ապրում, երբ քայլում էր Հայաստանից բերված հողի վրա, իսկ ապարանքի խորանի պարսկական հողի վրա դառնում էր զղջացող և աղբսող: Արշակի հավատարմությունը ստուգելու նպատակով պարսից արքունիք բերված հայկական հողի ուժը հայոց սովորույթներում պաշտամունք էր համարվում (IV դար., գլ. ԾԴ, էջ 259): Հին դարերում երգման խորհրդանիշներից է եղել նաև արեգակով, ջրով, կրակով, թոնրի մոխրով, հացով երգվելը: Նրանք, ովքեր ուրանում էին հայկական առաքելական եկեղեցու հավատը, նրանց պատմիչը անվանել է պիղծ, անօրեն, դժնյա մարդիկ: Բուզանդի տեղեկությունների համաձայն՝ երկրին դավաճա-

նած, Հավատը ուրացած ազնվական Վահանի որդի Սամվելն էլ սպանում է հորը, ապա՝ մորը, ով դառնում է Րաֆֆու «Սամվել» վեպի գլխավոր հերոսը:

Պատմագիրը, լինելով արքայական կարգերի, թագավորի իշխանություն ամրապնդման ջերմ ու համոզիչ կողմնակից, մեծ համակրանքով է խոսում այն սխրանքների մասին, որոնք անմիջականորեն կատարվում էին հանուն արքայի և երկրի. «... Երբ թշնամուն գետին էին գլորում, Հայոց բոլոր զորքերը քաջալերական ձայնով աղաղակում էին – քաջ Արշակի (Արշակ Երկրորդ – 350-368) համար»: «Ամեն անգամ պատերազմներում մի ախոյան էին սպանում, դարձյալ թագավոր Արշակին էին նվիրում. – մեր Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Պարսից Շապուհ արքան (Շապուհ Երկրորդ – 309-379) զարմացած էր մնացել ոչ միայն Ձիրավի ճակատամարտում (371) հայ զինվորների ցուցաբերած արիություն, այլև նրանց տիրասիրության վրա (V դար., գլ. Ե, էջ 309-311):

Բուզանդն ունի բացառիկ ուշադրավ վկայություն համայնքային, հասարակական հյուրընկալման մասին. «Ներսեսի քահանայապետության ժամանակ Հայաստանի բոլոր գավառներում, շեներում և գյուղերում առհասարակ քահանայապետի հրամանով շինված էին օտարանոցներ ու հիվանդանոցներ, և Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ ողորմածությամբ սնունդ էին մատակարարում՝ հիշելով աղքատներին, նեղված-տառապածներին, օտարներին, հարստահարվածներին, օտար երկրում և օտարի տանն ապրողներին, անցորդ հյուրերին: Նրանց վրա սուրբ կաթողիկոս Ներսեսը վերակացուններ էր նշանակել և ուտեստ որոշել զանազան տեղերից: Իսկ նրա մահից հետո Պապ թագավորն այս ամենն ավերեց, եկեղեցու պատիվն անարգեց, Ներսես հայրապետի սահմանած շատ կարգերն ու բարեկարգությունները տապալեց ու մոռացություն մանեց» (V դար., գլ. ԼԱ, էջ 381):

Պատմիչը ականակներ ունի նաև վաղ Հայկական տոնացույցի, տոնական արարողությունների վերաբերյալ, հատկապես Նավասարդ-Ամանորի, որը հին հայերը նշել են մարտի 21-ին՝ գարնանային գիշերահավասարի օրը, որով փառաբանվել է բնության զարթոնքը, աղերսվել աստվածներին, որ տարին լինի բերքառատ: Այսօր էլ պարսիկները, աֆղանները իբրև տարեսկիզբ ընդունում

են մարտի 21-ը: Հայկական երկրորդ տարեգլուխը եղել է Նավասարդի 1-ը՝ օգոստոսի 11-ը: Ըստ ավանդության՝ Հայկ նահապետը Հայոց ձոր գավառում սպանել է բռնակալ Բելին (Ասորեստանի արքան, որը ձգտում էր նվաճել Հայոց երկիրը)՝ ազատություն պարգևելով իր տոհմին ու հետևորդներին: Այդ հաղթությունը, ըստ ավանդության, տեղի է ունեցել Ք. ա. 2492 թ. Օգոստոսի 11-ին: Օգոստոսյան տոհմն էլ հին հայերը կոչել են Նավասարդ, որ նշանակում է Նոր տարի: Ըստ Բուզանդի տեղեկության՝ Հայոց արքունիքը նշում էր Նավասարդը Բագավանում հատուկ ճոխությունամբ, ժողովրդական մեծ բազմության մասնակցությամբ, բանակի, կաթողիկոսի, արքայի ներկայությամբ, ձիախաղերով, եղջերուների վազքով, ըմբշամարտերով և այլ մրցությունների ու խաղերի կազմակերպմամբ (IV դար., գլ. ԺԵ, էջ 185-187): Տոնը տևել է Նավասարդի 1-6-ը, որի բազմահազար մասնակիցները ոչ միայն Հայաստանի տարբեր գավառներից էին, այլև հարևան երկրներից: Պատմիչն ակնարկներ ունի նաև հին հայերի «Մեծ պահքի», «Ս. Սարգսի» տոների վերաբերյալ (III դար., գլ. ԺԱ, էջ 47):

Այսպիսով՝ Փալստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» աշխատությունը ոչ միայն գրական, գեղարվեստական, այլև պատմագրական և մշակութաբանական մեծ արժեք ունեցող գործ է, որն աչքի է ընկնում տնտեսական, մշակութային կենցաղագրական նյութերի առատությամբ: Դրանք արտացոլում են ինչպես մինչքրիստոնեական, այլև վաղմիջնադարյան հայ ժողովրդի հոգևոր և նյութական մշակույթի, հայոց պատմության, հայ կյանքի շատ կողմեր: Բուզանդի այս երկի ուսումնասիրությունը հայ պատանու, ամեն մի հայի համար ուսանելի, հայրենասիրությամբ, ընտանեւորությամբ համակվելու, երկրին արժանի քաղաքացի պատվաստելու լավագույն գրական աղբյուրներից է: Լինելով հայ իրականության և հայեցի մտածողության կրողն ու ջատագովը՝ Փալստոս Բուզանդն իր աշխատության մեջ անդրադարձել է ոչ միայն հայոց պատմության ընթացքին (330-387 թթ.), այլ նաև հանդես է եկել որպես կենցաղամշակութային սովորույթների ու ծեսերի, հավատալիքների հայ սերունդներին փոխանցող:

2. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋԲԱՆԱՂԲՅՈՒՐ

Հին Հայերի հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը մի բարդ համակարգ են, որոնք Հայ էթնոսի ձևավորման և պատմական զարգացման տարբեր փուլերի հանրագումար են: Այն կազմված է նախնական հավատալիքներից, կրոնաառասպելաբանական պատկերացումներից, ծիսապաշտամունքային ըմբռնումներից ու արարողություններից, հետագայում Հայ էթնոսի մեջ միաձուլված արյունակից և օտար ցեղերի ու ցեղախմբերի, պատմական ժամանակաշրջանում Հայ ազգի հետ քաղաքական ու մշակութային սերտ շփումներ ունեցած քաղաքակրթությունների, կրոնապաշտամունքային համակարգերի թողած ազդեցություններից¹:

Հայոց բազմաստվածային դիցարանի հնագույն շերտերը սկսել են ձևավորվել պետականությունից սաղմնավորմանն ու զարգացմանը համընթաց՝ սկսած Ք.ա. III հազարամյակից, երբ լեռնաշխարհում հայտնվեցին «երկրներ»՝ պետական կազմավորումներ²:

Հայկական հեթանոսական դիցարանի մանրամասն նկարագիր գոյություն չունի: Դիցարանի վերաբերյալ հաղորդումները V-VII դարերի Հայ պատմագիրները գրի են առել կամայականորեն, ցաքուցիվ՝ հեթանոսությունից դեմ ծավալված սուր պայքարի ընթացքում: Այդ հատուկենտ տվյալների հիման վրա հետագայում գիտնականները փորձել են վերականգնել դիցարանի հնարավոր ամբողջությունը՝ Արամազդ, Անահիտ, Նանե, Վահագն, Աստղիկ, Վանատուր, Միհր, Տիր և Սպանդարամետ: Դիցարանի այս ցանկում չեն ընդգրկվել ազգածին աստվածներ Հայկը, Հայերի անվա-

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Ս.**, Հին Հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը. Ընդհանուր ակնարկ, Երևան, 2001, էջ 5:

² Տե՛ս **Առաքելյան Բ. Ն.**, Հին Հայկական պաշտամունքը և կրոնը // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 900-906: **Вардугян Г. Д.**, Дохристианские культы армян // «Армянская этнография и фольклор (Материалы и исследования)», 18, Изд-во АН Армении, Ереван, 1991, էջ 61-146:

նադիր Արամը, Հայոց երկրի արարիչ-պաշտպան աստվածությունները՝ Տորք Անգեղը՝ Անգեղ տան կուսակալը, գրի և գորգագործության հովանավորը, Արա Գեղեցիկը՝ մեռնող և հառնող, բնության զարթոնքի, զարնանային վերածննդի, բերքի ու բարիքի հովանավոր, կյանքը հանուն հայրենիքի զոհաբերող անձնվեր հերոսը, պտղաբերության և ջրային տարերքի աստվածուհի Նարը, որոնք իրենց մասին եղած առասպելներով մի տեսակ պատմականացել ու մարդկանց երևակայության մեջ մտել են իբրև իրական հերոսներ, պտղաբերության խորհրդանիշեր: Այս վերջիններս էլ կազմել են հայկական Հեթանոսական դիցարանի հնագույն և հին շրջանի աստվածությունները:

Հեթանոսական կրոնի վերաբերյալ ստեղծվել է հարուստ գրադարան³: Այդուհանդերձ, ներկայումս էլ հարցի աղբյուրագիտա-

³ Հայկական Հեթանոսական կրոնի մասին տե՛ս *Эмин Н.*, Очерки религии и верований языческих армян, Москва, 1866: *Էմին Մ.*, Հետազոտությունք ի վերայ Հայկական Հեթանոսութեան, Արմաշ, 1875, *Կոստանեան Կ.*, Հայոց Հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879, *Ղևոնդ Ալիշան*, Հին հավատք կամ Հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, 1895, *Գեղցեր Հենրիկոս*, Հետազոտություն հայ դիցաբանության, Վենետիկ, 1897, *Կարրիեր Ա.*, Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները, Վիեննա, 1899, *Ն. Տաղավարեան*, Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս, 1909, *Մատիկյան Ա.*, Կրոնի ծագումը և դիցաբանությունը՝ ըստ համեմատական կրոնագիտության, Վիեննա, 1920, *Դուրեան Ե.*, Հայոց հին կրօնք կամ հայկական դիցաբանությունը, Երուսաղեմ, 1933, *Աբեղյան Մ.*, Վիշապներ կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Երևան, 1941, *Ղափանցյան Գ.*, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, 1945, *Մելիք-Օհանջանյան Կ. Մ.*, Միթրա-Միհրի արբանյակներն ու գործակալները // «Գրական բանասիրական հետախուզումներ», գիրք առաջին, Երևան, 1946, *Բդոյան Վ.*, Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր Հայոց մեջ // «Աշխատություններ Հայաստանի պատմական պետական թանգարանի», Եր., 1950, № 3, էջ 5-71, *Առաքելյան Բ. Ն.*, Դիտողություններ Վահագն Վիշապաքաղի մասին // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», ՀՍՍՀ ԳԱ, 1951, № 2, *Մելիք-Փաշայան Կ.*, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Երևան, 1963, *Սարգսյան Գ. Խ.*, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, *Ավդալբեգյան Թ.*, Միհրը Հայոց մեջ // «Հայագիտական հետազոտություններ», Երևան, 1969, *Բդոյան Վ.*, «Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում», Երևան, 1972, *Նույնի՝* Հայ ազգագրություն.

կան քննությունը համալիր ուսումնասիրություն առումով շատ կարևոր է:

Հայոց դիցաբանություն ու հեթանոսական կրոնական պետական համակարգի, պաշտամունքային վայրերի, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունների, տաճարների, բազիլիկների, զոհաբերությունների վերաբերյալ չափազանց արժեքավոր վկայություններ կան V դարի Հայ մատենագիրներից Ագաթանգեղոսի երկում⁴: Ուստի պետք է արձանագրենք, որ այն հեթանոսական կրոնի վերաբերյալ բացառիկ սկզբնաղբյուր է:

Ագաթանգեղոսը «Հայոց պատմություն» գրքից տեղեկանում ենք, որ հեթանոսական շրջանում պետական արարողություն է եղել «յոթ մեհյանների բազիլիկներին (աստվածների կոռուքերին) ուխտի գնալը, պաշտամունք կատարելը»: Պատմիչը գրում է. «(Սոսրով արքան) իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկեղեն և արծաթեղեն զարդեր՝ փողփողուն ծոփերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ, պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր» (գլ. Ա, 22, էջ 27): Ըստ պատմիչի՝ հեթանոսական աստվածությունների մեհյանները հարուստ էին, ինչպես, օրինակ, «Վահեվանյանը Տարոնի երկրում՝ մեծազանձ, լի ոսկով և արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով» (գլ. ՃԺԴ, 809, էջ 453): Վահեվանյանը (Վահեվանեան) Վահագն Վիշապաքաղի մեհյանի անվանումն է: Ագաթանգեղոսի վկայություններից պարզվում է, որ արքաների այդ նվիրատվությունների շնորհիվ, հելլենիստական

Համառոտ ուրվագիծ, Երևան, 1974, էջ 214-237, *Հարությունյան Ս.*, Հին Հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցաբանը, Երևան, 2001:

⁴ Տե՛ս «Ագաթանգեղայ Հայոց պատմութիւն», Քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Տփղիս, 1909: Մենք օգտվել ենք աշխարհաբար թարգմանությունից (տե՛ս «Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն», աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 1983): Այսուհետ գրքի գլուխը և էջը կտրվեն տեքստում:

մշակույթի ազդեցությամբ պայմանավորված, Հասարակ արձանները շատ մեհյաններում արդեն փոխարինվել էին ոսկեձուլ, պղնձաձուլ և մարմարե ակնազարդ արձաններով: Իսկ սրբարանները վերածվել էին մոնումենտալ կառույցների՝ մեհյանների, որոնց մեծ մասի հիմքերի վրա քրիստոնեական շրջանում կառուցվեցին եկեղեցիներ: Ըստ Ագաթանգեղոսի վկայությամբ՝ Հեթանոսական աստվածներին նվիրված կուռքերը շինված են եղել հմուտ վարպետների ձեռքով, ոմանք փայտյա են, ոմանք քարից են, ոմանք՝ պղնձից, ոմանք ոսկուց են ձուլված, կռած, կոփված, քանդակված [տե՛ս գլ. ԻԱ, 234, էջ 131]: Գրիգոր Պարթևը, սնոտի համարելով կուսպաշտությունը, հորդորում է Հեթանոսական Տրդատ արքային հրաժարվել դրանցից՝ ասելով. «Հրաժարվեցեք այսուհետև քարեղեն և փայտեղեն, արծաթեղեն և ոսկեղեն, պղնձաձուլ պատկերների պիղծ պաշտամունքից, որովհետև սուտ են ու սնոտի» [գլ. ԻԱ, 234, էջ 131]: Խոսելով մեհյանների և նրանց մեջ եղած կուռքերի արձանների կործանման մասին՝ Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եվ այսպես, բազմաթիվ տեղերից վերացվեցին դայթակեցուցիչ անմուռնչ, ձուլյալ, կոյալ, կոփյալ, քանդակյալ, անպիտան, անօգուտ, վնասակար արձանները, որոնք պատրաստված էին ցնորված մարդկանց անմտությամբ և սրամտորեն դարձյալ հաստատված էին հավատքի մեջ» [գլ. ՃԹ, 787, էջ 443]: Պետք է կարծել, որ Հայաստանում պատրաստված Հին արձանների մեծ մասը տեղական ավանդական և հին արևելյան արվեստի, իսկ չունաստանից և Փոքր Ասիայից բերված արձանները հելլենիստական արվեստի փառավոր գործեր են եղել:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ իբրև գերագույն աստված, բոլոր աստվածների հայրը, երկնքի և երկրի արարիչը, որը լիություն և բարօրություն է պարգևում աշխարհին և արիություն բաշխում մարդկանց, Արամազդն է: Նա գրում է, որ Տրդատ Երրորդը մինչև քրիստոնյա դառնալը ճշմարիտ արարիչներ է համարել Հեթանոս աստվածներին, որոնց գլխավորն էր «մեծն և արին Արամազդ, արարիչն երկնի և երկրի, լիություն և առատություն ապահովող» [գլ. Զ, 68, էջ 46]: Մեկ այլ առիթով էլ հիշատակում է. «Թող ողջություն և խաղաղություն հասնի աստվածների օգնությամբ, պարարտ լիություն՝ արի Արամազդից, խնամակալություն՝ Անահիտ տիկնոջից, քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհիս՝ քաջն

Վահագնից...» [գլ. Ժ, 127, էջ 81]: Արամազդի անունից պարզ երևում է, որ նա համապատասխանում է իրանական ԱՀուրա Մադդա՝ «տեր իմաստուն» ձևին, որ բնութագրվում էր «մեծ» և «արի» մակդիրներով («Մեծն և արին Արամազդ»): Արամազդը համարվում էր «արարիչ երկնքի և երկրի ու մարդկանց», «Հայր դիցն ամենայնի», այսինքն՝ բոլոր աստվածների Հայր, լիություն և պարարտություն պարգևող [գլ. Ե, 52-53, էջ 40-41]:

Ազաթանգեղոսի վկայություններից տեղեկանում ենք նաև, որ բոլոր աստվածների Հայր Արամազդի գլխավոր մեհյանը գտնվում էր Բարձր Հայքի Դարանաղյաց գավառի Անի-Կամախ վայրում: Այնտեղ քրմապետ էր կարգված Արտաշեսի որդի Մաթանը⁵: Անի-Կամախը եղել է ոչ միայն սրբավայր, այլև արքայական դամբարան: Անիից հարավ՝ Եփրատի ձախ ափին գտնվող Կամախում էին թաղվում Հայաստանի Արտաշիսյան և Արշակունի թագավորները: Այստեղ էր գտնվում նաև արքունիքի գանձարանը: Այս հիշատակության մեջ Արամազդ աստվածության անունը տրված է կրկնակի՝ հելլենահայկական ձևով՝ Զևս-Արամազդ: Ազաթանգեղոսն այդպես է հիշում նաև Ափրողիտես-Աստղիկին [գլ. ՃԺԴ. 809, էջ 453]: Այդպիսի կրկնակի անվանումով Հայտնի են Կոմմազենե երկրի Երվանդյան թագավորների կանգնեցրած աստվածների արձանները՝ Զևս-Օրոմազդես (Զևս-Արամազդ) և այլն⁶: Հելլենիստական շրջանում (Ք.ա. III - Ք.հ. III դդ.) Հայոց դիցանունների հետ հաճախ հիշատակվում էին հունական կամ հռոմեական համապատասխան աստվածները: Այդ են վկայում միջնադարյան պատմիչների երկերը, որոնցում Արամազդը համադրվում է Զևս-Յուպիտերին, Անահիտը՝ Արտեմիսին և Հերա-Յուլիանային, Նանեն՝ Աթենաս-Միներվային, Աստղիկը՝ Ափրողիտես-Վենեբային, Վահագնը՝ Հերակլեսին, Միհրը՝ Հեփեստոսին և Տիրը՝ Ապոլոնին:

Ազաթանգեղոսը հիշատակում է Արամազդին նվիրված սրբատեղի բազիլը, որում մշտավառ հուրն էր՝ Արևի խորհրդանիշը, Բագրևանդ գավառի Բագավան վայրում: Բագավանը պարթևերեն

⁵ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», աշխատութեամբ՝ Աբեղեան Մ. եւ Հարութիւնեան Ս., Տփղիս, 1913, գիրք Բ, գլ. Ժգ, էջ 183:

⁶ Տե՛ս *Մարգսյան Գ.*, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, Երևան, 1966, էջ 29-30:

կոչվում էր դիցավան [զլ. ՃԺԶ, 817, էջ 457]: Արամազդին նվիրված տոնակատարությունների ժամանակ, որոնցից մեկն էլ Նավասարդն էր՝ Հին Հայոց Նոր տարին (օգոստոսի 11), փող էին փչում, թմբուկ զարկում, արքայական որսարշավ, ձիարշավ, մրցույթներ անցկացնում, ժողովրդական ուրախ խաղեր ու թատերական ներկայացումներ կազմակերպում: Տոնակատարության ժամանակ զոհաբերում էին տարբեր կենդանիներ⁷:

Ազաթանգեղոսը Հեթանոս աստվածների ճշմարիտ արարիչ է համարել «նաև մեծ Անահիտին, որով ապրում է և կենդանություն ունի Մեծ Հայոց երկիրը» [զլ. Զ, 68, էջ 47]: Ըստ նրա՝ Արամազդի դուստր Անահիտ դիցուհին Հեթանոս Հայերի ամենասիրելի աստվածուհին է եղել: Նա արգասավորության և մայրության անբիծ ու անարատ աստվածուհին էր: Ազաթանգեղոսը ուշադրավ տեղեկություններ է հայտնում Անահիտ դիցուհու պաշտամունքի վերաբերյալ, որը մեջբերում ենք կրճատումներով. «Մեծ Հայքի արքա Տրդատի (Տրդատ Գ՝ 298-330 թթ.) առաջին տարում (արքան իր զորքով Հունաց կողմերից էր վերադառնում – Ռ. Ն.) չարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երեզա գյուղը, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ (վտակ, որը թափվում է Եփրատ գետը Երզնկա քաղաքի մոտ)⁸ է կոչվում» [զլ. Ե, 48, էջ 39]: Անահիտին նվիրված ամենահարուստ տաճարը Երեզա-Երզնկայի բազիլիկն էր, որտեղ Հանդիսավոր տոներ ու ծեսեր էին կատարում, պսակներ ու ծառերի թավ ոստեր զոհաբերում դիցուհու ոսկյա պատկերին [տե՛ս զլ. Դ, 49, էջ 39]: Ազաթանգեղոսի սույն հաղորդումը հույժ կարևոր է այն առումով, որ պտղաբերության աստվածուհի Անահիտի պաշտամունքը առնչվել է ծառերի ու բույսերի պաշտամունքին: Այնուհետև պատմագիրը շարունակում է, թե «[Տրդատ արքան] բանտ ու կապանք և մահ է խոստանում նրան, եթե հանձն չառնի աստվածներին [Հեթանոսական] պաշտամունք մատուցել,

⁷ Տե՛ս *Կոստանյան Կ.*, Գրիգոր Մադիստրոսի թղթերը, Ալեքսանդրապոլ, 1910, թուղթ 33, էջ 87: Տե՛ս նաև *Вардумян Г. Д.*, Дохристианские культы армян, с. 105:

⁸ Տե՛ս *Երեմյան Ս.*, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Երևան, 1963, էջ 46:

մանավանդ այս մեծ Անաճիտ տիկնոջը, որը մեր ազգի փառքն է ու կենսատուն, որին բոլոր թագավորներն են պաշտում, մանավանդ հունաց թագավորը: Նա է բոլոր զգաստությունների մայրը, բարերարը ամբողջ մարդկային բնության, որով ապրում և կենդանություն է ստանում Հայոց երկիրը, և դուստրը՝ մեծ, քաջ Արամազդի» [զլ. Ե. 53, էջ 41]: Հունական և հռոմեական աղբյուրներում Հայոց Անաճիտը համադրվել ու նույնացվել է հունական Արտեմիսի և հռոմեական Դիանայի հետ: Ըստ պատմագրի հավաստումների՝ Հայ թագավորները երկրի ճակատագիրը և նրա խնամակալությունը կապում էին «Անաճիտ տիկնոջ անվան հետ»: Նշենք, որ Անաճիտը համարվել է ամբողջ երկրի և Արտաշատ մայրաքաղաքի հովանավոր աստվածուհին, այդ պատճառով էլ նրան նվիրված մեհյանները Հայաստանում շատ տարածված են եղել: Պատմագիրները դրանց միայն մի մասն են հիշատակել: Ազատագրողների երկում հիշատակվում են նրա չորս մեհյանները՝ կանգնեցված Եկեղյաց գավառի Երեզավանում [զլ. Ե. 48, էջ 39], Արտաշատում [զլ. ՃԸ, 778, էջ 437], Աշտիշատում [զլ. ՃԺԴ, 809, էջ 453] և Անձևացյաց գավառի Դարբնաց քար անվանված վայրում: Երեզը համարվում էր Հայոց թագավորների բուն ու մեծ մեհյանների, Անաճիտի պաշտամունքի և մեհյանի վայրը, որտեղ դրված էր դիցուհու ոսկե արձանը, իսկ Եփրատ գետի ձախ ափին փռված էին այդ հարուստ մեհյանի տիրույթները, որտեղ արածում էին զոհաբերության սպիտակ երինջները: Անաճիտի պաշտամունքի սրբարաններ են եղել նաև Արմավիրում⁹, Բագարանում¹⁰: XIX-XX դարերում գիտնականները մի շարք մեհյանների տեղեր փորձել են վերականգնել մեծ մասամբ հարատևող սովորությունների ու ծիսակատարությունների հիման վրա:

Պատմագիրը Անաճիտին անվանել է «Ոսկե հատ», «Ոսկեծին», «Ոսկեմայր»: Անդրադառնալով Աշտիշատի երեք մեհյաններին՝ նշել է նրանցից «առաջինի՝ Վահեվանյան՝ Վահագնի մեհյանը, երկրորդը՝ (Անաճիտի) Ոսկեմայր, Ոսկեծին աստվածուհու, երրորդը՝ Ասողիկ դիցուհու մեհյանը՝ Սենյակ Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է» [զլ. ՃԺԴ, 809, էջ 453]:

Այսպիսով՝ ըստ պատմագրի հիշատակությունների՝ Անաճիտ

⁹ Տե՛ս «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց», էջ 117:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 166:

աստվածուհին կոչվել է «Մեծ տիկին», «Մայր ամենայն զգաստություն», «Բարերար ամենայն մարդկային բնություն», «Ազգի և մարդկանց խնամակալ», «Ոսկեմայր», «Ոսկեծին», «Ոսկեհատ» մակդիրներով: Դիցուհու լայն ու համաժողովրդական պաշտամունքի պատճառով ամբողջ գավառը (Եկեղյաց) կոչվել է Անահտական, օժտված է եղել պտղավորման, ծննդաբերություն, բուժման, հովանավորման գործառույթներով:

Ուշագրավ է, որ Անահիտ դիցուհու պաշտամունքին անդրադարձել են նաև օտար պատմագիտիկներից Ստրաբոնը, Գայոս Պլինիոս (Ավագ) Սեկունդոսը և այլք¹¹:

Ագաթանգեղոսը ուշագրավ հիշատակություն է թողել Հայոց դիցարանի երրորդ աստվածության՝ արևի, լույսի ու կրակի, շանթ ու որոտի, ամպրոպի աստվածության՝ Վահագնի պաշտամունքի մասին, որին համարում է «Քաջություն ամենայն Հայոց աշխարհի»՝ Քաջն Վահագն» [զլ. ԺԲ, 127, էջ 81]: Վահագնը համարվել է որսի, ռազմի և հաղթանակի աստվածություն: Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Հայոց արքաները, Վահագնի մեհյանին զոհեր մատուցելով, առնական ուժ, քաջություն էին հայցում նրանից:

Վահագնի պաշտամունքի արտոնյալ սպասավորներն էին Վահունի տոհմի քուրմ-նախարարները, որոնք իրենց համարում էին քաջարի աստծուց սերված:

Ագաթանգեղոսը Վահագնի գլխավոր մեհյանը կոչել է Վահեվանյան, որը, ինչպես ասվեց վերը, գտնվում էր Աշտիշատում՝ Քարքե լեռան լանջին: Նա գրում է, որ «Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում մեծագույն մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիշապաքաղ Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների զոհերի տեղը Քարքե լեռան լանջին, Եփրատ գետի ափին, Տավրոս մեծ լեռան դիմացը, որը և պաշտամունքի վայրերի հաճախաշատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ» [զլ. ՃԺԴ, 809, էջ 453]: Վահագնը,

¹¹ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ 1: Ստրաբոն», քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, գիրք XI, XIV, 16: Ավելի մանրամասն տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 2018, էջ 109-113:

ըստ Ագաթանգեղոսի վկայություն, վիշապի դեմ տարած հաղթանակից հետո կոչվեց Վիշապաքաղ՝ վիշապ սպանող [տե՛ս գլ. ՃԺԴ, 809, էջ 453]:

Աստղիկը Անահիտից հետո հայերի ամենասիրելի դիցուհին է եղել: Ագաթանգեղոսը Աստղիկ դիցուհուն բնութագրել է որպես սիրո և գեղեցկության աստվածուհի, որը Վահագնի տարփուհին էր, այդ իսկ պատճառով Տարոնի Աշտիշատ քաղաքում գտնվող նրա մեհյանը համարվում էր «Սենյակ Վահագնի»: Ուշագրավ է, որ *սենյակ* բառը («Սենեակ Վահագնի») հին հայերենում, բացի իր բուն իմաստից՝ «ննջասենյակ», «հյուրասենյակ», «առանձնասենյակ» և այլն, նշանակել է նաև «հարս», «հարճ», ուստի սույն բառակապակցությունը ունի նաև «Վահագնի հարս», «Վահագնի հարճ» (սիրուհի) իմաստը¹²: Համատեքստում առավել ընդունելի են «կողակից» կամ «տաճարակից» իմաստները¹³: Աստղիկ դիցուհու անվամբ եղել են ևս երկու բազիլիկներ Արտաշատում և Արտամետում¹⁴:

Աստղիկը Անահիտից հետո հայոց դիցարանի երկրորդ դիցուհին էր, լույսի (աստղ), գեղեցկության աստվածուհին, ուստի և անվանվել է «Ոսկեծղի» և «Վարդամատ»: Աստղիկը կապված է եղել ջրի, խոնավության և արգասավորության պաշտամունքի հետ: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոնը, երբ դիցուհուն վարդ էին մատուցում, որից և դիցուհու Վարդամատն մակդերը, նաև տոնին ջուր էին ցողում¹⁵:

Մասնագիտական գրականության մեջ նշվում է, որ Անահիտն ու Աստղիկը հավանաբար սկզբնապես միևնույն մայր դիցուհու տարբեր անուններն են եղել, հետագայում երկփեղկվել են տարբեր աստվածությունների¹⁶:

Նանեն հայկական հեթանոսական դիցարանի երրորդ կին աստվածուհին և Արամազդի դուստրն էր՝ մայրական իմաստունու-

¹² Տե՛ս *Աճառյան Հ.*, Հայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979, էջ 201:

¹³ Տե՛ս *Հակոբեան Հ.*, Հեթանոսական տաճարը Լուսաւորչի թիկունքում // «Հանդէս ամսօրեայ», 2012, թիւ 1-12, էջ 147:

¹⁴ Տե՛ս «Թովմայի վարդապետի Արծրունույ Պատմութիւն տանն Արծրունեայ», Թիֆլիս, 1917, էջ 98:

¹⁵ Տե՛ս *Ղևոնդ Ալիշան*, նշվ. աշխ., էջ 283:

¹⁶ Տե՛ս *Հարությունյան Ս.*, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, էջ 41:

թյան ու ողջախոհության, ընտանեկան օջախի, տնային տնտեսությունից կազմակերպման, հնարամտության, մայրության, մարդկային ցեղի բազմացման դեցուհին¹⁷: Նրա անունը Հայոց բարբառներում վերապրել է նաև, նանե, նանի ձևերով, որը մոր ու տանտիկնոջ տիտղոս է¹⁸: Նրա մեհյանը գտնվում էր Եկեղյաց գավառի թիւ ավանում [տե՛ս գլ. ՃԹ, 786, էջ 443]:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ հին հայերի կրոնական պատկերացումներում տեղ էր գտել նաև արևի և երկնային լույսի աստված Միհրի պաշտամունքը, որը իրանական միջավայրից տարագրվեց դեպի արևմուտք՝ ընդգրկելով նաև հռոմեական պետության սահմանները: Հայաստանում նա համարվում էր Արամազդի որդին, արևի և կրակի աստվածը, որի մեհյանը, ըստ պատմագրի, գտնվում էր Դարանաղյաց գավառի Բագաճառիճ գյուղում [տե՛ս գլ. ՃԺ, 790, էջ 445]¹⁹:

Հելլենիստական Հայաստանում Միհրի հետ է մասամբ համագրվել ասորական ծագում ունեցող Բարշամինա աստվածը, որի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կան Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ: Ըստ նրա՝ Տիգրան Մեծ արքան Միջագետքից Դարանաղյաց գավառի թորդան է փոխադրել հեթանոսական Բարշամինա աստծո արձանը և կառուցել հատուկ մեհյան: Մեհյանը հիշատակված է «Սպիտակափառ դից» անունով [տե՛ս գլ. ՃԹ, 784, էջ 441]: Այդպես էր կոչվում, քանզի այն պատրաստված էր փղոսկրից, լեռնային բյուրեղից ու արծաթից և արվեստի հիա-

¹⁷ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 277-279, *Арутюнян С. Б.*, Нанэ // «Мифы народов мира», т. II, М., 1982, էջ 198:

¹⁸ Տե՛ս Սասնա ծռեր, հ. Ա, խմբագրեց *Աբեղյան Մ.*, աշխատակցություն՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1936, էջ 804, 967-971, 1045-1046:

¹⁹ Պատմագիտության մեջ մինչև վերջերս ընդունված էր այն տեսակետը, որ այս մեհյանը գտնվել է Դերշան գավառի Բագաճառիճ գյուղում, սակայն Ագաթանգեղոսի նշած և Միհրի պաշտամունքին վերաբերող գլխավոր մեհյանը գտնվել է Եփրատի աջ ավազանում՝ Դարանաղյաց գավառում՝ թորդանից ոչ շատ հեռու՝ Բագաճառիճ վայրում. սրա վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, Մեհյանների կործանման և Հայոց դարձի որոշ մանրամասներ // Հայոց սրբերն ու սրբավայրերը, Երևան, 2001, էջ 147-148:

սքանչ կոթող է եղել²⁰:

Տիրը կամ Տյուրը, իբրև արևի աստված իր տեղը զիջելով Միհրին, ձեռք բերեց նոր դեր, դարձավ «երազագույց, երազահան», քրմական գիտությունների դպիր Որմզդի գրչի զիվան՝ «Իմաստության ուսման և ճարտարություն» հովանավոր աստված: Նրա մեհյանը կառուցված էր Արտաշատից ոչ շատ հեռու, ճանապարհի եզրին [տե՛ս գլ. ձԸ, 778, էջ 437]: Դպրություն Տիր աստծո պաշտամունքը նախաքրիստոնեական դարաշրջանում ամենախոսուն ապացույցներից է նախամաշտոցյան Հայ դպրություն մասին, ինչը հիմնավորվում է մատենագրական և հնագիտական այլ փաստերով ևս²¹:

Անուղղակի տվյալները ցույց են տալիս, որ Տրդատ Ա Հայոց արքան (66-88 թթ.), հետևելով իր տոհմի նախորդների ավանդույթին, իր գահակալությունը սրբազործելու համար մայրաքաղաք Արտաշատի Հյուսիսային արվարձաններում հիմնեց սրբավայր, որը պիտի կոչվեր «Դվին-Ասաակ» [տե՛ս գլ. ձԸ, 778, էջ 437] Ազաթանգեղոսի տեղեկություններից երևում է, որ Ասաակ արվարձանում հիմնված տաճարը նվիրված էր Տիր աստծուն և «իբրև իմաստության ուսման մեհյան» և «երազահան պաշտման Տրիդից» կոչվում էր «Երազամոյն» [տե՛ս գլ. ձԸ, 778, էջ 437]: Սրա ուխտի օրը Տրդատ Ա արքան սահմանեց Հայկական մասի 17-րդ օրը, որը այնուհետև կոչվում է «Ասաակ»²²: Այս տաճարի շինքը պիտի լինի Դվինի պեղումների ժամանակ Հայտնաբերված, I դարում կառուցված եռանավ բազիլիկան, որը քրիստոնեություն ընդունելուց հետո դարձել է քրիստոնեական տաճար²³: Փաստորեն՝ Հայաստանում Դվին-Ասաակ տաճարը՝ «Երազամոյն» անունով

²⁰ Տե՛ս *Эмин Н.*, Очерк религии и верований языческих армян, Москва, 1884, էջ 24, տե՛ս նաև «Մովսիսի Խորենացույ Պատմութիւն Հայոց», էջ 128:

²¹ Տե՛ս *Մովսիսյան Ա.*, Հայկական մեհենագրություն, Երևան, 2003, *նույնի՝* Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը, Երևան, 2003:

²² Հնում Հայկական տարին շարժական չի եղել. Հայկական տարվա յուրաքանչյուր ամիս բաղկացած էր 30 օրից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր անունը: Պահպանված օրանունների ցանկը ցույց է տալիս, որ ամսվա յուրաքանչյուր օր նվիրված էր այս կամ այն աստծու մեհյանի հիշատակին (տե՛ս *Ալիշան Ղ.*, նշվ. աշխ., էջ 157-158):

²³ Տե՛ս *Ղաֆադարյան Կ.*, Դվին քաղաքը և պեղումները, Երևան, 1952, էջ 88, 91, 92, 94, 266:

հիմնվել էր մայրաքաղաք Արտաշատի հյուսիսարևելյան արվարձանում, որտեղ այնուհետև աճեց Դվին քաղաքը²⁴:

Հին Հայերը ունեին ինքնատիպ երկու աստվածություն ևս: Դրանցից մեկը Ամանորն էր, որը Նոր տարվա աստվածն էր: Նրան նվիրված էին ամենաբեր նոր պտղոց տոները [տե՛ս գլ. ՃԺԹ, 836, էջ 467]: Մյուսը հյուրընկալության աստվածն էր՝ Վանատուրը, այսինքն՝ օթևան տվողը:

Վանատուրը և Ամանորը Հայոց այգեգործության, պտղաբուծության, հացաբույսերի և բերքի տոների հովանավոր աստվածություններ են եղել²⁵: Նրանց մասին առաջին ու գրեթե վերջին ուղղակի տեղեկություն հաղորդողը Ազաթանգեղոսն է: Ահա թե ինչ է գրում նա. «Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների հիշատակների համար մեծ տոն սահմանել սնոտի պաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանորի աստծո՝ հյուրընկալ²⁶ Վանատուրի տոնին, որը առաջներում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին Նավասարդի օրը: Որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծո սուրբ նահատակ Աթանազիոսի հիշատակին՝ այդ օրը նույն ավանում խմբված տոնեն» [գլ. ՃԻ-ՃԼ. 836, էջ 467]: Ազաթանգեղոսի հաղորդումից այնպես է երևում, թե իբր բերքերի հովանավոր աստվածությունը երկանուն է՝ Ամանոր և Վանատուր, ընդ որում՝ Վանատուր արական անունը կազմված է Հայերեն՝ «վանք-տուր» բառերից՝ իբր «հյուրընկալ, հյուրասիրություն ցույց տվող»²⁷, իսկ Ամանորը

²⁴ Տե՛ս **Քոչարյան Գ.**, Դվինը անտիկ դարաշրջանում, Երևան, 1991, էջ 6-8:

²⁵ Տե՛ս **Բղոյան Վ.**, Վանատուր և Ամանոր աստվածությունների ծայտյալ պաշտամունքների հարցի շուրջը, ԲեՆ, 1977, № 2, էջ 146-462:

²⁶ Հյուրընկալ Վանատուր-Արամազդի և Վանատուրի նույնացման մասին առաջին անգամ խոսում է Ղ. Ինճիճյանը՝ նշելով, որ երկուսն էլ կոչվել են «Հյուրընկալ» [տե՛ս **Ինճիճեան Ղ.**, Հնախոսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835, Գ, էջ 180]: Վանատուրը եղել է զուտ հայկական աստվածություն և Հայոց գերազույն աստվածը, սակայն իրանական ազդեցության տակ դուրս է մղվել Արամազդի կողմից, իսկ Վանատուրը մնացել է «Հյուրընկալ» աստվածություն (տե՛ս **Գեղցիբեկ Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 99-101, **Դուրյան Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 32):

²⁷ Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե, Երևան, 1962, էջ 36:

բաղկացած է Հայերեն «ամ» (տարի) և «նոր» բառերից, իբր «նոր տարի»։ Հին Հայոց հեթանոսական կրոնում Նոր տարվա աստվածը «նշան հունձքի և առատութեան»²⁸ է։ Կ. Կոստանյանը վերադրել է ևս մի երրորդ անուն՝ Ամենաբեղ²⁹, որը, ըստ Ա. Առաքելյանի, մակաբերված է Ագաթանգեղոսի *ամենաբեր* բառից³⁰։ Մինչդեռ ամենաբեր բառը ոչ թե անուն է, այլ աստվածություն տիտղոս, նրա բուն դերը։ Վանատուր-Ամանորի մեհյանը գտնվում էր Բագրևադ գավառի Բագավան գեղավանդում, որտեղ պետք է լինեին նրանց արձանները։ Նրանց տոնը նշվել է գարնանը (մարտ) կամ ամռանը (օգոստոս)՝ Նավասարդի 1-6-ը տևողությամբ³¹։

Ղ. Ալիշանը հանգել է այն եզրակացության, որ Ագաթանգեղոսի հիշատակած բերքերի հովանավոր աստվածությունը՝ Ամանորը և Վանատուրը, ոչ թե երկանուն է, այլ նրանք ոչ միայն միևնույն դերն են ունեցել, այլև եղել են ամուսիններ։ Նկատի ունենալով լատինացիների այգեգործության հովանավոր Վերտումնոս և Պոմոնա ամուսին աստվածությունների օրինակը՝ Ալիշանը գրում է. «Եթե չենք կրնար հաստատել՝ գոնե կրնանք վայելուչ ըսել, որ Վանատուրն և Ամանորա դիք այլ հարսն ու փեսա ըլլան Հայոց այգաց և պարտիզաց»³²։

Ագաթանգեղոսի վկայությունների համաձայն՝ բաղմամբիվ էին տաճարային համալիրները հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանում։ Այդ վայրերում էլ Գրիգոր Լուսավորիչը «ազատագրունդ» բանակով «[հեթանոսական սրբարանները Ռ. Ն.] ի հիմանց բրերով քանդեցին, կուտակված գանձերը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին և այդ տեղերը եկեղեցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչներին ճամարիտ գիտության մեջ հաստատեցին»։ Այս նույն տեղերում էլ, Ագաթանգեղոսի հավաստմամբ, «հիմքեր դրեց, եկեղեցի շինեց [Գրիգոր Լուսավորիչը] ու սրբերի ոսկորների նշխարները, որ ունեց, տեղավորեց տերունական տա-

²⁸ Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Հ. Ա, 1971, էջ 114։

²⁹ Կոստանյան Կ., նշվ. աշխ., 1879, էջ 47։

³⁰ Տեն Առաքելյան Ա., Հայ ժողովրդական մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, Հ. 1, Երևան, 1959, էջ 70։

³¹ Տեն Բղդյան Վ., Վանատուր և Ամանոր աստվածությունների ծաղկալուստ պաշտամունքների հարցի շուրջը, էջ 140։

³² Ալիշան Ղ., նշվ. աշխ., էջ 304։

նը: Նույնպես և գավառների ամեն կողմերում եկեղեցիների հիմքեր դրեց, սեղաններ կանգնեցրեց և քահանաներ կարգեց: Ամբողջ երկիրը սրտանց դարձ կատարելով, ձգտում էր պատի, պաշտամունքի ու Աստծու երկյուղին» [գլ., ձժե, 831, էջ 463]:

Անիին մերձակա տեղադրված մի շարք բնակավայրերում (Երեզ-Երիզա-Երզնկա, Թիլ, Թորդան, Բագա(յա)ուիճ) Հայոց դիցարանի առաջատար աստվածների սրբավայրերի առկայությունն անվիճելիորեն վկայում է, որ հիշյալ տարածաշրջանը նախաքրիստոնեական Հայաստանի կարևորագույն պաշտամունքային կենտրոնն էր, մի բան, որ պահպանվեց քրիստոնեություն ընդունմանը հաջորդող շրջանում³³: Այս առթիվ հատկանշական է Գրիգոր Լուսավորչի և նրա անմիջական հետնորդների՝ Թորդան և Թիլ ավաններում թաղված լինելու փաստը, և այն, որ այս տարածքը Լուսավորչի տոհմի ժառանգական տիրույթն էր. «Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով հանդերձ ու սահմաններով եկեղեցուն նվիրեցին» [գլ. ձԹ. 784, էջ 441]: Ագաթանգեղոսի այս վկայությունը մասնավորեցնում է Փավստոս Բուզանդը, որը հիշատակում է Անիում Հայոց արքաներ Սանատրուկի և Խոսրովի դամբարանների գոյությունը³⁴: Հեթանոսական մեհյաններն ու կուռքերը ոչնչացնելու նպատակով, պատմագրի հիշատակության համաձայն, հասնում են «Անի անվանված ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորական կայանը: Պատմագրի հիշատակությունից հայտնի է դառնում Անի ամրոցում հեթանոսական մեհյանի վրա քրիստոնեական հավատքի տարածման շրջանում՝ III դարի վերջում, վեր է հառնում քրիստոնեական սրբարան «ավանը իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայության նվիրվում»³⁵: Ագաթանգեղոսի հիշատակություններից ակնհայտ է

³³ Տե՛ս *Հակոբյան Հ.*, Մեհյանների կործանման և Հայոց դարձի որոշ մանրամասներ, էջ 145-156:

³⁴ Տե՛ս *Փավստոս Բուզանդ*, Հայոց պատմություն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ս. Մալխասյանցի, Երևան, 1987, III դրվ., գլ. Բ, էջ 15:

³⁵ Մեհյանների կործանման մասին պատմությունը չի համապատասխանում իրողությանը հերքվելով նույն Ագաթանգեղոսի տվյալների ճնշմամբ: Գլխավոր հեթանոսական շենքերը պարզապես հատուկ ծեսով քրիստոնեացվել են նրանց վրա դնելով տերունական նշանը՝ սուրբ խաչը, սրա մասին տե՛ս *Հակոբյան Հ.*, Մեհյանների կործանման և Հայոց դարձի որոշ մանրամասներ, էջ 145-156:

դառնում նաև այն, որ նոր հավատքի սրբարան-եկեղեցիները առաջին հերթին հիմնվում էին հեթանոսական մեհյանների տեղերում, նրանց հիմքերի վրա: Նշենք դրանցից մի քանիսը Ազաթանգեղոսի հավաստմամբ. «Գրիգոր թագավորով հանդերձ, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկե արձանը, ամբողջ վայրը [Երեզ-Երզնկա] քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան և քանդեցին [նաև] Արամազդի դստեր՝ Նանեի մեհյանը թիլ ավանում: Երկու (Անահիտի և Նանեի) մեհյանների գանձերը ավարելով՝ Աստծո սուրբ եկեղեցու ծառայությունը նվեր թողեցին տեղերով հանդերձ» [զլ., ձԹ, 786, էջ 443]: Թորգանում Միհր-Բարչամինա աստվածուծայան ավերված մեհյանի տեղում Գրիգոր Լուսավորիչը կառուցում է Սուրբ Խաչ (նաև Ս. Նշան, Ս. Փրկիչ) անվանումներով եկեղեցի: Պանթեոնը կոչվում էր «Ինը սրբոց գերեզմանք»³⁶:

Ազաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն՝ Գրիգոր Լուսավորիչը «Մեծ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերում՝ նահանգներում, գավառներում, քաղաքներում, ավաններում, շենքերում, գյուղերում ու ագարակներում, եկեղեցիներ շինեց» [զլ. ձԺԹ, 837, էջ 347]: Հայ եկեղեցին քրիստոնեության տարածման սկզբնական շրջանում ստացել էր հեթանոսական մեհյաններում ամբարված ոսկին, արծաթը, նաև գյուղերն ու կալվածքները՝ սպասավորներով հանդերձ [տե՛ս զլ. ձԸ, 781, էջ 439]: Այդ առթիվ Ազաթանգեղոսը վկայում է, որ Տրդատ Գ արքան «իր ամբողջ իշխանության մեջ առհասարակ տվեց քահանայական պաշտոնեություն սպասարկման համար բոլոր ազարակ տեղերում չորս չորս «հող երդոյ», իսկ ավաններում՝ յոթ յոթ «հող երդոյ», որ մատուցեց Տիրոջը որպես նվեր պտղի» [զլ. ձԺԹ, 837, էջ 467]: Իհարկե, ինչպես տաճարներն ու քրմերը, իսկ այնուհետև նոր հաստատված Հայ առաքելական եկեղեցին թագավորական իշխանության ամուր հենարան էին³⁷: Եկեղեցին վայելում էր պետության մեծ հովանավորությունը, պետությունն օգնում էր նրան, իրավունք էր տալիս պալքարելու հեթանոսական կրոնի ու քրմության և ամեն տեսակի հերետիկոսության դեմ:

³⁶ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ազգազրական տեղեկությունները Փալատոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, Երևան, 2013, էջ 111:

³⁷ Տե՛ս *Периханян А. Г.*, Храмовые объединения Малой Азии и Армении (IV в. до н. э. - III в. н. э.), Москва, 1958, էջ 157:

Հայոց եկեղեցուն ենթակա սահմանների մեջ, ըստ Ագաթանգեղոսի հիշատակության [գլ. ՃԻ, 842, էջ 469], մտնում էին Մեծ Հայքի թագավորության տասնհինգ նահանգները, այլև հարևան Վրաստանն ու Աղվանքը: Պատմագիրը մատնանշում է, որ Վաղարշապատում (այա Դվինում) նստող Հայոց կաթողիկոսի ազդեցությունն ու հեղինակությունն այնքան մեծ էր վրաց ու աղվանից եկեղեցիների վրա, որ VI դարի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հռետորը, այս ամբողջը մեկ եկեղեցի համարելով, նրա գլուխ է նկատում Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին³⁸:

Ագաթանգեղոսը ձԼ 782 գլխում (էջ 439) հավելում է, որ մեհյանների կործանմանը անմիջապես չհաջորդեց եկեղեցիների կառուցումը, այլ ավերված մեհյանների տեղում կանգնեցվում էին «տերունական խաչի նշաններ և ապա՝ պարսպապատվում էին: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, հրապարակներում, խաչմերուկներում որպես պահապան ու ապավեն կանգնեցրեց ամենքի երկրպագած նույն նշանը»:

Դժբախտաբար, դրանցից միայն աննշան հետքերն են մնացել, ինչպես, օրինակ, «Անահիտի» արձանի գլուխը, որը գտնվել է Արևմտյան Հայաստանում (Սատաղի մոտ), պահվում է Լոնդոնում՝ Բրիտանական թանգարանում: Ազգազբառեա Վ. Բդոյանը հետազայում Հայերի մեջ լայն տարածում գտած կավակերտ կանացիակերպ աղաման սափորները համարեց Անահիտին նվիրված կիրառական արվեստի հրաշալի նմուշներ³⁹:

Հռիփսիմյան կույսերի նահատակման վայրերում, ըստ Ագաթանգեղոսի հիշատակությունների, «կանգնեցրին երեք վկայարաններ. մեկը՝ Վաղարշապատ քաղաքի հյուսիսարևելյան կողմում, ուր նահատակվեց Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով, մյուսը շինեցին նրա հարավային կողմում, իսկ երրորդը՝ հնձանի մոտ, այգու մեջ, ուր նրանց կացարանն էր: Շինեցին, կազմեցին այդ տեղերը և զարդարեցին ոսկե ու արծաթե լուսավոր կանթեղներով, վառ լապտերներով ու հրաբորբոք աշտանակներով» [գլ. ՃԳ, 759, էջ 427]:

³⁸ Տե՛ս Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հ. 8. Ասորական աղբյուրներ. Ա: Թարգմանություն քննադից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 313:

³⁹ Տե՛ս **Բդոյան Վ. Հ.**, Հայկական աղամաններ. Անահիտ դիցուհուն խորհրդանշող կանացիակերպ աղամաններ, Երևան, 1986:

Նշենք, որ Հնագիտական հետազա պեղումները բացահայտեցին մի շարք հեթանոսական մեհյանների հիմքի վրա կառուցված եկեղեցիներ, ինչպես, օրինակ, Էջմիածնի Մայր տաճարը և Ս. Հռիփսիմե եկեղեցին։ Ա. Սահինյանի կատարած պեղումները շատ բան բացահայտեցին Վաղարշապատի հնագույն եկեղեցական կառույցների վերաբերյալ։ Վահան Մամիկոնյանի նախաձեռնությամբ վերակառուցված Մայր տաճարում հետազայում հայտնաբերվեցին հին հիմքերի ու մուլթերի խարխիսներ, իսկ մայր խորանի տակ՝ կրակարանի մնացորդներ և նույնիսկ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի հղկված բազալտե քարակոթող։ Ա. Սահինյանը այն հետևությունն է հանգել, որ Էջմիածնի Մայր տաճարը Տրդատ Երրորդի ժամանակ եղել է բազիլիկ կառուցվածք՝ թաղակապ ծածկով, ինչպես Քասաղի, Եղվարդի, Աշտարակի, Տեկորի և Երեբունյքի բազիլիկ տաճարները։ Պեղումների արդյունքները հաստատում են Մայր տաճարի մասին Ագաթանգեղոսի վկայությունների հավաստիությունը։

Ս. Հռիփսիմե տաճարի պեղումների ժամանակ նույնպես հայտնաբերվել են մուլթերի հին խարխիսներ, որոնք հեթանոսական մեհյանների ճարտարապետական զարդեր ունեն⁴⁰։

Ագաթանգեղոսի ուշադրավ հավաստման համաձայն՝ քրիստոնյա քարոզիչներ և բարձրաստիճան կրոնավոր կրթելու համար երկրի տարբեր կողմերում հունարեն և ասորերեն ուսուցմամբ դպրոցներ են բացվել։ Նրանից տեղեկանում ենք, որ դրանցում հիմնականում ներգրավում էին քրմերի երեխաներին՝ նրանց համար ապրուստի միջոց՝ թոշակ նշանակելով [գլ. ԺԻ, 840, էջ 467, տե՛ս նաև գլ. ԺԻԱ, 845, էջ 471]։ «Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական, անձավաբնակ, արգելաբնակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր։ Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, *ձեռնասուռն դարձրեց*, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել։ Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանին արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր։ Նրանցից առանձնացվեցին երկրի տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու, քարոզչություն քարոզելու համար», - բառացի գրում է Ագաթանգեղոսը [գլ. ԺԻԱ, 845, էջ 471]։

⁴⁰ Տե՛ս *Սահինյան Ա.*, Էջմիածնի Մայր տաճարի սկզբնական տեսքը // ՊԲՀ, 1966, № 3, էջ 71-93:

Նրանց երեխաներից էր ընտրվում, կրթվում և դաստիարակվում Հայ Հոգևոր բարձրագույն դասը: Արդ այս վկայությունը խոսում է այն երեւոյթի օգտին, որ Հայաստանում քրիստոնեությունը այնքան էլ դաժանորեն չի տարածվել, ինչպես Հավաստում է Ագաթանգեղոսը: Նոր վարդապետության դեմ պայքարելիս, նշում է պատմիչը, Հեթանոսության գլխավոր Հենարանները տաճարներն էին, որոնք մեծ մասամբ ամրացված բերդեր էին և ունեին զինվորական միավորներ: Ըստ նրա՝ Տրդատ թագավորն ու Գրիգոր Լուսավորիչը ստիպված են եղել մեծաթիվ զորքով արշավել այդ տաճարային կենտրոնների դեմ և արյունալի մարտերից հետո միայն զրավել դրանք [գլ. ՃԹ, 785, էջ 441, տե՛ս նաև գլ. ՃԸ, 778-783, գլ. ՃԹ, 784-786, գլ. ՃԺ, 787-790, էջ 437-445]:

Ագաթանգեղոսի երկում ընդարձակ ակնարկներ կան նաև քրիստոնեության դարձից հետո կրակապաշտության, մոխրապաշտության, Հեթանոսական սովորույթների պաշտպանվածության մասին: Նա վկայում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի քարոզները լսողներն ուրախությունից մոխրի մեջ թավալվում էին, կամ ճգնաժամները, քուրճեր հագած, իրենց պահքն անց էին կացնում մոխրի վրա նստելով, մեղքերը քավողները նույն զգեստով պառկում էին մոխրի վրա, իսկ սգավորները արյունաշաղախ գլուխներին մոխիր էին թափում: Դատելով պատմիչի այս վկայություններից՝ կարելի է ասել, որ մոխրապաշտության այս սովորույթով է բացատրվում, որ հին Հայերը մեհյանների մոխիրը չէին թափում, այլ խնամքով հավաքում էին մի տեղ [գլ. ԿԸ, ԿԹ, 548, 551, 554, 556, 559, 560]:

Այսպիսով՝ Ագաթանգեղոսի տեղեկությունները՝ Հայ դիցաբանության ու Հեթանոսական պետական կրոնական համակարգի, աստվածությունների, դրանց դերերի ու նրանց նվիրված թանկարժեք կուռքերի, տաճարների ու բազիլիկների, տոնահանդեսների ու զոհաբերությունների, պաշտամունքային վայրերի տեղագրության և Հեթանոսության դեմ ծավալվող պայքարի, Հեթանոսական մեհյանների կործանման, նրանց տեղերում ամենուրեք «տերուհական խաչի նշանների» կանգնեցման, քրիստոնեական եկեղեցիների սկզբնավորման մասին, լույս են սփռում նախաքրիստոնեական Հայաստանում կրոնի, հավատքի, պաշտամունքների տարածվածության և բնակչության կյանքում դրանց նշանակության հարցերի վրա:

**3. ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՈՒ ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԻ,
ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՍԱԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ**

V դարի Հայ մատենագրության առաջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ագաթանգեղոսի¹ «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և Հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական, առավել ևս մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ գրական հուշարձան է, որ նշանակալիորեն նպաստել է Հայ պատմագիտության և գրականության զարգացմանը²: Ըստ V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Ագաթանգեղոսի երկը նախապես կոչվել է «Գիրք Գրիգորի», հետագայում է վերանվանվել «Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց»³: Իրոք, գիրքն ամբողջությամբ

¹ Ագաթանգեղոսի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններից են՝ *Սարգիսյան Բ.*, Ագաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890, *Տաշեան Յ.*, Ագաթանգեղոս առ Գէորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրություն Ագաթանգեղեայ, Վիեննա, 1891 և այլք:

² Մինչև XIX դարը որպես հավաստիք ընդունում էին «Յառաջաբան Ագաթանգեղայ Պատմության» այն տեղեկությունը, որում հեղինակն իր մասին ասում էր, թե Հռոմ քաղաքից է, գիտի լատինական և հունական դպրություն, եղել է Տրդատ թագավորի դպիրը և նրա հրամանով գրել է Խոսրովի և Տրդատի պատմությունը: Հետազոտողների մեծ մասն այժմ գտնում է, որ Ագաթանգեղոսը կեղծանուն է (Ագաթանգեղոս Հունարեն բառացի նշանակում է «լավ, ուրախ լուր բերող», «ավետաբեր»), և հեղինակը V դարի մատենագիր է, որը գրել է Հայերեն: Այդ երկը հետագայում թարգմանվել է հունարեն: Կան նաև թարգմանություններ արաբերեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով (*Անասյան Հ.*, Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 151-152): V դարի հեղինակ լինելու հանգամանալի մեկնաբանությունը տես *Աբեղյան Մ.*, Երևան, հ. 3, Երևան, 1968, էջ 179-189:

³ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բաղկացած է ընդարձակ առաջաբանից և երեք մասից: Առաջին մասը, որը կոչվում է «Վարք պատմություն սրբոյ Գրիգորի», նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի և Խոսրովի որդի Տրդատ թագավորի մանկության ու պատանեկության վիպա-

նվիրված է III-IV դարերի Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ Հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրման հարցերին: Պատմագրի ծառայությունն անգնահատելի է հատկապես հեթանոսական Հայաստանի պետական կրոնական համակարգը ներկայացնելու առումով: Վերջինս ներառում է Հայկական դիցարանը, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունները, տաճարների ու բազիլիկների գտնվելու վայրերի, այնտեղ կատարվող դոհաբերությունների, պաշտամունքային դրսևորումների վերաբերյալ հիշատակությունները⁴:

Նշված երկում ուշագրավ վկայություններ կան նաև Հին Հայաստանի քաղաքական անցուղարձեքի, պետական սահմանների, ներքին կյանքի՝ զբաղմունքների, նյութական մշակույթի, լայն առումով ազգագրական ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ, որոնց համառոտակի բնութագրմանն է նվիրված սույն հոդվածը⁵: Ըստ որում, Ագաթանգեղոսն իր աշխատության հավաստիությունը արժևորում է ականատես վկայի դիտանկյունից [Ագ., գլ. ՃԻԷ. 897, էջ 495], միաժամանակ նշում է նաև, որ իր գրառումների մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես դեպքերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը, մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից: Ոչ թե ստապատում ճշմարտախոս լինելով (գրեցինք) մեր խոսքերով, այլ հաճա-

կան պատմությանը, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությանը: Երկրորդ մասը, որը կոչվում է «Վարդապետություն սրբոյ Գրիգորի», կրոնական մի ընդարձակ տրակտատ է՝ նվիրված քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարների քարոզին: Իսկ երրորդ մասում՝ «Գարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն առն սրբոյ նահատակի», պատմվում է Հայերի քրիստոնեություն ընդունելու, հեթանոսական մեհյանների կործանման, Գրիգորի տեսիլի, վկայարաններ շինելու և այլնի մասին:

⁴ Սույն հարցերին մենք անդրադարձել ենք առանձին հոդվածում, որը հրատարակության է ներկայացվել «Ագաթանգեղոսի «Պատմությունը Հայոցը» հեթանոսական դիցարանի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» վերնագրով (տե՛ս ԲԵՀ, Հայագիտություն, 2018, № 3):

⁵ Օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի՝ Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1983) աշխատությունից:

խագույնը թողնելով և նշանավոր գիտականերից քաղելով՝ այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թագավոր, այլև երբ քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա (ճշմարտությունը) [Ագ., գլ. 14, էջ 19]: Այնուհետև գրքի հավաստիությունը ավելի ընդգծելու համար նույն տեղում համոզիչ ասում է. «Արդ, մեր այս գրված օրինակի մեջ, ոչ թե հին ավանդություններից տեղեկանալով այս [բոլորը] կարգով մատենագրել ենք, այլ մենք՝ ինքներս, ականատեսն ենք եղել անձնավորություններին և ներկա հոգևոր գործերին ու լուսավոր շնորհապատում վարդապետությանը»: Այս ինքնախոստովանությունից դժվար չէ կռահել, որ պատմիչը նաև բանահավաք է եղել, և վստահ կարելի է ասել, որ նրա «Հայոց պատմությունը» գրական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, բանահյուսական մի արժեքավոր ժողովածու է: Ըստ նշանավոր բանագետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի «Իրական-պատմական տեսագծով շարադրված ազաթանգեղոսյան վիպական այդ մոտիվները մասամբ մատենագրական ծագում ունեն որպես գրական փոխառություններ, սակայն նաև տեղայնացված ու Հայաստանի իրական պատմական իրադարձությունների հետ շաղկապված փոխառություններ են, որոնք իրենց հերթին առաջ են եկել հարևան ժողովուրդների պատմական կյանքը վերարտադրող ժողովրդական բանահյուսությունից, մասամբ էլ շրջիկ ժողովրդական վիպական մոտիվներ են, որոնք հնուց ի վեր մինչև վերջերս տարածված են եղել Իրանի բարձրավանդակից սկսած մինչև հեռավոր Եվրոպան, եգիպտական անապատներից ու բուրգերից՝ մինչև Ռուսաստանի ու Մոնղոլիայի սահմանները»⁶:

1. Հայաստանի սահմանները՝ ըստ Ազաթանգեղոսի տեղեկությունների

Չնայած իր վկայաբանական բնույթին՝ Ազաթանգեղոսի երկը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն դիցաբանության և պաշտամունքային կենտրոնների, այլև հին Հայաստանի տեղագրության, նախարարական կարգի, երկրի ներքին կյանքի

⁶ *Մելիք-Օհանջանյան Կ.*, Ազաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջ // ՊԲՀ, 1964, № 4, էջ 53:

ուսումնասիրությունների համար: Գրիգոր Լուսավորչի քրիստոնեությունից քարոզչության գործունեությունից մասին խոսելիս գրում է. «Ամբողջ Հայոց երկրում, ծայրից ծայր ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզչության ու ավետարանության գործը՝ սատաղցիների (Սատաղ քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում՝ Մեծ Հայքի հյուսիսարևմտյան սահմանի վրա) քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը (պատմական Խաղտիք գավառը), Կղարջքի մոտ (Գուգարաց բլեշխությունից Հայաստանի հյուսիսային գավառներից էր) և ապա ընդհուպ մինչև մասքուկների (ներանց թագավորությունը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին և ընդգրկում էր Ջորա (Ճորա) երկրի սահմանները, մինչև Ալանաց դուները), Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիդ (Աղձնիք նահանգի հարավարևմտյան կողմում, Տիգրիսի ափին, այժմ կոչվում է Դիարբեքիր) քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, քերելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական (Պարսկահայք նահանգն է Հին Հայաստանում) երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահբեր-Տան (Մահկերտ տունը պատմական Հայաստանի ամենահարավային ծայրամասն էր, որը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մտնում էր Նոր Շիրական բլեշխությունից մեջ)⁷ իշխանի երկիրը և [հարևան երկիր] Ատրպատական սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը» [Ագ., գլ. ՃԻ, 842, էջ 469]: Ազատագրող հատկորեն ներկայացնում է ոչ միայն Հայաստանի երկրի տարածքները, այլև Հայոց եկեղեցուն ենթակա երկրները՝ Վրաստանն ու Աղվանքը: Վաղարշապատում, ապա Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսի ազդեցությունն ու հեղինակությունն այնքան ուժեղ էին վրաց և աղվանից եկեղեցիների վրա, որ VI դարի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հոեոտորը, այս ամբողջը մեկ եկեղեցի համարելով, նրա գլուխն է նկատում Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին: Ապա ավելացնում է. «Նրանց առաջին կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ»⁸:

⁷ Բացատրությունները քաղված են Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Երևան, 1963) աշխատությունից:

⁸ Ասորական աղբյուրներ: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 8, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր.՝ Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 313:

Ուշագրավ են երկրի բարձր դիրք գրաված նախարարական տները, նրանց զբաղեցրած արքունական բարձրագույն պաշտոնների ու նրանց տիրույթների վերաբերյալ Ազաթանգեղոսի հավաստումները: Նա գրում է. «Հավաքեց [Տրդատ Գ արքան 298-330 թթ.] իր երկրի գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը՝ Անգեղ տան (պատմական Աղձնիք նահանգի ամենախոշոր գավառը) իշխանը, երկրորդը՝ Աղձնյաց իշխանը (երկրի չորս բոլորտերից մեկը), որը երկրի մեծ բոլորտն է, երրորդը՝ Մարդաբնակության իշխանը («մարդաբնակություն» գործակալություն, որ կրել է «Հայր» տիտղոսը, որը համարվում էր արքունիքի և արքունի գանձերի ու կալվածքների, արքունի կանանց վերակացուն, արքայազների դաստիարակը, և որի անունով էլ կոչվել է մի գավառ՝ «Մարդաբնակական»), չորրորդը՝ իշխանության թագադիր ասպետ իշխանը (պալատական արարողությունների վերակացուն), հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը՝ Հայոց աշխարհի զորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվաց (Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը՝ Կորդուք կամ Կորճայք անվամբ), յոթերորդը՝ Ծոփաց (Ծոփք նահանգը) երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որը անվանվում էր մյուս բոլորտ, իններորդը՝ Ռշտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց (Մոկք նահանգ) երկրի իշխանը, տասնմեկերորդը՝ Սյունյաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Ծավդեից (Արցախ նահանգը և Սյունյաց նահանգի Սողք գավառը կազմում էին Հայոց թագավորության Ծավդեացոց նախարարությունը), տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը (Ուտիք նահանգ), տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ (Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառը) և Հեր գավառի շահապ (մայրաքաղաքի կառավարիչը) իշխանը, տասնհինգերորդը՝ Մաղխազության (արքայի պալատական պահակազորի թիկնապահների հրամանատարը) տան (Խոռխոռունիք գավառի) տեր իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Արծրունյաց (Վասպուրական) իշխանը [Ազ., գլ. ՃԺԲ, 795, էջ 447]: Հայաստանի 16 նախարարական տների այս ցուցակը հիմնականում անաղարտ էր մնացել Արշակունյաց թագավորության գոյություն ունեցող շրջանում:

⁹ Ազաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն՝ Ուտիք գավառի Խաղխաղ քաղաքը (ներկայումս Ղազախ՝ Ադրբեջանի Հանրապետություն) հայոց թագավորների ձմեռանոցն է եղել:

Ազաթանգեղոսը ներկայացրել է նաև Տրդատ Գ արքայի օրոք եղած կրոնական և պետական պաշտոնյաների ցանկը, որոնք արքայի հետ ներկայացել էին Հռոմի Կոստանդին կայսրի հրավերին: Նրանց շարքում էին «Մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորը, նրա որդի Արիստակես եպիսկոպոսը և մյուս եպիսկոպոս Աղբիանոսը, որը արքունական դռան վերակացու եպիսկոպոս էր, զինվորական կողմից՝ իր (արքայի) պալատի չորս դահերեցները, որոնք բղեչխ էին կոչվում. առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուստամանի (Միգդոնիա, կենտրոնը՝ Մծբին – Ռ. Ն.) կողմի, չորրորդը՝ Մասքութների կողմի: Ապա արքան վերցրեց Անգեղ տան մեծ իշխանին, Թագադիր ասպետին, մեծ սպարապետին, Մոկաց իշխանին, Սյունյաց իշխանին, Ռշտունյաց իշխանին, Մաղխազուծյան տան իշխանին, Շահապիվանի շահապին, սպասկապետուծյան (արքունի վերակացու) իշխանին: Եվ այլ բազմաթիվ մեծամեծներով ու յոթմանասուն հազար ընտիր զորքով հանդերձ» [Ազ. գլ. ձիե, 873, էջ 485-487]: Փաստորեն՝ Ազաթանգեղոսի հավաստման համաձայն՝ երկրի զորքը, որը կազմում էր բանակի հիմնական կորիզը, 70 հազար է եղել:

2. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԸՍՏ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

Ինչպես Փ. Բուզանդը, այնպես էլ սուլյն հեղինակը հայերին համարում է «որդիք» կամ «ազգն» և «տունն թորգոմայ» [Ազ., գլ. ձի, 776, էջ 437, գլ. ձիբ, 796, էջ 447]: Բուզանդը, Կորյունը, Ազաթանգեղոսը Հին կտակարանի և եկեղեցական հին պատմագիրների ազդեցությամբ հայերի սերումը բխեցնում էին Հաբեթի սերնդից և թորգոմի կամ Ասքանազի տոհմից. «Որդիք Յաբեթի՝ Գոմեր և որդիք Գոմերայ՝ Ասքանազ և Րիբաթ և թորգոմայ» [տե՛ս Ծն., գլ. ժ, 2-3]: Մովսես Խորենացին թորգոմին համարում է Գոմերի թուր, թիրասի որդին և Հայկի հայրը, այսինքն՝ հայոց նախնին¹⁰: Փալստոսից և Ազաթանգեղոսից դեռ շատ առաջ հայե-

¹⁰ Տե՛ս *Մովսես Խորենացի*, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 76, 85:

րի նախահայր համարում էին Հին կտակարանի եբրայական բնագրի «Թորգարմասին» նաև III և IV դարերի եկեղեցական մատենագիրներ Հիպոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին¹¹։ Վերոհիշյալը հիմք ընդունելով՝ «Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ» հոգվածի հեղինակները փորձ են արել համառոտ անդրադառնալու Հին կտակարանի Ասքանազ և Թորգոմ նահապետներին առնչվող կոնկրետ տվյալներին՝ նպատակ ունենալով վեր հանել հայ միջնադարյան պատմագրություն «Հայաստան և հայ ժողովուրդ» միանշանակ իմաստային բովանդակություն ձեռք բերած «Թորգոմի տուն» և «Ասքանազյան ազգ» հասկացությունների էթնիկական և պատմական նախադրյալները¹²։

Աստվածաշունչն իրավամբ համարվում է Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմություն, նյութական և հոգևոր մշակույթների լուսաբանման գործում եզակի և արժանահավատ սկզբնաղբյուր։ Այն Ք.ա. II-I հազարամյակների տարաբնույթ գործընթացների հենքի վրա, անձնավորված և վիպականացված արյունակից, ազգակից նահապետների սերնդաշարքերի տեսքով ներկայացնում է նաև տարածաշրջանում ձևավորված բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների ժառանգաբանական տոհմածառն ու վերջինիս բազմաէթնիկ ճյուղավորումների աստիճանական զարգացումներն ու փոխակերպումները (գիրք Ծննդոց, Ա-Ծ)։

3. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ-ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹ

3.1. Դաշտամշակություն և այգեգործություն

Ազաթանգեղոսը պատկառանքով է խոսում հայերի երկրագործական հմտությունների մասին. բառացիորեն գրում է. «[Մշակ-

¹¹ Տե՛ս *Մանանդյան Հ.*, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ա., Երևան, 1977, էջ 16, *Ադոնց Ն.*, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 307։

¹² Տե՛ս *Մկրտչյան Ռ., Փիլիպոսյան Ա.*, Ասքանազյան ազգի և Թորգոմյան տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ // Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երևան, 2001, էջ 383-394։

ները] վար են վարում՝ ցեղում, կակղացում, հերկում սեակոշտ երկիրը ակոսածի՞գ պատառելով, պարարտացնում, սկզբից քրտնաբեր աշխատությամբ մոլաբույս արմատները ընդ վայր կտրելով (արգելելով) սիգաբույս բանջարեղենի տարապարտ աճումը, ապա սերմանում են օգտակար ցանքի սերմերը» [Ագ., գլ. ԿԲ, 519, էջ 287]: Պատմիչը ակնարկում է, որ Հայ Հողապործի «օգտակար սերմերն են ցորենը, հաճարը, գարին, կորեկը, գավառը (գեղին կորեկ), ոսպը, ոլոռը, որիզը (բրինձ), կուղը (բակլա), սիսեռը և բազում այլ մշակաբույսեր, որոնք կարելի է (ամբողջը) թվարկել: Սրանցից յուրաքանչյուրը գարնանը, իր ժամանակին ցույց է տալիս իր հարությունը՝ բույսով, համով, հոտով, բողբոջով, ծաղկով և պտղով: Տերևազգեստ բույսերն իրենց մերկությունը ծածկում են յուրաքանչյուրն ըստ իր ձևի» [Ագ., գլ. ԶԵ, 647, էջ 361]:

Ինչպես տեսանք, կերակրի ընդեղեն պարագաները ևս Հայերին Հայտնի են հնուց ի վեր: Տնտեսական կարևորության շնորհիվ դրանք հարատևում են մինչև այսօր: Ազաթանգեղոսը հպարտությամբ գրում է. «Կալերը պիտի լցվեն ցորենով, գինու յուղի (ձեթի) հնձանները պիտի զեղան» [Ագ., գլ. ԿԵ, 537, էջ 297]: Նա նաև նշում է, որ երկիրը կշենանա միայն մշակի քրտնաբեր ու համառ աշխատանքով: Պատմագիրը հիշատակում է խելամիտ լինելու համար ասույթ դարձած, տարածում ստացած հետևյալ խոսքերը. «Ի՞նչ վարի ու սերմանի մարդը, նույնն էլ կհնձի» [Ագ., գլ. ԿԲ, 518, էջ 287]: Հաճախ է դիմում ժողովրդական ասույթներին. «...Եթե մշակը չքրտնի սաստիկ շոգին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգստյան օգտավետ ուրախության պտղաբեր արդյունքը չի հասկանա», մինչդեռ «... երբ ցորենի խուրճը հնձի ժամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պտուղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծություն է բերում ամենքին» [Ագ., գլ. Ը, 104-105, էջ 71]: Մեկ այլ առիթով էլ որպես նախատինք, զգուշացում՝ ուղղված անօրեն մարդկանց, գրում է. «Այգպիսիների հանգեը, որոմ (մոլախոտ) էր հասել, դրա համար նրանց մանգաղը գործի անցավ, հնձեց ու կիզեց նրանց իր հրդեհով: Թրթուրը կերավ նրանց, և ջորյակը (բզեզ) նրանց ոչնչացրեց, ու նրանց մեղքերի մորեխը արածեց նրանց վրա: Դրա համար վաղաժամ դոսացան» [Ագ., գլ. ԿԶ, 539, էջ 299]:

Գեղարվեստական վառ գույներով է նկարագրել Հողագործական աշխատանքների՝ վար ու ցանքի եռուզեռի, գարնան զարթոնքը ազդարարող թռչունների վերադարձը [Ագ., գլ. 2Ը, 658, էջ 369]։ «Արդ, բուսաբեր ու ծաղկաբեր գարունների ժամանակ, որոնք ձմեռվա հնուկությունից հետո գարնանային գեղեցկություն վերածնունդն են բերում, թռչուններն էլ գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը։ Արդարև, ծիծեռնակն ու տատրակը և խորդը (կռուկ), որոնք դաշտի թռչուններ են, գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը։ Քանզի գարնան ժամանակով իրենց գալստյամբ ցույց են տալիս մարդկանց ուրախ կյանքի ժամանակը՝ երգելով, ճչալով, ճռվողելով և բույն շինելով» [Ագ., գլ. 2Ը, 655, էջ 367]։ Ապա ավելացնում է. «Թռչունները (նկատի ունի ծիծեռնակը, տատրակը, կռուկը), որ «դաս-դաս գալով, երամներով տարածվում են», երկրագործության, Հողագործության փողեր են, գոչաձայն աղաղակ են բարձրացնում, քնից զարթնեցնում են մշակներին մարդկանց օգտակար գործի արթնություն և կանուխ [զարթնողներին] փութացնում են եզների մոտ» [Ագ., գլ. 2Ը, 657, էջ 367-369]։ Գարնան գալը և երկրագործական աշխատանքների սկիզբը ազդարարող մեկ այլ խորհուրդ է բերում պատմագիրը. «Թզենու ծառից սովորեցեք առակը, քանզի երբ ոստերը կակղեն ու տերևակալեն, գիտեցեք, թե մերձ է գարունը» [Ագ., գլ. 2Ե, 624, էջ 359]։ Ուշագրավ է, որ Ագաթանգեղոսը այդ բարիքները ստեղծող շինականներին անվանում է նաև «բնակք» [Ագ., գլ. ԺԲ, 131, էջ 82], «ձեռատունկ» կամ «ձեռասունկ» [նույն տեղում]։

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում գործածելի են եղել երկրագործական փորոզ ու վարոզ գործիքների այն տեսակները, որոնք լայն կիրառություն են ունեցել ավելի քան մեկուկես հազարամյակ անց ևս։ Հին բրիչները Հայ մատենագրության մեջ անբավարար են նկարագրված, բայց Ագաթանգեղոսի երկում Հանդիպում ենք դրանց զանազան տեսակների գոյությունը և գյուղատնտեսության մեջ ու հողարկավորման ժամանակ օգտագործված լինելուն։ Ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի մի վկայություն. «Նույնպես և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու Թազավորի քույր Խոսրովիդուխտը, բրդների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում» [Ագ., գլ. ԶԶ, 766, էջ 431]։ Ագաթանգեղոսը տարբեր աշխատանքներ ներկայացնելիս հիշատակել է փորոզ

գործիքներ՝ բիր, բրիչ (փայտատ) ու բահ: Ազաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ՝ թագավորը բրիչ (փայտատ) ու բահ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները» [Ագ., գլ. ՃԶ, 766, էջ 431]: Իսկ վարող գործիք էր «... լուծը, որ ձգում էր եղների ամուլը» [Ագ., գլ. ԿԵ, 543, էջ 301]: Որպես հնձի գործիք է հիշատակում մանգաղը. «Վերցրեք մանգաղները, քանզի հասել է կթոցի (բերքահավաքի, հնձի) ժամանակը, մտեք հարեք հնձանները, քանզի հնձանները լցված են և իրենց գուբերը (կարասները) գեղում են...» [Ագ., գլ. ԿԵ, 537, էջ 297-299]: Պատմագիրը ակնարկում է ցանքերը մաքրել թրթուրից, ջորյակից, ժանգն (որդ) ու մորեխից, փուշ ու տատակից, նրանց վնասաբեր ազդեցություններից [Ագ. գլ. ԿԵ, 539, էջ 299]: Ամենատարածված հացի մշակաբույսերից մատնանշում է ցորենն ու հաճարը [Ագ. գլ. ԿԲ, 524, էջ 294]:

Դժբախտաբար, Քսենոփոնից մինչև Հայ մատենագրություն հանդես գալը մենք Հայկական գյուղական համայնքի մասին ոչ մի վկայություն չունենք: Մեր մատենագիրները, ինչպես հայտնի է, շատ սակավախոս են, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակություն համար անմիջական նյութական բարեբաններ արտադրողներին: Բայց եղած հատուկենտ վկայությունները ցույց են տալիս, որ վաղ ավատատիրական դարաշրջանում ավելի ու ավելի էին կատարելագործվում երկրագործական արտադրամիջոցները, համեմատաբար արդյունավետ են դառնում հողամշակման ձևերն ու մեթոդները: Պահպանվել են վկայություններ այն մասին, որ հողագործ մշակները հողերը մաքրում են մոլախոտերից, դաշտ են փոխադրում պարարտանյութեր՝ մոխիր, գոմաղբ: Մշակում են տեխնիկական կուլտուրաներ՝ կտավատ, վուշ, կանեփ, բամբակ, բրինձ¹³:

Խաղողագործությունը զբաղվում էին ոչ միայն հայկական գյուղերում, այլև տարբեր քաղաքներում, որտեղ կային դրա համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Այն մասին, որ հին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում՝ Վաղարշապատում, աճեցվում էր խաղող, և կային գինու հնձաններ, մենք գիտենք Ազաթանգեղոսի վկայությունից: Մատենագիրը այգեստաններ և

¹³ Տե՛ս *Ազաթանգեղայ Պատմութիւն հայոց*, Թիֆլիս, 1914, էջ 259, 324-325, հմտ. նաև 262, 264, 267-270 և այլն:

Հնձաններ է հավաստել Վաղարշապատ մայրաքաղաքի Հյուսիս-արևելյան կողմերում: Պատմիչը խոսում է հայկական գինու ընտիր որակների մասին [Ազ. գլ. ՃԻԱ, 847, էջ 473]: Հայկական գինին համարել է «հուր», «հրաբաժակ». «Շտեմարանները հրով լցվեցին և նրանով գեղան նրանց հնձանները» [Ազ. գլ. ԿԵ, 539, էջ 299]: Պատմագիրը հիշատակում է այգու բարիքները, որոնցով այնքան հարուստ է եղել Հայաստան երկիրը, «քանզի ամեն տեսակ ծառատունկերը լավ նմուշներ և օրինակներ են... արմավենին, թզենին, կարմրախնձորը, կարմրատանձը, կարմրադեղձը... տեսակ-տեսակ մրգեր են... կիտրոնը, բաղասամոնը, դափնին, գեղեցիկ ձիթենին, սերկևիլը, մուրտն ու ընկույզը, նուշը, քնարուկը, հաճարուկը, թուփը, նուռը և հոնը» [Ազ., գլ. ԶԵ, 644, էջ 359]: Ազաթանգեղոսի վկայություններում առավել հստակ ենք հանդիպում պտղատու ծառերի՝ թզենու, խնձորենու, տանձենու, դեղձենու և բազմաթիվ այլ մրգատուների անվանումների: Պատմիչը նաև նշում է. «Նրանք նույն բնությունից են, սակայն նրանց պտուղները այլազույն են, քանզի յուրաքանչյուրը նրանցից նույնիսկ իր առանձին հոտն է արձակում» [Ազ., գլ. ԶԵ, 643, էջ 359]: Գրքում պատմիչը գովաբանում է թզենին՝ «պտղաբեր իր քաղցրություն մեջ...» [Ազ., գլ. ԿԵ, 537, էջ 297]:

Պատմագիրը ներկայացնում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսականությունից բազմազանությունը. «Ամենայն մրգաբեր, ծաղկաբեր, տերևաբեր և հասկաբեր ծառերի տեսակներ՝ բարձր և հսկա, ինչպես մայրին, նոճին, սոճին, թեղուշը (կարմիր կաղնի), սարդը (սարդենի), սարոն (կիպարիոս), սոսը (չինարին), հակրին (արքայամորի), գիհին (նոճիների կարգին պատկանող փշատերև թուփ, որի պտուղները գործ են ածվում իբրև խոնկ, իսկ փայտը՝ ճախարակագործության մեջ¹⁴) կաղամախը, ուռին, տոսախը» [Ազ., գլ. ԶԵ, 644, էջ 359-361]: Սրանց հետ միասին թվարկում է նաև գույնզգույն և երփներանգ ծաղիկները, ինչպես «մանրագորը (մարդախոտ), վարդը, շուշանը, ասպազանը (տիպատատուկ), հասմիկը, անխարը (լուտաս), սմնակը (տերեփուկ), նարգիզը, շամպդիտակը (քարխոտ), մեղրուկը (թոքախոտ), հորոտն ու մորոտը, մա-

¹⁴ Տե՛ս *Մալխասեանց Ս.*, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. I, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2010, էջ 435:

նուշակը և ամենայն համապարամ (անուշահոտ) ծաղիկներ, որոնց բողբոջը երեւալու է զարնանը, ձմեռվանից հետո» [Ագ., գլ. 26, 645, էջ 361]: Զանց չի առնում հիշատակելու նաև «տեսակ-տեսակ դալար մանրախոտերը՝ լոռը (Ջրիմուռ), վարսակը և կնյուկը (վաղմեռուկ) և նրանց նմանները» [Ագ., գլ. 26, 647, էջ 361]: Փշոտ բույսերից էլ առանձնացնում է «դժնիկը (եղջերափուշ) ու տատակը, եղինճն ու կայծուկը (ուղտափուշ), վնասակար դաղձը (գայլախոտ)» [նույն տեղում] և այլն:

3.2. Արհեստների և առևտրի վերաբերյալ հիշատակություններ

Ագաթանգեղոսի գրքում կան որոշ հիշատակություններ արհեստների և երկրում ու երկրից դուրս կատարվող առևտրի վերաբերյալ: Այրարատ գավառում, Վաղարշապատ քաղաքում, որը Նորաքաղաք էր կոչվում և հայոց թագավորների նստավայրն էր, նրա հյուսիսարևելյան կողմում՝ այգեստանների հնձաններում էին հաստատվել Հռիփսիմյան կույսերը: Այստեղ նրանք կերակրվում էին՝ իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, բայց մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության արհեստը և «ապակեղեն ուլունքներ պատրաստելով՝ իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում» [Ագ. գլ. ԺԳ, 150, էջ 93]:

Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում երկրի առևտրական կապերի, հեռավոր երկրների հետ այդ կապերն աշխուժացնելու կարևորության մասին: «Լցնելով մեծաբեռ ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարգի իրեր որպես զարդ և օգուտ...՝ փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը, վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները... բերելով մեր առևտրի շահը ի նպաստ երկրի շենացմանը, ավելացնենք երկրի գանձը...» [Ագ., 17, էջ 23]: Ագաթանգեղոսը, խոսելով վաճառականության դերի մասին, գրում է, որ նրանք թագավորներին զարգարում էին ծանրագին մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունագեղ կերպաներով և երկիրը զարգարում էին նոր ու չքնաղ բարիքներով: Նրանք քաղաքների զարդ են և գավառների հպարտություն, երկար ճանապարհների

չափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին խնդացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն: [Իրենց ապրանքներով] մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հագեցնում, ծարավներին արեցնում և հարուստների համար գանձեր հավաքում» [Ա.գ., 4, էջ 9-11]: Այնուհետև ավելացնում է, որ դրանք [ապրանքները] վաճառականների կողմից հեշտություն մեջ ձեռք բերվում, այլ «երկայն ուղիներ անցնող, մեծ չարչարանքով, երկար ճանապարհներում բավականաչափ պաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերի գնով» [Ա.գ., 8, էջ 13]:

3.3. Փոխադրության և կապի միջոցների, չափ ու կշիռի վերաբերյալ տեղեկություններ

Հայկական լեռնաշխարհը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հնագույն մշակույթի և քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը, դեռևս տակավին վաղնջական ժամանակներից (Ք.ա. V-IV հազ.) դարձել էր նաև առաջնակարգ, ժողովրդական տնտեսության մեջ իրենց կենսունակությունը պահպանած հաղորդակցության երթուղիների, ցամաքային լծկան ու գրաստային, ինչպես նաև ջրային փոխադրամիջոցների ու դրանց ծառայությունների ստեղծման և օգտագործման տարածաշրջան¹⁵: Հայ և օտար մատենագիրները չափազանց կցկուտը վկայություններ են թողել նյութական մշակույթի այս ոլորտի վերաբերյալ:

Ազաթանգեղոսի սուղ, բայց և բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունները ևս հնարավորություն են ընձեռում վեր հանելու փոխադրության որոշ տեսակների մոտավոր պատկերը: Դրանցից մեկը չքակառքերի օգտագործումն է եղել վաղ միջնադարում: Պատմագիրը դրանց տվել է «ոսկեպատ գահավորակներ» անվանումը, որը հիմնականում կիրառվել է բարձրաշխարհիկ հասարակության շրջանում, մանավանդ արքունիքում: Բուզանդի նման

¹⁵ Տե՛ս Պետրոսյան Լ. Ն., Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ. Ա., Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմաագագրական ուսումնասիրություն) // Հայ ազգագրություն և բանաստեղծություն, գ. 6, Երևան, 1974, էջ 93-157, նույնի՝ Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, նույն տեղում, գ. 22, էջ 241-264:

Ագաթանգեղոսը ևս նշում է, որ արքունական, պատվավոր կանանց տեղից տեղ փոխադրման համար գործածել են չքեղ գահավորակները: Այսպես, պատմագրի հավաստումներից մեկում ասվում է, թե երկրի արքա Տրդատը, Հռիփսիմե կույսի գեղեցկությունամբ զմայլված, սպասավորներով հանդերձ արքունիքից շուտափուլթ **ոսկեպատ գահավորակներ** է ուղարկել քաղաքից [մայրաքաղաք Վաղարշապատից – Ռ. Ն.] դուրս հնձանի դուռը, ուր նրանց կացարանն էր (վանքը)՝ նրան արքունիք բերելու, կնություն առնելու համար [Ագ., գլ. ԺԵ, 166, էջ 99]: Գահավորակ եզրույթը, բացի նստելու և պառկելու բազմոց նշանակությունից, վաղ միջնադարում գործածվել է նաև շարժական բազմոցի՝ դեսպակի նշանակությամբ, որի վրա նստում էին, և որի առջևից և հետևից՝ ձողերից բռնած ծառաները ձեռքով կամ սպիտակ ջորիներ լծած փոխադրում էին տեղից տեղ¹⁶: Այն **հովանի ունեցող թագավորական** պատգարակ էր: Հայ մատենագրություն մեջ փոխադրություն այդպիսի միջոցը անվանվել է նաև **ժանվար, անդրուար, պատգարակ**¹⁷: Երկար ճանապարհ կտրել անցնելու համար գործածել են **ոսկեպատ կառքեր**, որոնց լծում էին սպիտակ ջորիներ, օրինակ՝ «Հանեցին Գրիգորին (Գրիգոր Լուսավորչին) արքունական ոսկեպատ կառքը լծված սպիտակ ջորիներով» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 803, էջ 451]: Այդ նույն տեղում հավելում է. «Հունաց երկիրը հյուրամենծարություն մեկնելու համար արքայի և Գրիգորի չքախմբին միացել էին նաև երկրի իշխանները՝ իրենց **կառքերով ու երիվարներով**, գորքով, գինանշաններով, յուրաքանչյուրն իր գնդով» [նույն տեղում]: Հատուկ, սպիտակ ջորիներով լծված կառքերում էին տեղափոխում «աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները...» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 811, էջ 455]: Արքունական գահավորակներին կամ կառքերին սպիտակ ջորիներ լծելու սովորույթը բացատրվում է հետևյալ հանգամանքով. ջորին երկար ուղևորությունների համար ամենադիմացկուն կենդանին էր, իսկ սպիտակ գույնը անմեղություն, պարզություն, բարի կամքի, հաջողության խորհրդանշանային դեր է կատարել, հաջողության նշան էր:

¹⁶ Տե՛ս *Մալխասեանց Ա.*, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. Ա, (Ա-Ե), Երևան, 2010, էջ 506:

¹⁷ Տե՛ս *Փավստոս Բուզանդ*, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 233, 237 և այլն:

Նույնպիսի պատկերացում կար նաև գրաստի մյուս տեսակների՝ ձիու և ընտանի այլ անասունների (ցուլ, գոմեշ, եղ և այլն) նկատմամբ: Ըստ Հայ ժողովրդական ավանդույթային սովորույթների և պատմիչների, հատկապես Ագաթանգեղոսի հավաստումների՝ ջորին ծառայել է հիմնականում որպես բարձկան և լծկան, ձին՝ հեծկան փոխադրամիջոց:

Ներբնակավայրային, անտառաշատ տեղանքներում մշտական, բարձկան, առանձին դեպքերում նաև հեծկան տարածված փոխադրամիջոց է ծառայել էջը: Դրան հեծնելու ու բարձելու համար անհրաժեշտ հարմարանքներ ու սարքեր մեզանում գործածվել են հնուց ի վեր: Մեծ չափերով օգտագործվել են կաշվե, թաղիքե և փայտե զանազան հարմարանքներ, որոնք, բնականաբար մեզ չեն հասել [Ագ., գլ. ձժԳ, 803, էջ 407, ձժԴ, 811, էջ 411 և այլն]:

Ուշագրավ են վկայությունները նավարկության, ջրային տրանսպորտի մասին: Դրանք՝ ըստ երևույթին, եղել են լաստանավեր: Նա գրում է. «Թիավարում է փայտաշեն և երկաթե բեռներով ամրացված սրենթաց նավերը» [Ագ., գլ. 1, էջ 7]:

Չափ ու կշիռների, դրանց թվում նաև երկարության չափական միավորների գիտական մեկնաբանությունը տնտեսական կյանքի և գիտության շատ խնդիրների լուծման կարևոր բանալի է: Թեև սակավ, բայց ուշագրավ են տարածության և ժամանակի չափի միավորների մասին պատմագրի հիշատակությունները: Տարածության չափի նրա նկարագրած ամենափոքր միավորներից են **թիզը, քիլը և ձեռքի ափը**. «Ո՞վ է չափել իր ափով բոլոր ջրերը, իր թիզով՝ երկինքը և իր քիլով՝ ամենայն երկիրը» [Ագ., գլ. ԻԴ. 267, էջ 151]: Թիզը հին ժամանակներում և այժմ էլ ժողովրդի մեջ ընդունված երկարության չափ է, որը հավասար է լայն բացված բուրժ մատի և ճկույթի միջև եղած տարածությանը: Այն հավասար է 24-25 սանտիմետրի: Ինչ որ նախկինում չափում էին թզով, այժմ չափում են մետրով¹⁸: Քիլը թզից փոքր է և հավասար է բթամատի և ցուցամատի բացվածքին, որն էլ հավասար է ութ մատնաչափի հաստության¹⁹: Պատմագրի գրքում հիշատակված են **ասպարեզ**

¹⁸ Տե՛ս *Մալխասյանց Ս.*, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. II, Երևան, 2010, էջ 106:

¹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., հ. IV, Երևան, 2010, էջ 574:

կամ **ձիրնթաց** տարածություն չափերը: Ձիրնթաց հեռավորություն մասին ունենք այսպիսի հիշատակություն. «Երբ եկան մոտեցան Եփրատ գետին (Գրիգոր Լուսավորիչին ղեմավորելու համար եկած նախարարները), երկու ձիրնթաց հեռավորությամբ և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները, և չկարողացան հանել ձորակի միջով» [Ագ., գլ. ձԺԴ, 811, էջ 455]: Ասպարեզ, որ բառացիորեն նշանակում է ձիարշավ, ձիրնթացարան, գործածվել է իբրև երկարության չափ, հավասար է ձիրնթացարանի երկարությանը, որը հավասար է 230, 112 մետրի²⁰:

Հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկզբներն անգամ երթուղիների անցման ժամանակի և նրանց հեռավորության ժողովրդական չափանիշը հանդիսացել են օրը և նրա տարբեր մասերը: Այսպես, երկրի արքան Վաղարշապատից «մինչև Մասիսն ի վեր անցել է յոթնօրյա ճանապարհ» [Ագ., գլ. ձԶ, 767, էջ 431]: Իրոք, եթե մեկ օրում միջին հաշվով կարող էր կտրել անցնել 25-35 կմ, ապա մայրաքաղաք Վաղարշապատից Մասիսն ի վեր գնալն ու գալը կարող էր տևել յոթ օր, նամանավանդ, ըստ պատմագրի, այնտեղից արքան չալակով պետք է բերեր լեռան գլխից «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր...»:

Ազաթանգեղոսը ուշագրավ հավաստում ունի ուղենիշ խաչքարերի տեղադրության մասին: Քրիստոնեացվող Հին Բագինները սահմանադժող քարե ուղենիշ խաչքարեր էին տեղադրում՝ տերուհական [խաչի] նշաններով, և ավանը իր ամբողջություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրելու համար [Ագ., գլ. ձԹ, 785, էջ 441]: Բագինների տեղերը, տաճարային շինությունները, որ հետագայում վերաշինվում էին եկեղեցիների, վանական համալիրների պարսավում էին «քաղաքորմով, տերուհական խաչի նշանն էին կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում, խաչմերուկներում որպես պահպան ու ապավեն կանգնեցրին ամենքի երկրպագած նույն նշանը» [Ագ., գլ. ձԼ, 72, էջ 439-441]:

²⁰Տե՛ս **Աճառյան Հ.**, Հայերեն արմատական բառարան, հ.1, Երևան, 1971, էջ 273:

4. ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

4.1. Տարազ: Հագուկապ

Ազաթանգեղոսի երկում ակնարկային նկարագրություններին ենք հանդիպում տարազի, շենքերի, կահույքի, լուսավորության, կիրառական արվեստների մասին: Հագուկապի վերաբերյալ բազմաթիվ հաղորդումներ կան, որոնք սոցիալական տարբեր զբաղմունքների տեր մարդկանց բնութագրող ցուցիչներ են: Այսպես, դրանցից մեկում ներկայացվում է արքունական ազնվական կնոջը բնութագրող տարազային համալիրը. «Հռիփսիմե կույսին արքունիք բերելու համար նրա հետևից «ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն (վանքն) էր: Նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փափուկ ու պայծառ հանդերձներ և երևելի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու պատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին» [Ազ., գլ. ԺԵ, 166, էջ 99]: Հակիրճ ակնարկների ենք հանդիպում թագավորական զգեստի ու զարդարանքի մասին, թեև դրանք շատ սեղմ, ոչ ամբողջական համալիր պատկերներ են: Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսի (284-305) կողմից հայոց Տրդատ Մեծին թագադրելու առիթով Ազաթանգեղոսը գրում է. «Կայսրը հրամայեց ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով՝ գցելով նրա վրա թագավորական նշանը...» [Ազ., գլ. Դ, 45, էջ 37]: Ըստ պատմիչի մեկ այլ հիշատակության՝ [Դիոկղետիանոս կայսրը] հույժ բարձրացրեց և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը [Ազ., գլ. Դ, 46, էջ 37-39]: Փ. Բուզանդից գատ՝ Ազաթանգեղոսը նույնպես հաստատում է արքայական ազնիվ կտորից ծիրանագույն պատմուճանների գործածության մասին: Յոթ մեհյանների բազիններին ուխտի գնալու աստվածների կուռքերին պաշտամունք կատարելու օրերին արքայական նվիրատվությունների ճոխ նկարագրություններին ենք հանդիպում:

«[Տրդատ արքան] իր Արշակունի տոհմի Հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխազներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր, փողփողուն ծոփերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե գոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր: Մեկ հինգերորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարգևներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած զորքին ընծաներ տվեց ու արձակեց» [Ագ., գլ. Ա, 22, էջ 27-29]:

Ագաթանգեղոսը շուայլ տեղեկություններ է հայտնում հայոց թագավորներին արևելյան, մասնավորապես հնդկական թանկագին քարերով, «ծանրագույն մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունավոր կերպասներով» [Ագ., 4, էջ 9] զարդարելու սովորույթի մասին: Հնդկաստանից բերված «թանկագին մարգարիտը՝ նուրբ բոլորակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանչավոր փայլի մեջ, առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը, և կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի [նման], որոնք վայելուչ զարդով, խուլրով ու պսակով զարդարում են թագավորին» [Ագ., գլ. 8, էջ 13]: Պատմագիրը անդրադառնում է դրանց ոչ միայն ճոխ ու շքեղ, արտահայտիչ կողմերին, այլև առողջապահական նշանակությունը: Նա գրում է. «Իսկ սրանց լույսի ճաճանչը ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում ի տես այլոց, այլև ամենքին է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, ամենքին է գոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման...» [Ագ., գլ. 9, էջ 13]:

Ագաթանգեղոսի մի հաղորդումից էլ պարզ է դառնում, որ հայ թագավորները կրել են ծանրագին մարգարիտից՝ իբրև սրտի (բարի) կամքով զարդ՝ ականջից կախված գինդ [Ագ., գլ. 11, էջ 15]:

Շատ սեղմ հաղորդում ունենք նկարչական արվեստի վերաբերյալ: Պատմագիրը այս առնչությամբ գրում է, թե Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր համար գեղեցկատես կին որոնողները, տեսնելով «պարկեշտագեղ Հռիփսիմեին, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած, նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրին» [Ագ., գլ. ԺԳ. 139, էջ 85]:

Ուշագրավ է նահատակված Հռիփսիմե կույսերի հուղարկավորմանը նրանց հետ դրվող նյութական մշակույթի թանկարժեք տարրերի նկարագրությունը. «Թագավորն ու բոլոր արքայազունները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ գործը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խոսակեր, պատանքի գուլյնագուլյն նարոտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպաներ, թագավորի տիկինը, թագավորազուն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի ոսկեհուռ դիպակ և երկնագուլյն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին և արծաթը և կտավը շտապով կուտակվում էին հնձանի դռան առջև» [Ագ., գլ. ձԴ, 761, էջ 429]:

4.2. Բնակավայր և բնակարան

Պատմագիրը մատնանշում է «չեն» և «անչեն»՝ «անբնակ» վայրերի գոյություն մասին: Ցավոք, նա հիմնականում անդրադառնում է «անչեն» այրերին: Շեն բնակավայրերից դատ՝ «անչեն» վայր էին համարվում քրիստոնյա քարոզիչների հանգրվանները՝ քարանձավներում, խցերում հաստատված կացարանները: Այնուհետև տալիս է նման բնակավայր-կացարանների շուրջ տարածվածության հանգամանքների բացատրությունը: Նա գրում է. «Եվ դարձյալ չեն ու անչեն տեղերում հաստատեց (խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է – Ռ. Ն.) դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական անձավաբնակ, արգելափակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանի արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր... սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու քարոզությունը տարածելու համար... Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր լեռների խոռոչների ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն ու տեղի քներով...» [Ագ., գլ. ձԳԱ, 845, էջ 471]:

Ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում քրիստոնեություն քարոզիչներ Հռիփսիմյան կույսերի բնակության վերաբերյալ. «Հռոմ քաղաքում, շրջակա լեռներում, կույսերի մի արգելավանքում մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին, որոնք քրիստոնեական հավատքով լի, գիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորությունը և օրհնությունը իրենց աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին առաքում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանե, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու ղուստրերից՝ Թագավորական տոհմից, որի անունն է Հռիփսիմե»²¹ [Ագ., գլ. ԺԲ, 138, էջ 85]:

[Նրանք] քարոզիչները «հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց էին կացնում անբնակ տեղերում, եփրատ գետի ակունքների մոտ՝ բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածերակներում, լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե Եղիայից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից... նույն առաքինի ապրելակերպը և աստվածամուկ կյանքը իրենց անձի վրա էին ցույց տալիս [Ագ., գլ. ԺԵԱ, 848, էջ 473]: Մեկ այլ տեղ էլ գրում է. «Արդ, գավառից գավառ անցնելով՝ իր անձի համար անբնակ տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այնտեղ բնակվում էր ու անբնակ տեղերից ամենքին լուսավորում» [Ագ., գլ. ԺԵԳ. 855, էջ 477]: Այդ նույն տեղում էլ հավելում է, թե «Հայաստանի՝ իր իշխանության տակ եղած բոլոր գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ. նրա կողմից ձեռնադրվեցին ավելի քան չորս հարյուր եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին: Անթիվ էին իրենց բազմությունը Տիրոջ համար սպասավորություն անող երեցներն ու սարկավազները կամ գրակարգացածները»

²¹ Ուշագրավ է հայագետներից մեկի՝ Հ. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հռիփսիմյան կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեին, այսինքն՝ ոչ թե Հռոմից են եկել, այլ հռոմեացիների կողմից (տե՛ս Տաշյան Թ., Ագաթանգեղոս առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրության Ագաթանգեղայ, Վիեննա, 1891, էջ 137): Հիրավի, քրիստոնեությունը վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի, այնպես էլ Հռիփսիմյան կույսերի ծագումը, ըստ երևույթին, պետք է փնտրել Փոքր Հայքի սահմաններում, որի հայ ազգաբնակչությունը հունական ազդեցությանը ենթարկված լինելու պատճառով հռոմ էր համարվում բուն Հայաստանի հայության կողմից (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն գրքի ծանոթագրություններ, էջ 513):

[նույն տեղում, գլ. ՃԻԳ, 856, էջ 477]: Մենք նույնանման վկայություն ենք հանդիպում Փ. Բուզանդի երկում²²: Եթե Բուզանդը նման բնակավայրերը անվանում է «անապատ», Ագաթանգեղոսն էլ՝ «անշեն», այսինքն՝ ոչ համայնքներով բնակեցված վայր: Իսկ բնակարանը նման վայրերում ոչ այլ ինչ էր, քան «ժայռերի ծակեր», «ժայռերի խորշեր», «քարանձավների ծերպեր՝ առանց գուլքի և ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի»: Դրանց լուսավորություն հիմնական միջոցը, բացի մոմերից ու մեղրամոմից, ձիթածրագն է եղել: «Ճրագ» բառի հնագույն հիշատակությունը հանդիպում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ, Հռիփսիմեի և Գայանեի աղոթքում. «Թող մեր լապտերների մեջ ձեթի պակասություն չլինի և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ճրագները չհանգչեն» [Ագ., գլ. ԺԳ, 145, էջ 89]:

Այսպիսով՝ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բացառիկ սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ գիտական-բանահյուսական հուշարձան է:

²² Տե՛ս *Բուզանդ Փ.*, նշվ. աշխ. VI դպր. գլ. ԺԶ, էջ 415: Նա գրում է. «Նրանք հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում՝ հաստատվելով քարանձավներում, այրերում և երկրի ծերպերում, մի զգեստ ունեին նրանք, չրջում էին բոբիկ ոտներով, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեղեններով, արմատներով, գազանների նման չրջում էին լեռներում, մաշկերով և այծի մորթիներով ծածկված նեղվում, տառապում, չարչարվում էին, անապատում մոլորված՝ ենթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի Աստծո սիրո համար»:

**4. ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»
ԵՐԿՈՒՄ¹**

V դարի Հայ պատմագրություն մեծածավալ երկերից է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»: Այն ոչ միայն լավագույնս է արտացոլել Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ Հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայ եկեղեցու հիմնադրման, ժամանակի երկու նշանավոր դեմքերի՝ Գրիգոր Լուսավորչի և Տրդատ Գ արքայի կյանքի ու գործունեության պատմությունը, այլև Հայաստան երկրի քաղաքական, տնտեսամշակութային և սոցիալական կյանքի բազում կողմեր: Սույն ենթագլխում ակնարկային ձևով ներկայացվում են Հայոց ընտանեկան և ազգակցական հարաբերությունների, մանկան դաստիարակության ավանդական սովորույթներից մեկի՝ դայեկության, հուղարկավորության և դրան ուղեկցող ծեսերի, հասարակության նյութական և սոցիալական խմբերի, դասային բաժանումների, իրավահարաբերությունների վերաբերյալ տեղեկությունները: Ներկայացվում են գրքից քաղված տեղեկություններ բժշկության, տոնացույցի, երկրի զինված ուժերի և ազգագրական այլ տարրերի վերաբերյալ:

Ընտանիք և ընտանեկան կենցաղ: Հայ պատմագրությունն ընտանիքի և ընտանեկան կենցաղի վերաբերյալ այնքան էլ հարուստ տեղեկություններ չի ավանդել մեզ: Այդ իմաստով չափազանց կարևոր են V դարի պատմագիր Ագաթանգեղոսի թողած տեղեկությունները արքունիքի, մասամբ նաև աշխատավորների ընտանեկան և ազգակցական հարաբերությունների, ամուսնության

¹ Ուսանողությունը և գիտական հանրությունը առավել մատչելի ներկայացնելու համար օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» (Քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), ԵՊՀ, Երևան, 1983 թ. հրատարակությունից: Տեքստում հղվում են հեղինակը, աշխատության գլուխը և էջը:

ձեերի, մանկան կրթության, դաստիարակության տալու սովորույթների, հուղարկավորության և դրա ծիսական արարողակարգերի, համայնքային հարաբերությունների, ժողովրդի դասային կառուցվածքի, առկա իրավահարաբերությունների վերաբերյալ:

Ազաթանգեղոսը աշխատության մեջ տարբեր առիթներով օգտագործում է **ընտանիք** հասկացությունը, օրինակ՝ «Հանգերձ ընտանյոք, կանանցով, որդիներով, ամբողջ ունեցվածքով» [Ագ., գլ. Բ, 28, էջ 31]: Իսկ արյունակցական կապերով կապված ազգականների անվանում է «ազգատոհմ», «ազգակիցներ», «եղբայրություն», «եղբայրակցություն», ազգի գլխավորին՝ «ազգապետ» [Ագ., 20, էջ 27, գլ. 25-27, էջ 29 և այլն]: Օրինակ՝ «Եվ քանի դեռ չերմ շունչը նրա կրծքից չէր հեռացել, և չէր հասել վախճանը [խոսքը Խոսրով II թագավորի մասին է, որին դավադրաբար սվինահարել էին [ըստ Ազաթանգեղոսի տեղեկության] Պարթև Անական ու նրա եղբայրը – Ռ. Ն.], հրաման տվեց ոչնչացնել նրանց **ազգատոհմը**: Նաև **տոհմի** իգական մասին սրի քաշեցին» [Ագ., 34, էջ 33]՝ «վրեժ առնելով նրա ազգակիցներից իբրև թշնամիների» [Ագ., գլ. 25, էջ 29]: Պատմագիրը արյունակից ազգակիցների խումբը գործածել է նաև «տոհմ» և «ցեղ» իմաստներով [տե՛ս Ագ., գլ. ԻԵ, 296, էջ 169]: Այստեղ տոհմի հիշատակումը խորհրդանշում է երբեմնի տոհմական սերտ միասնությունը: «**Ցեղ**» բառը հին ժամանակներում ավելի մոտ ազգակցական կապ է նշանակել որպես ազգի մի **ճյուղ**, սերունդ, մի ընդհանուր հայր, ազգականների ավելի մերձավոր շրջանակ, մինչդեռ հետագայում «ցեղը» իմաստավորել է ազգականների ավելի լայն և հեռավոր շրջանակ, քան անգամ «տոհմ» հասկացության մեջ ընդգրկած ազգականների շառավիղները: Չի բացառվում, որ «ցեղ» անվանումը հենց այն հայկական բառն է, որը կիրառվել է ազգ-արենակցական խմբի համար, և որը պարսկական գերիշխանության շրջանում դուրս է մղվել «ազգ» և «տոհմ» բառերի միջոցով²:

Ուշագրավ է, որ «**ազգ**» եզրույթը Ազաթանգեղոսը գործածել է՝ մատնանշելու համար նաև առանձին ժողովուրդների, առանձին

² Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIX դ. երկրորդ կես - XX դ. սկիզբ), Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 2012, էջ 17:

պետությունների, էթնիկ հանրության բարձրագույն տիպերի [տե՛ս Ագ., գլ. ԻԷ, 297, էջ 169]: Ահավասիկ դրանց կիրառման օրինակներ՝ «միատոհմ միալեզու ազգը...», «ազգից ազգ», «տոհմակից ազգը բազում, այլալեզու, օտարաձայն միմյանց անծանոթ ազգերի բաժանելով», «ազգերը բաժանելով, լեզուները խառնակելով և Ադամի որդիներին ցիրուցան անելով՝ նա բոլոր ազգերին սահմաններ կարգեց ըստ Աստծո հրեշտակների թվի» [Ագ., գլ. ԻԷ, 297, էջ 169]: Մեկ այլ առիթով հիշատակում է՝ «Հրեա ազգ» [Ագ., գլ. ԾԸ, 495, էջ 275], «Ի՛նչ ասացին այն առաջին ազգերը աշտարակը շինելու ժամանակ» [Ագ., գլ. ՁԱ, 624, էջ 349] և այլն: Հանդիպում ենք նաև «ազգն հայոց», «ազգն հունաց» անվանաձևերի: Հետաքրքիր է, որ պետությունը կամ երկիրը պատմագիրը գործածել է նաև «տուն» անվանմամբ՝ «Խորայելի տունը...» [Ագ., գլ. ԾԹ, 502, էջ 227], թեպետ հայոց մեջ վերջինս ավելի շատ գործածվում է որպես «արյունակից», «ազգակից ընտանիքների միասնական խումբ» իմաստով, որը հոմանիշ էր **գերդաստան, ազգ, տոհմ, ցեղ** եզրույթներին: Պատմագիրը **ազգ** եզրույթը գործածում է նաև հասարակության խավերին, միևնույն զբաղմունքի տեր մարդկանց խմբերը հատկորոշելու համար, ինչպես, օրինակ, «ազգ երկրագործաց», «զազգս պղծագործ քրմացն»³ և այլն:

Ընտանեկան ոլորտից որոշ ակնարկներ կան մանկան «դայեկության», «անուցանողների» մասին: Հին գրականության մեջ «դայեկ» բառը գործածվել է ոչ միայն «ծծմայր», «ստնտու», ներկայումս նաև՝ «մանկաբարձ կին» իմաստներով, այլև «տղամարդ դաստիարակ»՝ «Խնամակալ» նշանակությամբ: Հնում սովորություն կար, որ թագավորն իր որդիներին հանձնում էր որևէ իշխանի դաստիարակության, իշխանը թագավորազն սանին սնուցանում էր իր տանը իր զավակների հետ, և եթե ինքը ունենում էր ծծկեր երեխա, թագավորազն և իշխանազն երեխաները միևնույն կնոջ կաթով էին մեծանում՝ այս կերպ դառնալով կաթնեղբայրներ: Մեծանալով թագավորազնը, եթե թագավոր էր դառնում, իր մոտ էր բերում կաթնեղբորը՝ իբրև խորհրդական, մտերիմ ընկեր⁴: Դայեկությունը կարող էր լինել և՛ կամովի, և՛ հարկադրա-

³ Տե՛ս *Ագաթանգեղոս*, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1882, էջ 484:

⁴ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Ազգագրական տեղեկությունները Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկում, 2013, էջ 41-43:

կան: Այսպես, պատմագիրը տեղեկացնում է, որ Պարթև Անակի՝ Հայոց արքա Խոսրով II-ի և նրա ընտանիքի նկատմամբ գործած ոճիրի ժամանակ հաջողվում է փրկել Տրդատ անվամբ մանուկ որդուն, որին փախցնում են և դայեկության հանձնում բյուզանդական կայսեր արքունիքին: Տրդատի խնամակալությունը ստանձնում է Լիկիանես անունով կոմսը, որի ղեկավարությամբ Տրդատը՝ Հայոց երկրի ապագա արքա Տրդատ III-ը, ստանում է դաստիարակություն և ուսում [Ագ., գլ. Գ, 37, էջ 33]: Այդ նույն կերպ հայերի վրեժխնդրությունից փրկված «Պարթև Անակի երկու փոքրիկ մանուկներից մեկին դայակների միջոցով փախցրին պարսից կողմերը, իսկ մյուսին՝ Հունաց», որտեղ էլ մեծացավ և ուսում ստացավ Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում: [Մի ոմն] տեղ կանգնելով՝ դայակների միջոցով նրան [Գրիգոր Լուսավորիչն] դաստիարակեց Քրիստոսի երկյուղով, և նա, ուսանելով քրիստոնեական դպրության հանգամանքները, ընտելացավ Աստվածաշնչին...» [Ագ., գլ. Գ, 37, էջ 33]:

Ազաթանգեղոսը շատ ուշագրավ է բացատրում Հայոց գերեզմանների հուշարձանների խաչերի, խաչաձև պատկերների առկայությունը: Նա գրում է. «Խաչը ինքը մեծ քահանայապետությունն է [քրիստոնյա] ժողովուրդների մեջ, օրինակն է Քրիստոսի մարմնացյալ պատկերի, Աստվածորդու քահանայապետության օծություն: [Միաժամանակ] այդ տեղում թող Աստծո տաճար լինի, բոլոր հավատացյալների աղոթքների ու խնդրանքների տունը և քահանայապետության աթոռը» [Ագ., գլ. ՃԲ, 745, էջ 421]:

«Խաչերը խորհրդանշում են նահատակների չարչարանքը, որը նման է տիրոջ չարչարանքներին, և [նրանք] մեռան նրա փոխարեն, քանի որ Աստծով ապրեցին ու Քրիստոսի Հետ խաչվեցին, և Քրիստոսը կենդանի է մնում նրանց ոսկորների մեջ, որ բոլորին ցույց տա նրանց կենդանությունը...» [նույն տեղում, գլ. 747]: Ըստ պատմագրի՝ «Հռիփսիմեն սրբերի դասով մեկտեղ Հոռի ամսի 26-ին երեսուներեք նահատակակից ընկերներով նահատակվեց, իսկ Հոռի ամսի քսանյոթին՝ սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով...» [Ագ., գլ. ԺԹ, 210, էջ 121]:

Ուշագրավ է նրա՝ սրբերի տապանների վերաբերյալ նկարագրությունը. «Հրամայեց ամեն մեկի համար արկղի նման տախտակամած, մայրափայտե, բեռնապինդ, հաստահեղույս ու երկաթա-

գամ տապան շինել» [գլ. ՃԴ, 760, էջ 427]: Դազադներով հուղարկավորելու ամենավաղ վկայություններից մեկը հաղորդում է Ազաթանգեղոսը: Ըստ դազադների չափի էլ, պատմագրի վկայություն համաձայն, երկրի արքան, թագուհի Աշխենը և թագավորի քույր Խոսրովագուխտը բրիչով ու բահով փորում են սրբերի հանգստյան գերեզմանները [տե՛ս Ա.գ., գլ. ՃԶ, 760, էջ 431]: Ապա «ամեն մի սրբին առանձին առնելով՝ արկղի մեջ դրեց [Գրիգոր Լուսավորիչը], յուրաքանչյուրին իր հանդերձներով և իր կազմությունամբ ամրացրեց և կնքեց քրիստոնեական կնիքով» [Ա.գ., գլ. ՃԴ, 760, էջ 427]:

Պատմագիրը հաղորդում է նաև խոշոր և հսկա գերեզմանաքարերի տեղադրման մասին, որոնք «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր էին, բարձր լեռ Մասիսից տեղափոխվել էին առասպելական ուժով ներկայացված թագավորի շակակով [նույն տեղում, 767, էջ 431]: Նկարագրելով Հռիփսիմյան կույսերի հուղարկավորման կարգը՝ գրում է, որ «թագավորն ու բոլոր արքայազուհիները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը, յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խոսկեր, պատանքի գույնը գույն նարոտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորազուհի օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի, ոսկեհուռ դիպակ և երկնագույն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին ու արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև» [նույն տեղում, գլ. ՃԴ, 761]: Հայոց արքա Տրդատը և նրա գլխավորած շքախումբը, մեծամեծ նվերներով ու պատիվներով, ոսկեպատ արքայական կառքերով Հռոմեական կայսրությունից վերադառնալով Հայոց երկիրը, Այրարատյան գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, ուր սրբերի գերեզմաններն էին, իրենց հետ բերած պարզեններ՝ ոսկին ու արծաթը և թանկագին կարասին, նվեր տվեցին Աստուծո եկեղեցու սպասավորությունը և սուրբ մարտիրոսների նվիրական տանը: Նաև կայսեր տված ոսկի սպասները նույն սրբերի գերեզմաններում դրեցին և նրանց պատվին հիմնված վկայարանները ևս շենացրին ու հաստատուն դարձրին» [Ա.գ., գլ. ՃԶ, 882, էջ 489]: Այս նկարագրությունից պարզ է դառնում, որ հեթանոսությունից շրջանում ինչպի-

սի թանկարժեք իրեր ու առարկաներ են դրվել ննջեցյալների գերեզմաններում:

Բացառիկ ուշադրավ հաղորդում է թողել նաև Հռիփսիմյան կույսերի շիրիմների ամփոփման վայրերում կանգնեցված երեք վկայարանների վերաբերյալ. «Մեկը՝ Վաղարշապատի Հյուսիս-արևելյան կողմում, ուր նահատակվել էր սանական Հռիփսիմեն երեսուներկու ընկերներով, մյուսը՝ նրա հարավային կողմում, ուր նահատակվել էր Գայանեն՝ նրա սնուցիչը, երկու ընկերներով, իսկ երրորդը՝ մենավորինը, որ հնձանի մոտ, այգու մեջ էր սպանվել, ուր նրանց կացարանն էր՝ քաղաքի Հյուսիսային կողմում: Շինեցին կազմեցին այդ տեղերը և զարդարեցին ոսկե ու արծաթե լուսավոր կանթեղներով, վառ լապտերներով ու հրաբորբոք աշտանակներով» [Ագ., գլ. 759, էջ 427]: Այդ երեք սուրբ վկայարանները շտկեցին, զարդարեցին, կարգ ու կանոնով հարդարեցին և ապա յուրաքանչյուրին վերցնելով՝ իր նահատակության տեղը դրեցին երեք տաճարների վկայարաններում: Խորաններից ներս՝ սրբերի տապանների հանգստարանների վրա, զոհասեղանների տեղը երեք վկայարաններում, ամեն մեկի համար տերունական խաչի սուրբ նշանը կանգնեցրին: VII դարում, երբ Վաղարշապատ քաղաքը վերածնունդ ապրեց, նշված տեղերում կառուցվեցին Ս. Հռիփսիմե, Ս. Գայանե և Զվարթնոց տաճարները [նույն տեղում]⁵:

Համայնք: Տեղեկություններ վրիժառուության և հասարակական պատժի որոշ սովորույթների վերաբերյալ: Ազաթանգեղոսի վկայությունների համաձայն՝ հայ հասարակությունը միատարր չէր, այլ առնված էր նյութական ու սոցիալական շերտավորման ոլորտի մեջ: Նա առանձնացրել է հասարակության առանձին դասերը, արքայազուհիները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ գործը [տե՛ս Ագ., գլ. ՃԴ, 761, էջ 429]: Մեկ այլ առիթով նշում է. «Մեծամեծներ, կուսակալներ, գավառապետներ, պատվավորներ, պատվականներ, զորավարներ, պետեր, իշխաններ, նախարարներ, ազատներ, դատավորներ, զորագլուխներ» [Ագ., գլ. ՃԺԱ, 791, էջ 445], ապա՝ «թագավորի տիկինը, թագավորագուն

⁵ Կա մի այլ տեսակետ, որ մենավոր քրիստոնյայի շիրիմը գտնվել է Վաղարշապատի ներսում՝ այստեղ պեղված հին մատուռի տեղում:

օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը...» [Ագ., գլ. ՃԴ, 761, էջ 429]: Հստակ նկատելի է, որ վաղմիջնադարյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը III-IV դարերում բաժանված էր սոցիալական տարբեր խմբերի՝ բարձր և ստորին դասերի: Բարձր դասին էին պատկանում «մեծամեծները»՝ ազնվականությունը՝ նախարարները, բարձրաստիճան զինվորականությունը, հոգևորականությունը, երկրի պաշտոնյաները, ազատանի դասը: Վերջինը, ըստ Ն. Ադոնցի, ոչ միայն նախարարական դասի ընդհանուր կոչումն էր, այլև նշանակում էր «մանր ազնվականություն»⁶: Պատմագիրը աշխատավոր հողագործ դասին անվանել է մշակներ [Ագ., գլ. Ը, 105, էջ 71]:

Ազաթանգեղոսի երկում ուշագրավ վկայություններ են հաղորդվում վաղմիջնադարյան պետական և հասարակական, քրեական ու բարոյական, կրոնական հանցանքներ կատարած անձանց նկատմամբ պատժի ամենատարբեր ու բազմազան ձևերի վերաբերյալ: Այսպես, խոր անարգանք է համարվել «երեսին թքելը» [Ագ., գլ. Է, 97, էջ 67]: Պատժի դաժան ձևերից մատնանշվել են՝

«բռնցքահարություն սաստիկ ծեծելով տանջանքի ենթարկելը»,

«կախաղան բարձրացնելը»,

«բրածեծ անելով տանջալից սպանությունը»,

«յոթ օր մեկ ոտից կախված տանջանքի ենթարկելը» [Ագ., գլ. Ը, 99, էջ 69],

«մարմնի վրա աղ կապելով ու կապանքներով տանջելը»,

«գլխիվայր կախելով, տակից աղբ ծխել տալով ու դալար ճիւղոտներով սաստիկ գանակոծելը»,

«ձեռքերը ետևը կապելով, բերանին բերանակապ դնելով, մեջքի վրա աղի մեծ կտոր կախել տալով, կրծքին գելարան կապելով և գելարանի կապերից պարաններ գցելով կապելու ու ապարանքի տանիքի բարձր տեղից կախելը» [Ագ., գլ. Զ, 72-74, էջ 49]:

Պատմագրի հաղորդման համաձայն՝ բազմաթիվ տանջանքների են ենթարկում Գ. Լուսավորչին: Ահավաստիկ դրանցից ևս մի քանիսը.

⁶ Տե՛ս *Ադոնց Ն.*, Հայ հին շինականությունը, Պատմական ուսումնասիրություններ, Պարիս, 1949, էջ 202:

«[Թագավորը] հրամայեց բերել փայտի կոճղեր և դնել ըստ ոտքի սրունքների ոսկորների և բարակ պարաններով ուժգին պրկել, մինչև որ արյունը նրա ոտքի մատների ծայրից ցայտեր» [Ա.գ., գլ. Ը, 102, էջ 69]:

«Հրամայեց բերել աղ, բորակ ու թունդ քացախ և նրան գցել երեսն ի վեր, գլուխը հյուսնի մամուլի մեջ պրկել, քթին եղեգի խողովակ դնել և դրանք քթի մեջ լցնել» [Ա.գ., գլ. Ը, 106, էջ 71]:

Ապա «հրաման տվեց բերել երկաթե բեռներ, գամել ոտքի ներբաններին...» և այդ վիճակով քայլեցնել, արյունհոս անել [նույն տեղում]:

Տանջանքի ենթարկելու ձևերից են համարվել «աչքերին խփելը» [նույն տեղում]:

Անագորույն տանջանքի ենթարկելու ձևերից էր «կաշվե մեծամեծ պարկերում հնոցի մոխիր լցնելը և այն գլխին հագցնելը, պարկի բերանը վզին կապելով մի քանի օր այդպես թողնելը» [նույն տեղում]:

«Թագավորը հրամայեց նրա [ս. Գրիգորի] ոտքերը կապել տիկերի փոկերին, գլխիվայր կախել, ձագար դնել նրա նստատեղին և տիկով ջուր լցնել նրա որովայնը» [Ա.գ., գլ. Ը, 109, էջ 71]:

Տանջահար անելու ձևերից մեկն էլ «երկաթե քերիչներով կողերը քերելն էր, մինչև որ նրա արյունով ոռոգվեր շրջակայքը» [Ա.գ., գլ. Թ, 111, էջ 73]: Մեկ այլ դեպքում էլ «ծնկներին երկաթե կապիչներ էին հագցնում, մեծ կռաններով հարվածում և կախաղան բարձրացնում, մի քանի օր այդպես թողնում, մինչև որ ծնկները հոշոտվեն» [Ա.գ., գլ. Ժ, 115, էջ 75]:

Ըստ երևույթին, տարածում գտած տանջահար անելու ձևերից էր նաև «երկաթե պուտուկների մեջ կապար հալեցնելով և տաք վիճակում ջրի նման մարմնի վրա այն շրջելով տանջամահ անելը» [Ա.գ., գլ. Ժ, 119, էջ 75]:

Վերը հիշատակված պատժի ծանրագույն ձևերը հատկապես նախատեսված էին բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր փորձ կանեին դրժելու կուռքերի պաշտամունքը: Այդ հալածանքների մեծ մասը ժամանակի արքա Տրդատ III-ի հրամանով իրականացվել է Գրիգոր Լուսավորչի նկատմամբ: Վերջին պատիժը «տանջանքներից, գանահարով թյուկներից, գելարաններից ու կախաղաններից, դառն նեղություններից և ամեն խոշտանգումներից հետո» նրան խոր Վիրա-

պում բանտարկելն էր. «Հրաման տրվեց կապել ոտքերը, ձեռքերն ու պարանոցը, և տարան նրան Այրարատ գավառը, Հանձնեցին Արտաշատ քաղաքի բերդի դոյակը և իջեցրին ներքին վերապը, որի խորովոթյունից դուրս գալ անհնար էր, որպեսզի իսկույն մեռներ: Այդ վերապում նա մնաց տասներեք տարի» [Ա.գ., գլ. Ժ, 122, էջ 77]: Այս բանտը հենց չարագործների համար էր շինված, այս տեղը ամբողջ Հայաստանի մահապարտների սպանություն համար էր հատկացված: Այն «դժնակ, հեղձուցիչ, անտանելի տեղի, թանձր տիղմի, օձախառն և խորունկ լինելու պատճառով» անհնարին էր կենդանի մնալու հնարավորությունը [Ա.գ., գլ. ԺԱ, 124, էջ 79]:

Մենք հանդիպում ենք նաև վնասակար խորհուրդների, ստախոսություն մեջ մեղադրվողի նկատմամբ կիրառվող պատժի՝ «լեզուն ծոծրակից հանելով, ապա սպանելու» [Ա.գ., գլ. ԺԹ, 205, էջ 119] եղանակով էին մահապատժի ենթարկում:

Ազաթանգեղոսի վկայությամբ վաղմիջնադարյան Հայաստանում մահապատիժները իրականացնում էին «մայրաքաղաքի (Վաղարշապատի) հարավային դռան մոտ՝ այն ճանապարհի կողմը, որը տանում էր դեպի Մեծամորի կամուրջը, որտեղ, ըստ սովորության, սպանում էին բոլոր մահապարտներին, մի ճախճախիտ վայրում, քաղաքի շուրջ պտտվող խրամ փոսի մոտ: Նրանցից ամեն մեկի համար չորսական ցից էին տնկում» [գլ. ԺԹ, 206, էջ 119]: Պատմագիրը նկարագրում է սուրբ կույսեր Գայանեի և Հովփսիմեի ահասարսուռ մահապատիժը. «Պատառոտեցին նրանց հանդերձները և պրկեցին նրանց, յուրաքանչյուրին՝ չորս ցցի վրա: Ծակեցին մորթերը, ոտքերի կողմից խողովակներ դրեցին և այնպես փչելով՝ ողջ-ողջ մորթազերծ արեցին երեք սրբերին էլ՝ ներքևից վեր մինչև ստինքները, ապա ծոծրակները ծակելով՝ լեզուները այնտեղից դուրս քաշեցին: Քարեր լցրին նրանց գոգերը և նրանց աղիքները որովայներից ցրելով՝ հանեցին գոգները, և որովհետև դեռ կենդանի էին, ուստի սրով կտրեցին նրանց գլուխները» [Ա.գ., գլ. ԺԹ, 208, էջ 121]: Այս եղանակով նահատակվեցին նրանց հետ նաև Հռոմեական կայսրությունից եկած այն 70 հավատացյալներից ևս երեսուներեքը, ընդհանուր՝ նահատակների թիվը երեսուներկու մարդ էին» [Ա.գ., գլ. ԺԹ, 209-210, էջ 121]:

Պատմագիրը նախաքրիստոնեական անառակ բարքերի վերաբերյալ հետևյալ արձանագրումներն է թողել. «Ազնվական մար-

գլխի խառնիճադանջ ամբոխի հետ մեկտեղ դիզվում էին միմյանց վրա իրենց վավաշոտ, հիմար, ցոփ բարքերի, ալյանդակ մտքերի, զեխ, անառակ հեթանոսական սովորությունների պատճառով» [Ա.գ., գլ. ԺԵ, 163, էջ 97]:

Ազաթանգեղոսը հասարակության անբարո բարքերից ձերբազատվելու, ազնիվ և օրինավոր, արգահատելի երևույթներից զերծ կյանքի սերմանման ելքը տեսնում էր քրիստոնեություն տարածման մեջ, քանզի «[քրիստոնեություն] է, որ կարող է մեղքերի ծովը ցամաքացնել, անօրենություն գետերը կասեցնել և նեխած, անհամ, պղտոր և ճահճացած [ջրերը] պարզեցնել: Իսկ իրեն ապավինածներին և հուսացածներին նա ծովացյալ բազում փրկություն կտա, և գետը առանց մեղքերի հորդառատ կհոսի...» [Ա.գ., գլ. ԿԹ, 552, էջ 307]: Այս առումով նա արժևորում և իմաստավորում էր Հռիփսիմյան սուրբ կույսերի փախուստը Հռոմից հեթանոսական Հայաստան իրենց անձերը սրբություն մեկնելու «Հողաթավալ», մեղսաթավալ, մեղանշական, անօրեն ու դիվանմարդկանցից խույս տալու պատճառով» [Ա.գ., գլ. ԺԳ, 149, էջ 91]:

Ակնարկներ բժշկության վերաբերյալ: Ազաթանգեղոսը թվարկում է հիվանդություններ, որոնք «երանելի Գրիգորը մեծ աղոթքով ու պաղատանքով, ուժգին ճգնություն մեկ արտասուքով բժշկություն խնդրեց»: Նա հիշատակում է հիվանդությունների բազմաթիվ տեսակներ. «Ոմանք բորոտ էին, ոմանք՝ անդամալույծ ու չորացած անդամներով, ջրգողված որովայններով, դիվահար, խեղանդամված և ոտնախտավոր» [Ա.գ., գլ. ԶԵ, 774, էջ 435]: Այդ հիվանդություններից բուժվելու առաքինությունները պատմագիրը «Այրարատյան նահանգում, թագավորանիստ կայանում Հայոց Թորգոմյան տանը Աստծու (Քրիստոսի) պատվիրանների Ավետարանի քարոզչության շնորհների» արդյունքն է համարել [Ա.գ., գլ. ԺԵ, 776, էջ 435-437]:

Ազաթանգեղոսը խոսում է հեքիմների, բժիշկների գործության արվեստ գործելու, հիվանդներին բժշկելու, ախտաժետներին ողջացնելու, կաղերին քայլեցնելու, կույրերի աչքերը բացելու, խուլերի լսողությունը վերադարձնելու, համբերին խոսել տալու, բորոտներին սրբելու և ամեն տեսակ ցավերն ու տանջանքները վերացնելու, մարդկանց թշնամի դեերին փախցնելու...» և այլ շնորհներով օժտելու մասին [Ա.գ., գլ. ՂԲ, 685, էջ 383]:

Բժիշկների և բժշկության մասին գրում է. «Նրանք կարող են անգամ բժշկություն տալ առանց դեղերի, խոնկերի, արմատների» [Ագ., 9, էջ 13]: Այսինքն՝ այս հիշատակությունը վկայում է ներշնչանքի եղանակով բժշկության տարածված լինելու մասին:

Կարևորում է նաև վաճառականների դերը, որոնք իրենց հետ այլ երկրներից ներկրում էին բուժամիջոցներ, դեղորայք. «...Նրանք բժիշկների տները լցնում են տեսակ-տեսակ անուշահոտ խնկերով, օգտակար դեղերով, բժշկական տենչալի օգտակար արմատներ բերելով, կարիքավորներին գոհացնում են» [Առաջաբան, 4, էջ 9]:

Ազաթանգեղոսը հիշատակություններ է թողել Հնդկաստանից և հեռավոր այլ երկրներից վաճառականների կողմից զարդ ու զարդարանքի, թանկագին քարերի հետ մեկտեղ ներկրվող բժշկական դեղամիջոցների ու պարագաների մասին, որոնք «ամենքին են զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման...» [Ագ., 8, էջ 13]: Առանձնապես խոսում է ներկրվող մարգարիտ թանկագին քարի մասին, «որ ոչ միայն հոգիների, այլև մարմինների զարդ ու պայծառություն է» [նույն տեղում]:

Տոնացույցի վերաբերյալ հավաստումներ: Պատմիչը ականարկներ ունի տոնացույցից նավասարդյան Ամանորի վերաբերյալ, որը, ըստ նրա, հայոց արքունիքը և ժողովուրդը ճոխությամբ նշում էին Բագավանում: Նավասարդի մեկը⁷ միջին դարերում համընկել էր օգոստոսի 11-ին: Տոնին մասնակցում էին ոչ միայն մեծ բազմությամբ աշխարհական մարդիկ, այլև ամբողջ հոգևոր դասը՝ կաթողիկոսի հովվապետությամբ: Բանակում կաթողիկոսի ներկայությամբ գիշերային մեծ պաշտամունք՝ նախատոնակ էր կատարվում [տե՛ս Ագ., գլ. ՃԺԹ, 836, էջ 467-469]:

Ազաթանգեղոսը խոսում է նաև «Բաղարջակերաց օրերին» հին օրենքով սահմանված տոնի մասին: Այդպես էր կոչվում

⁷ Հայկական ամիսներն էին ըստ հերթականության՝ Նավասարդ, Հոռի, Սահմի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մեհեկան, Արեգ, Ահեկան, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Աւելեաց: Այս ամիսները երեսունական օր ունեին՝ բացի վերջինից, որն ընդհանրապես հինգ օր ուներ, իսկ նահանջ տարում՝ վեց օր (տես *Քաղայան Հ.*, Օրացույցի պատմություն, Երևան, 1977, էջ 49-62):

Հրեաների Զատիկը (պասեք), որը կատարում էին ի Հիշատակ Հրեաների Եգիպտոսից դուրս գալու: Հին օրենքներով սահմանված տոնին, Ձիթենաց լեռան վրա առանձնացած, երեք անգամ գիշերվա աղոթքն անելու սովորությունն ունեին: Այդ տոնին, սովորույթի համաձայն, բաղարջ էին ուտում [տե՛ս Ագ., գլ. ՃԻԲ, 850, էջ 475]: Մեկ այլ առիթով էլ անդրադառնում է պատի (պահքի) տոնին [տե՛ս Ագ., գլ. ՃԻԶ, 888, էջ 491]:

Ազաթանգեղոսը Հիշատակություն է թողել նաև եկեղեցական ծիսակարգում ընդունված պաշտոնական պասերից զատ նաև կամավոր պասերի մասին: Պաս են պահել Հասարակական վտանգների, սգի ժամանակ, Հարսանիքներից առաջ: Տակավին IV դարում Տրդատ Գ թագավորի կարծեցյալ մեղքերը քավելու համար սուրբ Գրիգորը գիմեց ժողովրդին՝ պաս պահելու կոչ անելով: Նաև ապաշխարանքի ժամանակ «վաթսուն վեց օր պաս էին պահում» [Ագ., գլ. Ճ, 722, էջ 408]: Նա բառացի գրում է. «Գիշեր-ցերեկ նրա (Գրիգորի) շուրջն էին և օթևանում էին նրա մոտ այգու մեջ, հնձանի դռանը, քուրձ էին հագել և մոխրի վրա նստած վաթսուն վեց օր պաս էին պահում: Այսպես երանելի Գրիգորը վաթսունհինգ օր, գիշեր-ցերեկ, անհանգիստ ու անդադար խոսում էր, խրատում, ուսուցանում ու հաստատում: Իբրև իմաստուն բժիշկ ջանում էր օգնություն դեղ գտնել, իբրև ճարտարապետ նրանց բժշկի...» [Ագ., գլ. Ճ, 722, էջ 409]: Պատմիչը մատնանշում է այն հանգամանքը, որ Գրիգորը չափազանց կարևորում էր աստվածային պատվիրաններին մարդկանց հավատարիմ մնալը. «Գիշեր-ցերեկ պասով (պահք) ու աղոթքով և ուժգին խնդրանքով ու բարձր ձայնով հիշեցնելով աստվածադիր պատվիրաններն ու հրամանները՝ զգուշացնում էր ամեն մարդու» [Ագ., գլ. ՃԻԵ, 888, էջ 491]: Ազաթանգեղոսը Հիշատակում է նաև, որ Սահմի ամսի 7-ին Գրիգոր Լուսավորիչը սահմանում է սրբերի Հիշատակը կատարելու տոնական օր, որը պետք է ամեն տարի այդ օրը կատարվեր [Ագ., գլ. ՃԶԵ, 815, էջ 457]: Ազաթանգեղոսի Պատմության մեջ կան Հիշատակություններ, որտեղ Հովհաննես Կարապետի և Աթանազիոսի՝ քրիստոնեական սրբերի տոնի օրվա հաստատման առնչությամբ Հիշատակվել են Ամասորը, Վանատուրը: Ահա թե ինչ է գրում պատմագիրը. «Եվ կարգադրեց բերված մարտիրոսների Հի-

չատակների համար մեծ տոն սահմանել սնոտի պաշտամունքի ժամանակներում ամենաբեր նոր պտուղների Ամանոր աստծո՝ Հյուրընկալ Վանատուրի տոնին, որը առաջներում հենց նույն տեղում ուրախությամբ տոնում էին Նավասարդյան օրը, որպեսզի հավաքվելով մեծ երանելի Հովհաննեսի և Աստծու սուրբ նահատակ Աթանազիոսի հիշատակին՝ այդ օրը նույն ավանում խմբված տոնեն» [Ազ., գլ. ՃԺԹ, 836, էջ 465]:

Հայ միջնադարյան սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես Ագաթանգեղոսի հաղորդած տեղեկությունների, հատկապես քրիստոնեական և հեթանոսական տոների օրերի համադրության հիման վրա որոշվում են Հայաստանի նախաքրիստոնեական պանթեոնի աստվածների և աստվածուհիների տոների ժամանակները⁸: Այսպես, ազգազրազետ Ռ. Վարդանյանն իր հետազոտություններում հայոց հեթանոսական դիցարանի տոների նշման ժամանակները ներկայացրել է հետևյալ կերպ: Հայաստանի նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին սկսվել է գերագույն գլխավոր աստծո՝ Արամազդի անունով, որը երկնքի և երկրի, արեգակի, լուսնի, աստղերի, ծովի և ցամաքի արարիչն էր: Արամազդը լիություն և բարօրություն է պարգևել, ինչպես և արիություն բաշխել: Նրան տվել են հայր, մեծն և արի մակդիրները [Ազ., գլ. Ե, 68, էջ 47, գլ. ՃԺ, 785, էջ 441 և այլն]: Արամազդի տոնի օրը հեթանոս հայերը ընդունել են Նավասարդի 1-ը, որը համարվեք էր գարնանամուտին, այն էլ իր հերթին համադրել են գարնանային գիշերահավասարի օրվա հետ, այն է՝ մարտի 21-ի: Նավասարդի 1-ը միաժամանակ հայոց շարժական տոմարի տարեգլուխն էր, և այս ավանդույթը փոխանցվեց սերնդից սերունդ և գրանցվեց Հայ քրիստոնյա մատենագիրների կողմից⁹:

Արամազդի տոնին հաջորդել է Անահիտ աստվածուհու տոնը: Անահիտը հեթանոս հայերի ամենասիրելի աստվածությունն էր, որ համարվել է «Մեծ տիկին», «Մայր ամենայն զգաստություն», «Բարերար ամենայն մարդկային բնություն», «Ազգի և մարդկանց խնամակալ», «Ոսկեմայր», «Ոսկեծին», «Ոսկեհատ» [Ազ., գլ. Ե,

⁸ Տե՛ս *Վարդանյան Ռ.*, Հայոց տոնացույցը (4-18-րդ դարեր), Երևան, 1999, էջ 8-24:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 14:

53, էջ 41, գլ. Ե, 68, էջ 47, գլ. ԺԲ, էջ 81 և այլն]: Անահիտի տոնի օրը դրվել է Նավասարդի 15-ը, որը համադրելի է ապրիլի 6-ին: Անահիտի տոնին զուգակշիռ է համարվել Քրիստոսի չարչարանաց և Ավետյաց Աստվածածնի տոնը, որը կատարվել է հուլյան տոմարով ապրիլի 6-ին: Տոնի կատարման հիմնական վայրերն էին Եկեղյաց գավառի Երեզ (Երիզա) ավանը [Ագ., գլ. Ե, 48, էջ 39], քաղաքամայր Արտաշատը [Ագ., գլ. ձԸ, 778, էջ 437], Տարոն գավառի Աշտիշատը [Ագ., գլ. ձԺԴ, 809, էջ 453] և Անձևացյաց գավառի Դարբնաց քար անվանված վայրը:

Հաջորդ տոնական օրը կապված է Վահագնի՝ ամպրոպի, շանթի ու որոտի, ռազմի, քաջության աստվածուծության հետ [տե՛ս Ագ., գլ. ԺԲ, 127, էջ 81, ձԺԴ, 809, էջ 453]: Վահագնի տոնի օրը ընկել է Սահմի ամսի 27-ին, որը համարվել է հունիսի 14-ին: Այս տոնին զուգակշիռ է համարվել Հովհաննես Մկրտչի և Աթանազիոսի տոնը: Տոնի հիմնական կենտրոնն էր Աշտիշատի Վահեվանյան մեհյանը, որը միաժամանակ կենտրոն էր Անահիտ և Աստղիկ աստվածուհիների [տե՛ս Ագ., գլ. ձԺԴ, 809, էջ 453]:

Հեթանոսական տոնական տարեշրջանի հաջորդ տոնը նվիրված էր սիրո և զեղեցկության դիցուհի Աստղիկին: Աղբյուրագիտական տեղեկությունների համադրման արդյունքում ստացվում է, որ նրա տոնի օրը եղել է Տրե ամսի 7-ը [հունիսի 24-ը]: Նրան է նվիրված եղել Վարդավառի տոնը, նրա տոնին ջուր էին ցողում¹⁰: Աստղիկի տոնի կատարման հիմնական վայրը Տարոն գավառի Աշտիշատն էր, որտեղ գտնվում էր նրա մեհյանը և անվանվում էր «սենյակ Վահագնի» [Ագ., գլ. ձԺԴ, 809, էջ 453]:

Մատենագրական տեղեկությունների հիման վրա պարզվել է, որ Տիր՝ «երազացույց, երազահան, Տրի դից, դպիր գիտություն քրմաց, անուանեալ դիւան գրչի Որմզդի, ուսման ճարտարութեան մեհեան» [Ագ., գլ. ձԸ, 778, էջ 437] աստծու տոնը կատարել են Տրէ ամսի 11-ին՝ հունիսի վերջերին, որը կապվում է հայոց քրիստոնեական տոնացույցում սահմանված Թարգմանչաց տոնի հետ:

Ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Միհրի՝ արևի աստծո տոնի օրը Մեհեկան ամսի 8-ին էր, որը հուլյան տոմարով համար-

¹⁰ Տե՛ս **Ալիշան Ղ.**, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 283:

Ժեք էր սեպտեմբերի 23-ին՝ աշնանային գիշերահավասարի օրվան: Նրա տոնի օրերը համադրվել են Սուրբ Խաչի տոների օրերի հետ¹¹: Ըստ Ռ. Վարդանյանի հաշվումների՝ հայոց նախաքրիստոնեական դիցարանի տոնական տարին հիմնված է եղել արեգակնային տոմարական տարվա վրա, և աստվածների տոները հիմնականում անշարժ են եղել՝ հայոց շարժական տոմարի սկիզբը դարձնա՝ նամուտը համարելով հանդերձ:

Զինված ուժերի վերաբերյալ ակնարկային հիշատակություններ: Պատմագիրը անուղղակի սուղ տեղեկություններ է հաղորդում նաև երկրի զինված ուժերի վերաբերյալ: Այն համարում է «աշխարհաբանակ զորք»: Նա գրում է. «Եվ բոլոր իշխանները Գրիգորի մոտ հավաքվեցին կառքերով ու երիվարներով, յուրաքանչյուրն իր գնդով, զինանշանով, զորքով ու շարժվեցին Արարատյան գավառից, Վաղարշապատ քաղաքից հունաց կողմերը՝ Կեսարիա՝ Գրիգորի կաթողիկոս ձեռնադրվելու արարողությունը մասնակցելու համար» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 803, էջ 451]: Հարևանցիորեն խոսում է հետևագոր գնդերի, մկնդավորների (նիգակակիրներ), մուրճավորների զորաշոկատների կազմության, զինանշաններով, զենք ու զարդով, զինավառ լինելու մասին [Ագ., գլ. ՃՇ, 779, էջ 437]: Պատմագիրը առավել մանրամասնություն է հիշատակում հայոց չորս գահերեց իշխանների, որոնք բղեչխներ են կոչվել, երկրի մյուս մեծամեծների և հայոց 70 հազար ընտիր զորքի մասին, որ Տրդատ Գ արքայի և Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորությամբ հայոց մայրաքաղաք Վաղարշապատից շարժվում են դեպի «հունաց սահմանները» [Հռոմեական կայսրություն] [Ագ., գլ. ՃԻԶ, 873, էջ 485-487]:

Ակնարկներ Տրդատ Գ արքայի ֆիզիկական հատկանիշների վերաբերյալ: Հայոց պատմության մեծ դեմքերից է և չափազանց բարձր է գնահատվել Ագաթանգեղոսի կողմից: Կարևոր դեր է խաղացել Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելու գործում, քանզի նոր կրոնի միջոցով կամենում էր դիմագրավել Սասանյան Իրանին և ամրապնդել Մեծ Հայքի թագավորության դիրքերը ոչ միայն քաղաքական ու ռազմական, այլև գա-

¹¹ Տե՛ս Վարդանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 24:

դափարական գենքի՝ քրիստոնեություն միջոցով: Նրա մասին պատմագիրը թողել է գովեստի բազմաթիվ նկարագրություններ: Ըստ դրանց՝ Տրդատ Գ արքան (298-330) «եղել է բարձրահասակ, լայն ու թիկնեղ մարմնակազմվածքով, հաղթ մարմնով, քաջ և առաքինի, անսահման ուժեղ ու պատերազմող, բոլոր նախնիներից կորովի, արիությունը գերազանցել է նրանց, եղել է ըմբշամարտիկ և պատերազմների մեջ հսկային վայել քաջություններ է գործել» [Ագ., 12, էջ 17]: «Թագավորը, որ շատ ուժեղ էր համարված, հունաց աշխարհում մեծ ուժի բազում օրինակներ էր ցույց տվել ու բոլորին զարմացրել և իր թագավորության մեջ էլ բազում քաջագործություններ էր կատարել, այնպես ամեն ինչով հռչակված էր [Ագ., գլ. Ժե, 181, էջ 107]:

Մի այլ առիթով էլ գրում է, թե Տրդատին հունաց Դիոկղեստիանոս կայսրը (284-305) իր փոխարեն իբրև հունաց կայսր մրցամարտի հանեց գոթերի¹² արքայի դեմ: «Կայսեր հրամանով ծիրանի պատմուճան են հազցնում, զարդարում կայսերական զարդով, թագավորական նշանով, և ոչ ոք չգիտեր այդ մասին: Փողի ձայնի հնչյունների ներքո թագավորները, երիվարներին մտրակելով, իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպն հաղթեց թագավորին և բռնելով նրան՝ բերեց կանգնեցրեց կայսեր առջև» [Ագ., գլ. Դ, 45, էջ 37]: «Այն ժամանակ,՝ գրում է պատմագիրը,՝ թագավորը [Հռոմի կայսրը] հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով չքեղացնելով՝ մեծարեց և օգնական բազում զորք հանելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը» [Ագ., գլ. Դ, 46, էջ 37-39]:

¹² Գոթերը գերմանական մի ցեղախումբ են եղել, որոնք բաժանված էին արևելյան գոթերի (օստգոթ) և արևմտյանի (վեստգոթ): Նրանք մշտապես պայքարում էին Հռոմեական կայսրության դեմ: Գոթերի իշխանը «պատգամ է հղում հռոմեական կայսրին. «Ինչո՞ւ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միաժամանակ երկրին վտանգ ու տաղնապ հասցնում: Ահավասիկ ես քո դեմ եմ դուրս գալիս իբրև փոխյան մեր զորքի միջից, և դու էլ իմ՝ դեմ հունական կողմից: ... Եթե ես քեզ հաղթեմ, հույներն ինձ կհնազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի, ու կհնազանդվենք քեզ, և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի» [Ագ., գլ. Դ, 39, էջ 35]:

Պարսից թագավորության դեմ տարած հաղթանակների առիթով Ագաթանգեղոսը հիշատակում է. «Վասնզի իրոք սեզ էր հանդերձանքով և մեծ ուժով, զորությամբ, ամուր ոսկորներով և հաղթ մարմնով, քաջ էր և կատաղի պատերազմող, բարձր ու լայն հասակով: Իր կյանքի բոլոր տարիներին նա պատերազմել էր և մարտերում հաղթություն ձեռք բերել: Քաջության փառքի մեծ անունն ստացավ և հոյակապ, փառավոր հաղթանակներ տարավ ամբողջ երկրում, թշնամիներին հարվածեց՝ ցանկալով իր հայրերի վրեժը լուծել» [Ագ., գլ. ԺԱ, 123, էջ 79]:

Նույն ոգևորությամբ նկարագրում է Եփրատ գետից այն կողմ արաբների սահմաններում տարած հաղթանակները. «...Այնքան անվանի լինելով քաջությամբ գերազանցել էր պատերազմներում, հունաց օլիմպիական խաղերում, հսկայի զորությամբ ասպարեզ գալով, բազում քաջագործություններ էր ցույց տվել: Ոչ սակավ պատերազմներ էր մղել Եփրատ գետի այն ափին, արաբների կողմերում... նա այսչափ հզոր էր և ամրակազմ»: Ապա ավելացնում է, որ մի պատերազմում Տրդատը ձիու վերավորված լինելու պատճառով չհասցրեց փախչողների հետ գնալ, այլ վերցնելով իր զենքերն ու ձիու սարքը՝ լողալով անցավ լայնատարած Եփրատ գետը, հասավ իրենց բուն զորքերի մոտ, որտեղ գտնվում էր [իր իմանալով] Լիկիանոսը [Ագ., գլ. ԺԹ, 202, էջ 117]:

Հատկապես սրտառու է և վիպական են Հռիփսիմեի վկայարանի կառուցմանը Տրդատ Մեծի մասնակցությունը վերաբերյալ տողերը. «Եվ եկավ Տրդատ թագավորը, հրաժեշտ խնդրեց սուրբ Գրիգորից յոթ օրով ճանապարհ բռնելու դեպի վեր, դեպի բարձր Մասիս սարը: Եվ այնտեղ լեռան գլխից առնելով անկոփ, անտաշ, ծանր, երկար, ստվար և մեծամեծ լեռնաբեկորները, որ առանձին ոչ ոք չէր կարող վերցնել, թերևս բազմությամբ կարելի էր շարժել այն. արդ՝ առնելով հսկայազորն հայկաբար (այսինքն՝ հսկայաբար) ութ ժայռաբեկորները՝ իր թիկունքին կրած, բերում է նահատակության տաճարավայրերը: Եվ սա որպես պսակ հաղթության՝ իր ձեռքերի զորության վաստակն էր ցուցադրում ամենքին»¹³ [Ագ., գլ. ԶԶ, 767, էջ 431]: Այս հաղորդումների մի մասը թեև ծագում է

¹³ Այս մասին տե՛ս *Սուքիասյան Կ.*, Մարգարեների պատմությունը Հայկական լեռնաշխարհում, Լոս Անջելես, 2000, էջ 35:

Հայկական վիպական ավանդույթունից, ժողովրդական գրույցների շարքերից է, սակայն, ըստ էության, կարող է համարվել պատմական:

Իր քաջութիւնների և տարած հաղթանակների շնորհիվ Տրդատին տրվել է «Մեծ» պատվանունը:

Այլ էթնիկ տարրերի վերաբերյալ հիշատակութիւններ: Պատմագիրը իր գրքում հիշատակում է բազմաթիվ այլ էթնիկ տարրերի: Դրանց թվում են եղել մասքութները, որոնք պատկանում էին հին սկյութական ցեղին: «Մասքթաց» Արշակունիների թագավորութիւնը գտնվում էր Կասպից ծովի արևմտյան ափերի մոտ և ընդգրկում էր Չորա կամ Չոդա երկիրը՝ Ալանաց զոները՝ ներկայիս Դարեւաշի կիրճը Կովկասյան լեռներում՝ հասնելով մինչև Դարբանդ քաղաքը [Ազ., գլ. ՃԻԶ, . 873, էջ 487]: Հիշատակված են նաև սկյութական ծագմամբ մի խումբ վաչկատուն (վրանաբնակ), թափառական ցեղեր, որոնք ապրում էին Կովկասյան լեռնաշղթայից հյուսիս ընկած հարթավայրերում՝ մինչև Կասպից ծովը: Դրանցից էին **ճիղբերը**, որ բնակվում էին Կովկասյան լեռների ձիղբք գավառում:

Հոների վերաբերյալ ակնարկում խոսվում է հայերի և հոների ռազմական համագործակցության մասին: Այս ցեղախումբը հայկական աղբյուրներում հիշատակվում է II-IV դարերում: Նրանք ռզրական և ասիական (ալթայան) ցեղախմբերի խառնուրդ են: IV դարում հոները, բախվելով գոթերի հետ, շարժվել են դեպի արևմուտք: V դարում նշանավոր էր նրանց զորավար Աթիլլան, որը մեծ տազնապ պատճառեց Արևմտյան Հռոմեական կայսրությանը և Բյուզանդիային: Հոների մի ճյուղը հաստատված էր Հյուսիսային Կովկասում և պայքարում էր Սասանյան Պարսկաստանի դեմ [տե՛ս Ազ., գլ. Ա, 19, էջ 25]:

Բացի հոներից՝ հայերի հետ ռազմական համագործակցության մեջ էին նաև աղվանները, լիփնները, վերը հիշատակված ճիղբերը և կասպերը, քուշանները [Ազ., գլ. Ա, 19, էջ 27]: Ովքե՞ր են եղել այս ցեղախմբերը: Լիփնները (ճիշտ ձևը՝ Լփինք) բնակվում էին Կովկասի Լփինք աղագավառում: Հայտնի էր Լփնաց քաղաքը¹⁴:

¹⁴ Բացատրութիւնները քաղված են **Ս. Երեմյանի** «Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյցի», Երևան, (1963) գրքից, էջ 54-55:

Այդ նույն տեղում կասպերի վերաբերյալ գրում է. «Կասպերը ժիր ու քաջ այրուձիռն է մեծ բազմությամբ և ուժեղ պատրաստությամբ, ինչպես նաև ուրիշները այն կողմերից [պատրաստ էին Արտավազի արյան վրեժը լուծել] [Ագ., գլ. Ա, 19, էջ 25-27]: Սրանք նույնպես կովկասյան ցեղեր էին, որ ապրում էին Աղվանքի արևելյան տափաստաններում, [Կասպից] ծովի ափին:

Գրքում հիշատակություններ կան քուշանների վերաբերյալ [Ագ., գլ. Ա, 20, էջ 27]: Սրանք տարածված էին Միջին Ասիայում, ներկայիս Աֆղանստանում և Հյուսիսային Հնդկաստանում: Նրանց ծաղկման շրջանն են եղել I-III դարերը: Վաչկատուն, վրանաբնակ ցեղեր էին, հասան թագավորության աստիճանի: Այնտեղ իշխում էր Արշակունիների մի ճյուղը, որոնց հետ նաև հայ Արշակունիները կամենում էին միացյալ ճակատ կազմել Սասանյանների դեմ: Նրանց թագավորությունը տրոհվեց IV դարում՝ վերածվելով մանր թագավորությունների: Քուշանների օրոք բուդդայականությունն սկսեց Հնդկաստանից ներթափանցել Միջին Ասիա¹⁵:

Այսպիսով՝ ամփոփելով «Հայոց պատմություն» երկում սոցիալական մշակույթի վերաբերյալ Ազաթանգեղոսի թողած տեղեկությունների մասին մեր դիտարկումները՝ նշենք, որ դրանք վերաբերում են հայոց ընտանեկան և ազգակցական հարաբերություններին, մանկան դաստիարակության ավանդական սովորույթներից մեկին՝ դայեկությունը, հուղարկավորությունը և դրան ուղեկցող ծեսերին, պատժի ձևերին, բժշկությունը, տոնացույցին, երկրի զինված ուժերին և ազգագրական այլ տարրերի:

¹⁵ Տե՛ս *Ազաթանգեղոս*, Հայոց պատմություն. Ծանոթագրություններ, էջ 510:

**5. ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ՝
ԸՍՏ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ**

Հայաստանում ընտանեկան հարաբերությունները կարգավորող նորմերը ձևավորվել են ավելի վաղ, քան հասարակական հարաբերությունների այլ բնագավառներինը, քանզի ընտանիքն է համարվել հասարակության սկզբնական բջիջը: Ընտանեկան հարաբերությունները աստիճանաբար, ժամանակի ընթացքում նախապես կարգավորվել են սովորութական իրավունքի նորմերով: «Սովորույթը, հակառակ օրենքի, որ սահմանվում է հայտնի օրենսդիր մարմնի կողմից, անդեմ է, նրա հեղինակն անհայտ է. նա ծագում է հասարակության մեջ, ինչպես լեզուն, բանահյուսությունը. նրա սկիզբն անորոշ է: Նա հայտնի է դառնում իր գոյությունամբ միայն այն ժամանակ, երբ արդեն կաղապարվել է ու կիրառվում է մարդկանց կողմից»¹: Պետության առաջացման հետ միաժամանակ առաջանում է նաև իրավունքը որպես ողջ հասարակության անդամների փոխհարաբերությունները կարգավորող վարքագծի համընդհանուր կանոն: Պետության գոյության պայմաններում են նաև ձևավորվել կանոնական օրենքները, որոնցով կարգավորվել են ընտանիքի անդամների ինչպես անձնական, այնպես էլ գույքային փոխհարաբերությունները:

Քրիստոնեական կրոնի հաղթանակով տիրապետող աշխարհիկ իրավունքի կողքին հայ իրականության մեջ ծնվեց եկեղեցական կանոնական իրավունքը: Արդեն IV դարում կանոնական և աշխարհիկ իրավունքների գոյությունը Հայաստանում անժխտելի իրողություն էր: Վաղ միջնադարում մեզանում մեծ մասամբ օգտագործել են քրիստոնեական եկեղեցու՝ տիեզերական դարձած կանոնները: Այնուհետև երևան են գալիս բուն հայկական գրավոր կանոնները, որոնց առաջին գրի առնողները եղել են Գրիգոր Լուսավորիչը, Հովհան Մանդակունին և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս *Սամուելյան Խ.*, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Երևան, 1939, էջ 26:

Հայ կանոնական իրավունքի հիմնական աղբյուրն էր «Կանոնագիրք Հայոցը»²: Քրիստոնեություն ընդունած ժողովուրդների կանոնական իրավունքի զարգացումը խարսխվեց Ս. գրքի՝ Հին և Նոր կտակարանների, եկեղեցական ավանդույթների և առաքելական կանոնների վրա: Կանոնական ակտերը ստանում էին պատվիրանների, կանոնների կամ օրենքների ձև: Այդպիսի իրավասություն ունեցող էին ընդհանրական եկեղեցու տիեզերական, տեղական և ազգային ժողովները, որոնց ընդունած կանոնախմբերը ճանաչվում և կիրառվում էին Հայաստանում, դիտվում էրբև Հայ կանոնական իրավունքի աղբյուր և վավերագրվում նրա կանոնադրքում: Ընդհանրական եկեղեցու իրավական սահմանումներից Հայ եկեղեցին ընդունել և իր համար պարտադիր է ճանաչել երեք տիեզերական ժողովների՝ Նիկիայի (325), Կոստանդնուպոլսի (381) և Եփեսոսի (431) որոշումները: Հարկ է նշել, որ օտար աղբյուրների կողքին անգնահատելի են նաև Հայ ազգային-եկեղեցական կանոնախմբերի նշանակությունը Հայ իրավունքի պատմության հետազոտման գործում: Դրանք բաժանվում են՝ ա) ազգային եկեղեցական ժողովների կողմից ընդունված կանոնախմբերի՝ Աշտիշատի (354), Շահապիվանի (447), Դվինի չորրորդ (648), Դվինի հինգերորդ (719), Պարտավի (768) և բ) Հայ հոգևոր առաջնորդների կանոնների: Այդ ժողովները, ի թիվս դավանական հարցերի, կարգավորում էին նաև ժամանակաշրջանի հուզող առանձին աշխարհիկ իրավական հարաբերություններ: Նշված օտար և ազգային կանոնախմբերը հնարավորություն են ընձեռում ուրվագծելու Հայ ընտանեկան, քրեական, քաղաքացիական իրավունքների կարևոր ինստիտուտները:

Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսը (717-728) գիտական բարեխղճությամբ մեկ հավաքածուում ամբողջացրեց այդ կանոնախմբերը և ստեղծեց իրավաբանական պատմական կոթող՝ «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուն: Նրա ստեղծած Կանոնագիրքն ամփոփում է 24 կանոնախումբ: Արդեն X դարում կանոնախմբերի թիվը Հայոց կանոնադրքում հասնում էր 40-ի³: Մեծ է եղել «Կանոնագիրք Հայոց»-ի դերն ու նշանակությունը Հայ իրավունքի հետագա զարգացման համար:

² Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», Ա., Երևան, 1964, Բ., Երևան, 1971, աշխատասիրություն՝ Վ. Հակոբյանի:

³ Մանրամասն տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», Բ գիրք, էջ VII-XVIII:

Հայ իրավունքի, մասնավորապես ընտանեկան հարցերի ծիսարանն է «Մաշտոցը», որն ստեղծվել է V դարում: Միայն Մաշտոցյան Մատենադարանում ձեռագիր մաշտոցների թիվն անցնում է 700-ից: Ցավոք, առ այսօր մենք չունենք նրա գիտական-քննական հրատարակությունը:

V և հաջորդ դարերի ամուսնական, քաղաքացիական և քրեական իրավահարաբերությունների մասին առանձին արժեքավոր նյութեր են պարունակում հայ եկեղեցու պաշտոնական գրությունների ժողովածուն՝ «Գիրք թղթոցը», ինչպես և V-X դարերի պատմագրական, եկեղեցական բանավիճային և հրապարակախոսական գրականությունը, որոնք օժանդակ աղբյուր են հայ իրավունքի պատմության մշակման համար:

Պատմական վկայությունները հավաստում են, որ IV-VI դարերում Հայաստանում գործել են աշխարհիկ օրենքներ: Հայ թագավորներն իրականացրել են երկրի գերագույն օրենսդիր իրավասություն, ընդունել են օրենքներ, արձակել հրամաններ, հրովարտակներ, որոնցով կարգավորել են զանազան հասարակական հարաբերություններ: Այդ են հավաստում V դարի գրեթե բոլոր պատմագիրները⁴: Անժխտելի փաստ է, որ աշխարհիկ օրենքներ

⁴ Խորենացին մի առիթով նշում է, որ Հայոց Արշակ թագավորը երկրում «չատ բարեկարգություններ մտցրեց»: Խորենացու վկայությամբ Հայոց Արշակ թագավորը հրամանով արգելեց ազգությամբ հրեա թագադիր ասպետ Բագարատին և նրա արյունակիցներին կին տալը, եթե թլպատությունից չհրաժարվեն (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ ակադ. Ս. Մախսատյանի, Երևան, 1968, էջ 160-161): Ըստ Ագաթանգեղոսի հավաստման՝ Տրդատ Գ-ն հրամաններ ու հրովարտակներ էր արձակում՝ ուղղված նոր կրոնի հավատացյալների, իսկ ապա՝ հեթանոսական աստվածներ երկրպագողների դեմ (տե՛ս Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1983): Բուզանդը, խոսելով Հայոց արքա Խոսրով Կոտակի թագավորության շրջանի մասին, գրում է, թե նրա ժամանակ Հայաստանում «ծաղկում էր իրավունքն ու արդարությունը»: Արշակ Բ-ի առնչությամբ պատմիչը թվարկում է դատարանների իրավասությունը հանձնված մի շարք քաղաքացիական, քրեական, ընտանեկան վեճերի կամ գործերի տեսակները, ապա դժգոհությամբ ամփոփում է. «Դատ չկայր և իրաւունք ումեք յարաքունուստ ոչ ելանեին» (տե՛ս «Փաւստոսի Բիւզանդանցւոյ Պատմութիւն Հայոց», ի Վենետիկ, 1832, էջ 7, 106-107):

գործել են նաև Բյուզանդական Հայաստանում VI դարում՝ Հուստինիանոսի օրոք: Այդ հանգամանքը հաստատվում է Հուստինիանոս կայսեր «Հայոց ժառանգական իրավունքի մասին» հղիկտով և 21-րդ նովելայով: Այդ են վկայում դրանցից քաղված հատկապես հետևյալ արտահայտությունները. «Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ», «Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հռոմեացիների օրենքներից», «Բոլորի վրա հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները»: Բերված քաղվածքները վկայում են, որ նվաճված Հայաստանում գործում էին հայկական օրենքներ: Հուստինիանոս կայսեր նպատակն էր բեկանել հայկական օրենքների ազդեցությունը ենթակա Հայաստանում. «Մենք ցանկանում ենք հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները», «որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հռոմեացիների օրենքներին, կառավարվեն միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հռոմեացիների մոտ»⁵:

Ակնհայտ է նաև, որ նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանում գործում էին նաև աշխարհիկ օրենքներ, գուցե և աշխարհիկ Դատաստանագիրք: Դա գիտություն մեջ «Ասորական» կամ «Ասորահռոմեական» որակված դատաստանագիրքն էր, որը IV-VI դարի հուշարձան է⁶: Հայկական ձեռագրերում այդ Դատաստանագիրքը վերնագրված է «Աւրէնք յաղթող թագաւորացն...»: Դատաստանագրքի հայկական խմբագրությունն ունի բյուզանդական օրենսդրության շերտ՝ բյուզանդական կայսրերին վերագրված ընդամենը 8 հոդված, մինչդեռ այն բովանդակում է 152 հոդված: Ահա թե ինչու ուսումնասիրողները հանգել են այն կարծիքին, որ «Դատաստանագիրքն իր ծանրակշիռ հիմքով ունի տեղական, հայկական ծագում», նամանավանդ «Աւրէնք յաղթող թագաւորացի» սահմանումները հարազատ են ոչ միայն «Կանոնագիրք Հայոց»-ին, այլև Հայոց պատմիչների հաղորդումներին⁷: Եթե Դատաստանա-

⁵ «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», պրակ 5: Բյուզանդական աղբյուրներ, գիրք Ա // Պրոկոպիոս Կեսարացի, Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Հ. Բարթիկյանի, 1967, էջ 300-302:

⁶ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ս.*, «Ասորական» կամ «Ասորահռոմեական» կոչված դատաստանագրքի աղբյուրը հայ իրավունքի հետ // ՊԲՀ, 1970, թիվ 2:

⁷ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ս.*, Իրավունք և դատավարություն // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1984, էջ 480-486:

գիրքը նորմավորել է աշխարհականների աշխարհիկ իրավաբանական բազմապիսի հարաբերությունները, ապա «Կանոնագիրք Հայոցը» գլխավորապես նորմավորում էր կանոնաիրավական հարաբերությունները: Սակայն, ըստ երևույթին, մեծ է եղել նաև սովորութային իրավունքի նշանակությունը հատկապես հեթանոսական Հայաստանում: Այսպես, նշված աղբյուրներից և պատմիչների հաղորդումներից իմանում ենք, որ սովորութային իրավունքի շատ նորմեր հակասել են կանոնական իրավունքին, և պայքար է ծավալվել դրանց դեմ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո: Արգելվեցին հավանաբար սովորութաիրավական ծագում ունեցող հարճությունը, մերձավոր ազգականի, երկու քույրերի, հարսի հետ տեգոր ամուսնանալու անգիր իրավունքը, կնոջ ամուլության պատճառով երկրորդ կին ունենալը և այլն:

Հին Հայաստանում եթե մահանում էր կինը, ապա ամուսինը անարգել կարող էր նոր կին բերել, բայց երբ մահանում էր ամուսինը, ապա կինը չէր կարող դուրս գալ ամուսնու գերդաստանից և ամուսնանալ ուրիշի հետ: Այդ բացատրվում էր նրանով, որ նրա ծնողները ժամանակին զգալի չափերի հատուցում են ստացել աղջկա ամուսնություն համար, այսինքն՝ նա, փաստորեն, փողով «գնված» էր, ուստի հարսը պարտավոր էր ամուսնանալ իր մահացած ամուսնու եղբայրներից մեկի, եղբոր որդու կամ ամուսնու այլ ազգականներից մեկի հետ: Եթե սրանք չէին լինում, ապա ամուսնու գերդաստանի հարազատները, օտարականից նյութական հատուցում ստանալով, հարսին իրավունք էին տալիս ամուսնանալ նրա հետ:

Պահպանվեցին նշանի և հարսանյաց հանգեսի սովորութական ծեսերը, հարսանյաց տոնախմբությունը, հրավիրվածների ընծայատար մասնակցությունը, վարձանքը (տուայրը), օժիտը (պուռլգ), ամուսինների բաժան-գույքային իրավունքները և այլն:

Իրավունքի օժանդակ աղբյուր են նաև հայ և օտար պատմիչների երկերը: Հայ պատմիչներից Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Խորենացու, Եղիշեի, Փարպեցու, Կաղանկատպացու և այլոց երկերը ուշադրավ նյութեր են պարունակում առանձին ընտանեկան, հասարակական հարաբերությունների իրավական կարգավորման մասին: Նույնը վերաբերում է ասորական, բյուզանդական և արաբական պատմիչների գործերին: Ընտանեկան հարաբերությունները՝ որպես այդպիսիք, կանոնագրերի հեղինակներին քիչ են հետաքրքրել, սակայն նրանք անուղղակիորեն անդրադարձել են

նաև ընտանեկան որոշ հարցերի, որպիսիք էին ընտանիքի անձնակազմի արյունակցական-սերնդական կապերը, ծնողների և զավակների իրավունքներն ու պարտականությունները, ամուսնական հավատարմությունը, սերնդաճը, ամուսնուծության թուլլատրելիությունը հին ու նոր պայմանները, որբությունը, որդեգրությունն ու խնամակալությունը, կնոջ վիճակը, վերնախավերում դայակ, ծառա ու հարճ պահելու սովորությունները և այլն:

Կանոնական իրավունքը նորմավորեց նշանադրությունը, պսակադրությունը, ամուսնալուծությունը և մասամբ ամուսինների գույքային հարաբերությունները, իսկ խնամակալությունը, հոգաբարձությունը և որդեգրումը շարունակեցին կարգավորվել աշխարհիկ օրենսդրության նորմերով՝ «Աւրէնք յաղթող թագաւորաց»-ով⁸:

Ընտանեկան իրավունքը դրանցում բնութագրվում էր հաստատուն սկզբունքներով. իշխող դասակարգերի ներկայացուցիչներին չնորհվում էին առավել իրավունքներ, սեռերի անհավասարություն. կնոջն ընտանիքում վերապահվում էին ավելի նվազ իրավունքներ, քան տղամարդուն ամուսնուծության, ամուսնալուծության և գույքային հարաբերություններում, դավանանքի հոգի վրա սահմանված խտրականությամբ, ըստ որի՝ արգելված էր հավատացյալի բարեկամական և ամուսնական հարակցությունը հեթանոսների, այլադավանների և աղանդավորների հետ, ամուսնությունն իրականացվում էր պսակադրությամբ՝ սահմանելով, որ առանց եկեղեցական պսակի չկա ամուսնություն, սահմանված էր մենամուսնությունը: Արգելվեցին սովորութաիրավական ծագում ունեցող հարճությունը, նշանածի հետ մինչև պսակի արարողությունը սեռական հարակցության մեջ մտնելը, բազմակնությունը, բազմամուսնությունը, մերձավոր ազգականների և բարեկամների, խորթ մոր կամ հոր կնոջ, քրոջ, հորաքրոջ և մորաքրոջ, եղբոր և քրոջ դստեր, մոր և նրա աղջկա, երկու քույրերի, տեգոր՝ այրիացած հարսի հետ ամուսնանալը, կնոջ ամուսնության պատճառով երկրորդ կին ունենալը, ազատ ամուսնալուծության իրավունքը և այլն: Վերահաստատվեցին կամ պահպանվեցին նոր պահանջներին համապատասխան նշանը, հարսանյաց հանդեսով ամուսնությունն օրինականացնելը, հարսանյաց տոնախմբության ընծայատար մասնակցությունը, ամուսնությունը դասային բնույթով,

⁸ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Ս.**, Ամուսնաընտանեկան իրավունքը վաղ ավատական Հայաստանում, Երևան, 1976, էջ 84-89:

օժիտ-պոռլյզը, վարձանք-տոռլյզը, ամուսինների բաժան գուլքային իրավունքը, ամուսնու առավել իրավունքները կնոջ և զավակների նկատմամբ, ընտանիքի անդամների անձնական և գուլքային իրավունքները, որդեգրումը:

Ըստ եկեղեցական և աշխարհիկ նորմերի՝ ընտանիքի ամենակարևոր գործառույթը սերնդի վերարտադրությունն ու հայրական ծխի պահպանումն ու զարգացումն էր: Ընտանեկան իրավունքով կարգավորվող կարևոր հարաբերություններից էր նշանադրությունը, որն իրականացվում էր սովորութային իրավունքով ու ծեսերով: Նշանադրության ժամանակ ծնողների համաձայնությունը, ըստ եկեղեցական կանոնների, չէր դիտվում իբրև անհրաժեշտ պայման, և խստիվ պատվիրվում էր խափանել ծնողների բռնադատությունը: Նշանադրության պարտավորության ոտնահարումը մեղավոր կողմի համար ունենում էր գուլքային-իրավական հետևանքներ: Եթե հրաժարվողը փեսացուն էր, նա զրկվում էր հարսնացուին հանձնած նյութական արժեքներից, իսկ եթե աղջիկն էր, նա պարտավոր էր փեսացուին վերադարձնել ստացածի կրկնապատիկը (տե՛ս «Աւերենք յաղթող թագաւորացի», 57-58 հհ.):

Ընտանեկան իրավունքի կարևորագույն ինստիտուտը պսակադրությունն էր: Այն ամուսնության օրինականացումն էր, որը մշակվել է հայ կանոնական իրավունքի ուժեղ ազդեցությամբ: Սահմանելով պսակը սրբություն՝ և քահանայի օրհնությամբ եկեղեցում օրինականացնելու կարգը՝ մշակվեցին համապատասխան ծիսական կանոններ՝ մենամուսնություն, ամուսնական չափահասություն, ամուսնացողների փոխհաճություն, ազգակցական և խնամիական չհասություն, դավանակցություն⁹:

Արնակցական և խնամիական չհասություն հարցն առավել կարգավորվածների թվին էր պատկանում: Ամուսնության անհրաժեշտ պայման էր մերձավոր ազգականների միջև ամուսնություն արգելքը: Մերձավոր ազգականների ամուսնությունն արգելելուն հայոց եկեղեցու հոգևոր հայրերն անդրադարձել են Աշտիշատի, Շահապիվանի, Դվինի 4-րդ ժողովներում. արգելվում էր ներառյալ երրորդ աստիճանի ազգականների ամուսնությունը, իսկ

⁹ Տե՛ս *Մելիք-Թանգյան Ն.*, Հայ եկեղեցական իրավունքը, Բ գիրք, Շուշի, 1905, *Քաստամեան Վ.*, Ամուսնությունը ըստ հայոց եկեղեցական իրաւաբանութեան // «Փորձ», 1880, թիւ 6-7, 8-9, 11-12, 1881, թիւ 4, 8-9:

768 թ. Պարտավում կայացած ժողովի որոշմամբ մեկ աստիճանով խստացվեց արգելքը: Խնամիական չհասուցթյան մասին ընդունված կանոնների համաձայն՝ արգելված էր ամուսնանալ կնոջ մոր, կնոջ քրոջ հետ, չէր թույլատրվում երկու եղբայրների ամուսնուցթյունը երկու քույրերի հետ: IV-VII դարերի ընթացքում ընդունված կանոնական նորմերով արգելվեց ամուսնուցթյունը հեթանոսների, հրեաների, քաղկեդոնականների և զանազան աղանդավորականների ու հերձվածողների հետ: Ամուսնուցթյան պայման էր համարվում նաև ամուսնուցթյունների որոշակի տարիքի հասած լինելը՝ ամուսնական չափահասուցթյունը: Իսկ սա, իրոք, առաջադիմական քայլ էր:

Նշված բոլոր պայմանների ոտնահարման դեպքերում սահմանվում էին իրավական ներգործության տարբեր միջոցներ, մասնավորապես ամուսնուցթյունը ճանաչվում էր անվավեր, նզովվում էին մեղավորները, պաշտոնազրկությամբ էին սպառնում պսակն օրինականացրած քահանային, ենթարկում էին ապաշխարանքի, տուգանքի և այլն:

Տղամարդու և կնոջ ամուսնական միությունը հռչակվեց ցմահ պարտականություն: Նոր կտակարանի համաձայն՝ միայն ամենակարող մահը կարող էր նրանց բաժանել: Միակ ընդունելի պատճառ համարվեց ամուսնական դավաճանությունը՝ պոռնիկությունը: Բուզանդը նշում է, որ IV դարի երկրորդ կեսին կաթողիկոս Ներսես Պարթևի ահից ոչ ոք չէր համարձակվում Հայոց աշխարհում մեկի կինը խլել և թողնել իր կնոջը, ուրիշ կին առնել չէր համարձակվում¹⁰: Կանոնական օրենսդրությամբ օրինականացվեցին ամուսնալուծության այլ դրդապատճառներ ևս՝ ամուսիններից մեկի երկարամյա անհայտ բացակայությունը (Դվինի 645 թ. ժողով), բորոտությունը, դիվահարությունը, կախարդությունը, կնոջ ամուլությունը և ամուսնու անկարողությունը:

Մյուս կարևոր խնդիրը ընտանեկան իրավունքի նորմերում ամուսինների գուլքային իրավունքների հարցն է եղել: Ըստ կանոնական և աշխարհիկ իրավական աղբյուրների՝ ամուսնուցթյունը չէր ստեղծում գուլքի նկատմամբ ամուսինների ընդհանուր սեփականության իրավունք: Մինչև ամուսնուցթյունը և ամուսնուցթյան ընթացքում ամուսիններից մեկի միջոցներով կամ իրավական այլ հիմքով ձեռք բերված գուլքը ճանաչվում էր տվյալ ամուսնու անբաժան

¹⁰ Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 229:

սեփականությունը: Կինն իր բաժինքի (պռույգ-օժիտի), ամուսնություն ժամանակ ստացած ընծաների, ժառանգություն և նվիրատվություն կարգով ստացած գույքի սեփականատերն էր: Ծնողի կենդանության օրոք զավակը ծնողի գույքի նկատմամբ սեփականության իրավունքներ չունենր և ընդհակառակը (տե՛ս «Աւրենք յաղթող թագաւորացի» 6, 11 և այլ հոդվածներ):

Ընտանեկան իրավունքի կարևոր խնդիրներից մեկն էլ որդեգրություն, խնամակալություն և հոգաբարձության կարգավորումն էր: Այս հարցը սերտորեն կապված էր սեփականության հարաբերությունների հետ՝ հանուն որդեգրողի ծխի շարունակման: Որդեգրության գիրը, որը հաստատվում էր կնիքով, հիշատակում է Եղիշեն¹¹: Հոգաբարձու նշանակելիս նախապատվությունը տրվում էր ազգականներին: «Աւրենք յաղթող թագաւորացի» 5-րդ, 8-րդ, 142-րդ հոդվածներով նախատեսվում էին հոգաբարձուի իրավունքներն ու պարտականությունները: Հոգաբարձուն երեխաների նկատմամբ իրականացնում էր նաև ոչ գույքային պարտականություններ՝ կնոնքը, սնուցումը, դաստիարակությունը:

Ուշագրավ է, որ այդ օրենսգրքերում խիստ պատիժներ էին նախատեսել հանցանք գործող անձանց նկատմամբ: Կախված հանցանքի աստիճանից՝ պատժի ձևեր էին տուգանքը, ապաշխարանքը մեկուսարաններում, մարմնական պատիժները՝ ծեծը, ճակատին խարան՝ աղվեսադրոշմ դնելը, ջիւեր կտրելը, բորոտանոց գցելը, մահապատիժը, եկեղեցական կարգից և քահանայական պաշտոնից զրկելը, բանադրելը՝ քրիստոնեական եկեղեցուց հեռացնելը, նզովելը՝ եկեղեցու հետ ամեն կարգի հարաբերություններից զրկելը, որոշակի պատվից՝ պաշտոնից զրկելը, վնասի բազմապատիկ հատուցումը և այլն (տե՛ս «Աւրենք յաղթող թագաւորացի» դատաստանագրքի 34, 63, 69, 118, 119, 120, 122 և այլ հոդվածներ): Հայ պատմիչները հավաստում էին, որ սահմանվել են նաև այլ կարգի պատիժներ՝ կուրացնելը, կախաղան բարձրացնելը, անդամահատելը, ունեցվածքի բռնագրավումը, ուրկանոց (բորոտանոց) աշխատանքի ուղարկելը և այլն: Հայրենիքին դավաճանությունը, դավադրությունը, ապստամբությունը, լրտեսությունը պետականության գոյության շրջաններում պատժվում էին արքայի վճռով: Այդպիսիները դատապարտվում էին

¹¹ Տե՛ս *Եղիշե*, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ե. Տեր-Մինասյանի, Երևան, 1989, էջ 87:

մահվան, բնաջնջվում էր նրանց ողջ ընտանիքը, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնազրավվում էր արքունիքի օգտին: «Կանոնագիրք Հայոցը» խիստ պատիժներ էր սահմանել գողություն, ավազակություն, կողոպուտի, գույքի ոչնչացման, դիակողոպուտության և այլ հանցանքների նկատմամբ: Ծանր ու մեծ վրդովմունք առաջացնող հանցագործություն էր դիակողոպուտը¹²: Գողը, ավազակը, հափշտակողը «Աւրենք յաղթող թագաւորացի» 118 հոգվածով ենթակա էր մահապատժի: Մահապատիժ էր սահմանվել նաև մարդասպանության, կուլսին և ամուսին չունեցող կնոջը հափշտակելու և այլ հանցագործությունների համար: Պատիժները մեղմացվում էին, երբ հանցագործը խոստովանում էր իր մեղքերը, և նման դեպքում իբրև պատիժ է սահմանվել նզովքը, երկարամյա ապաշխարանքը: Օրենսգրքում կարևոր տեղ էին զբաղում նաև սեռական անձեռնմխելիության, արվամոլության, արժանապատվության ոտնահարման համար նախատեսված պատիժները: «Կանոնագիրք Հայոց»-ում անողոքաբար պատիժներ էին սահմանված աստվածուհիության, կախարհության (վհուկություն, թովհուկություն), հեթանոսական պաշտամունքին, արգելված սովորություններին հետևելու գործողությունների դեմ:

Մինչև XII դարը Հայաստանում գոյություն չի ունեցել ազգային օրենսգիրք: Միայն այդ դարում է սկիզբ առնում և իրականանում ազգային օրենսգիրք ստեղծելու ձգտումը¹³: Եվ հաջորդաբար ստեղծվում են Ալավկա որդի Դավիթ Վարդապետի Դատաստանագիրքը (մոտավորապես 1130-ական թթ.), Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» (1184 թ.), Սմբատ Գունդատաբլի «Դատաստանագիրքը» (1265 թ.): Այդ օրենսգրքերով կարգավորվել են ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները ոչ միայն XIII-XIV դարերում, այլև Մեծ Հայքում և Կիլիկիայում Հայոց պետականությունը վերացվելուց հետո: Հատկապես Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքով» սահմանված նորմերը կիրառվել են հայ իրականության մեջ մինչև XIX դարը՝ մինչև Արևելյան Հայաստանում ցարական Ռուսաստանի օրենսդրությունը կիրառման դնելը:

¹² Տե՛ս *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ աղանդոց (Աղանդների հերքումը) աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1970, էջ 14-15:

¹³ Տե՛ս *Սամուելյան Խ.*, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1., Երևան, 1939, էջ 73-74:

**6. ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ԸՍՏ ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ
«ՊԱՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ**

Առաքել Դավրիժեցին հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության խոշոր երախտավորներից է: XVII դարում հանդես եկան նաև այլ պատմիչներ, սակայն նրանց երկերը ո՛չ բովանդակությամբ և ո՛չ էլ իրենց պատմագրական արժեքով չկարողացան հասնել Դավրիժեցու երկի մեծությունը: Ղ. Ալիշանի բնութագրմամբ Դավրիժեցին թե՛ իրենից առաջ և թե՛ հետո եղած պատմիչների մեջ լավագույնն է¹: Լեոն Դավրիժեցուն համարում է «առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ»²: Իսկ Մ. Աբեղյանը բարձր է գնահատել Դավրիժեցու հայրենասիրությունը՝ գրելով. «Խորենացուց ավելի սրտառու է և ողբում յուր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբալ»³, կամ՝ «այդպիսի նկարագիրներ մեր պատմության մեջ քիչ կպատահենք եղիշեի ժամանակից ի վեր»⁴:

Ա. Դավրիժեցու «Պատմություն» ուշագրավ հետազոտություններ են կատարել Վ. Առաքելյանը⁵, Լ. Դանեղյանը⁶, Հ. Միրզոյանը⁷ և ուրիշներ:

Ա. Դավրիժեցու երկում նկարագրված են հայ ժողովրդի՝ 1602-1662 թթ. պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային իրողությունները: Գիրքն ունի համարակալված 56 և մի քա-

¹ Տե՛ս *Ալիշան Ղ.*, Հայապատում, մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 131:

² *Լեո*, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 353:

³ *Աբեղյան Մ.*, Հայոց հին գրականության պատմություն, գ. II, Երևան, 1946, էջ 519:

⁴ Նույն տեղում, էջ 446:

⁵ Տե՛ս *Առաքելյան Վ.*, Առաքել Դավրիժեցի (մահվան 300-ամյակի առթիվ) // ՊԲՀ, 1970, թիվ 3 (50), էջ 33-44:

⁶ Տե՛ս *Դանեղյան Լ.*, Առաքել Դավրիժեցու երկը՝ որպես Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երևան, 1978:

⁷ Տե՛ս *Միրզոյան Հ.*, Առաքել Դավրիժեցու պատմություն առաջին հրատարակության մասին // ԲԵՀ, 1971, № 2, *նույնի*՝ Ինքնալրացում կամ մեկ նկարի պատմություն // «Էջմիածին», 1998, Զ, էջ 81-89:

նի չհամարակալված գլուխներ: Աչքի է ընկնում տվյալների բազմազանությունը, որտեղ պատերազմական գործողություններին, երկրի ներքին վիճակին, տիրակալների քաղաքականությանը զուգահեռ տեղեկություններ են հաղորդվում ժողովրդագրության, տեղագրության, քաղաքների, տնտեսական կենցաղի, մասնավորապես արհեստների, առևտրի, ժողովրդի կենցաղի ու սովորությունների, նյութական մշակույթի, մասնավորապես եկեղեցաշինության, հոգևոր դասի գործիչների, նրանց տարազի, թանկարժեք քարերի, բնության երևույթների, հոգևոր-մշակութային արժեքների, ժողովրդական տոների, դավանաբանական և այլ հարցերի մասին՝ ընդգրկելով նաև հրաշապատում զրույցներ ու առասպելներ: Ա. Դավրիժեցու «Պատմությունը» միաժամանակ ժամանակագրական ճշգրիտ վավերագրություն է և արժեքավոր նյութեր է պարունակում ոչ միայն հայ, այլև օտար ժողովուրդների մասին:

Նրա վկայությունների մեծ մասն ունի դաշտային ազգազրական նյութերի արժեք, քանզի ազգազրական տեղեկությունները հիմնականում անձամբ ինքն է գրել առել. «Պատմության» մեջ հաճախակի են այսպիսի հավաստիացումները՝ «զոր տեսողքն պատմեցին ինձ» կամ «զոր ինչ լուսաք յակնատես պատմողաց՝ զայն գրեմք»⁸: Փիլիպպոս կաթողիկոսը պարտադրել է Դավրիժեցուն պատմություն գրել իմաստուն, առաքինի մարդկանց հավաստի հաղորդումների հիման վրա: Նա շրջել է պատմական Հայաստանի շատ վայրերում և հայերով բնակեցված երկրներում. եղել է Նախիջևանում, Ամասիայում, Սեբաստիայում, Սպահանում և Ջուղայում, Ուռհայում, Անկյուրիայում, Հալեպում, Երուսաղեմում, իր խոսքերով ասած՝ «յամենայն քաղաքս և գյուղս, եթե յարեկից և թե յարեմոց»⁹: Ամենուր հանդիպել է պատմություն իմացող անձանց, հարց տվել նրանց ու գրանցել դրանք: Բայց որովհետև իրեն պատասխանատու է համարել պատմության, ժողովրդի ու եկեղեցու առջև, պատմական միևնույն իրողությունները ստուգել է բազմաթիվ ականատեսների ու տեղյակ մարդկանց միջոցով, և այնպես է եղել, որ միևնույն պատմությունը տասն անգամ գրել է ու մինչև վերջնական տեսքի է բերել ճշմարտու-

⁸ «Պատմություն Առաքել Վարդապետի Դավրիժեցույ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 89, 86:

⁹ Նույն տեղում, էջ 416:

թյան հասնելու միջոցով: Մյուս կարևոր աղբյուրները եղել են գրավոր հիշատակագրությունները:

Սույն աշխատության նշված են թագուկը գրելիս օգտվել ենք տարբեր հրատարակություններից¹⁰, բայց նյութի ըմբռնումը դյուրացնելու համար՝ հիմնականում Վարադ Առաքելյանի աշխարհաբար թարգմանությունից¹¹: Հոգվածը շարադրել ենք ըստ հայ աղագրության ոլորտների՝ տնտեսական կենցաղ, նյութական մշակույթ, ընտանեկան, հասարակական կենցաղ, հոգևոր մշակույթ:

Երկրագործություն: Պատմագիրը, կսկիծով նկարագրելով մեծ բռնագաղթի աղետալի հետևանքները, գրում է, թե «Հայոց վայելչատես աշխարհը, արգավանդ ու բերրի հողերը, արտերն ու անդաստանները և բազմապատիկ դյուղերն ու մեծատարած ավանները վերածվեցին ավերակների ու անմարդաբնակ վայրերի»: Ապա դառնում է խոսելով նաև ջալալիների կատարած վայրագությունների մասին՝ նշում է. «Երկրագործներն ու հողագործները սրանց ահից ու սարսափից փախան լեռների խոռոչներն ու ամրացան: Ուստի չէին կարողանում հողագործությամբ զբաղվել. այդ պատճառով սերմ ցանելը, հնձելը, կալուկուտը ամենևին վերացան, և սկսվեց հացի ու ամեն ուտելիքների սղություն և չէին ճարվում, և եթե տեղ-տեղ ճարվում էր, այն էլ շատ թանկ գնով: Սա Միջերկրաքում [Հայկական լեռնաշխարհի միջնաշխարհում]»: Ապա շարունակում է. «Սկսվեց համատարած մարդակերության աստիճանի սով և հայ բնակչության արտագաղթը սեփական երկրից դեպի Ռոմելի (Եվրոպական թուրքիա), ոմանք Բուդղան (Մոլդովիա), ոմանք Լեհաստան, ոմանք Կաֆու (Ղրիմ, Թեոդոսիա), ոմանք Պոնտոսի (Սև ծովի) ծովեզերքը, ոմանք Թավրիզ ու Արդաբիլ և սրանց գավառներ» [Դավր., 78]: Դա 1606-1610 թվականներն էր: Դավրիթեցին հավաստում է, թե հայերը խողաղ պայմաններում ջանասիրությամբ զբաղվում էին հողագործությամբ, պարտացնում էին ցանկատարածությունները գոմաղբով և մարդու աղբով: Ակնարկներ ունի այգեգործության և պտղաբուծության վերաբերյալ:

¹⁰ Տե՛ս **Առաքել Դավրիթեցի**, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությունով, Լ. Ա. Խանյարյանի, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990:

¹¹ **Առաքել Դավրիթեցի**, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարադ Առաքելյանի, Երևան, 1988:

Գինեգործություն: Պատմագիրը հաղորդում է նաև, թե Սպահան քաղաքի կենտրոնում բնակեցված Հայությունը Հայտնի էր նաև գինեգործությամբ և մի շարք այլ արհեստներով, որը մեծ նախանձ ու չարություն էր առաջացնում տեղական մահմեդականությունից շրջանում: Նրանց կենտրոնից հեռացնելու համար շահին՝ Շահ Աբաս Երկրորդին, համոզում են, որ հայերը գինարբու ժողովուրդ են և վատ հետևանքներ են թողնում մահմեդական բնակչության մեջ: Շահը օրենք է հանում, որ «...արգելեն և վերացեն գինին, որ բնավ քաղաքում գինի չհրեա, ոչ ոք բնավ խաղող չճմլի և գինի չանի, ոչ ոք չվաճառի և չխմի, գինու նշան կամ հոտ չհրեա ո՛չ ռամիկների, ո՛չ իշխանների և ո՛չ էլ հեծյալ սպայազորի մոտ [Դավր., 346]: Ապա ավելացնում է, թե «ամեն մահմեդական մարդ, որ ցանկանում է գինի խմել, մտնում է հայերի տուն և գինի խմում, նաև նրանցից բարձր գնով գնում» [Դավր., 349]: Սպահանի կենտրոնի պարսիկները հայերին քաղաքի ծայրամասերը քշելու համար ամբաստանում են նրանց, թե «գինարբու ազգ են և միշտ գինով ջուրը պղծում են, որովհետև երբ խաղողը ճմլում են, քաղցուն գինի են անում, իսկ կնճիռը թափում են ջուրը, որով ջուրը պղծվում է: Իսկ երբ օղի են քաշում, մնացած մրուրը թափում են ջուրը, որով ջուրը պղծվում է: Իսկ երբ կամենում են գինու կարասը լվանալ, բերում, դնում են առվի մեջ մեկերիկու օր թրջոց և ապա լվանում են, և լվացաջուրը դարձյալ թափվում է առուն՝ ջրի մեջ, որով ջուրը պղծվում է» [Դավր., 350-351]: Այսպիսով՝ ըստ Դավրիժեցու՝ մահմեդականությունը, մահացու մեղք համարելով ոգելից խմիչքների պատրաստումն ու օգտագործումը, խստորեն արգելում էր դրանց արտագործությունը: Չնայած դրան՝ հայ ժողովրդին հաջողվեց պահպանել դեռևս նույնահասակներից ավանդված տնտեսաձևը՝ խաղաղագործությունն ու գինեգործությունը:

Պատմագիրը ակնարկներ ունի այգեգործական գործիքների՝ կացնակի, մուրճկացնի, բահի, հոտոցի, փայտատի և այլ գործիքների մասին [Դավր., 115-118, 163, 165, 501-502]: Հիշատակվում են նաև հայ գյուղացիների գործածած գյուղատնտեսական գործիքներից «կողովներ, թիեր, տապարներ, կացիններ, բահեր, փայտատներ, տների հիմքերի համար բրիչներ» [Դավր., 481]: Բանջարաբոստանային կուլտուրաների մշակության մասին գրում է, թե հայերը վարունգին խիար էին անվանում [Դավր., 472]:

Ի դեպ Հայերն ունեցել են երկաթե կացնաձև մի գործիք-զենք, որը միջնադարում կացնակ է կոչվել, իսկ XIX դարում պարսկահայերի շրջանում՝ նաջախ: Սակայն այն օգտագործվել է ոչ այնքան որպես զենք, որքան որպես այգեգործական գործիք¹²:

Անասնապահություն, ոչխարաբուծություն: Պատմագիրը գրում է, թե անչափ ծանր հարկերի, հատկապես ոչխարի հարկի պատճառով Պարսկաստանի Հայ բնակչությունը ծայրահեղ աղքատություն էր հասել XVII դարի 20-ական թվականներին: Մինչև այդ հարկերի նշանակումը Հայերը «ունեցվածքի և գույքի տեր էին. ունեին հոտով ոչխար՝ հազար հինգ հարյուր գլուխ, մատակ, ձիերի երամակներ և շատ խոշոր անասուններ՝ լծկան ու կթան, արտ ու այգի, ջրաղաց, ոսկի ու արծաթ և տան շատ կահկարասիներ: Այս ամենը վերացավ հարկերի ու պարտքատերերին ունեցվածքը վաճառելու պատճառով» [Դավր., 143]: Պատմագիրը նշում է, որ «Փիլիպոս կաթողիկոսի օրոք՝ 1660-ական թթ., Ս. Էջմիածին վանական համալիրը ուներ կովերի նախիրներ, ուղտեր, ջորիներ, մատակ ձիերի երամակներ, ոչխարների հոտեր, խոշոր անասունների նախիրներ...» [Դավր., 270]: «Սուրբ աթոռ Էջմիածինը ուներ 2 զմբեթավոր ձիթհանք, արտեր, այգիներ, ծաղկաստաններ» [Դավր., 251, 270]:

Պատմագիրը, մեկ այլ գրվագում խոսելով Վարազա վանքի կողոպտման, Ավագ Սուրբ Նշանը խոշաբի բերդը տանելու, այնտեղից Վան քաղաք բերելու պատմության, դրա պատճառների ու հետևանքների մասին, գրում է. «Այն օրից հետո, երբ Սուլեյման բեկը Սուրբ Նշանը Վարազից հանեց, բերեց խոշաբ, գրեթե ցասումն ու պատուհասը տեղաց, լցվեց խոշաբի երկիրը, որովհետև հողը բերք էլի տալիս, իսկ եթե լինում էր, հազիվ սերմը վերցնում էին..., կենդանիները չէին աճում, այլ դեռևս պակասում էին... Սուրբ Գրիգորի պառն [հունիսի երկրորդ կեսին սաստիկ ու անչափ ձյուն եկավ, ... բոլոր անասունները առանց արտի մնացին ձյան շատություն պատճառով, որի հետևանքով անասունները սովամահ եղան, անասունների անկում եղավ, ով հազար գլուխ ոչխար ուներ, հարյուր գլուխ հազիվ մնաց...» [Դավր., 404]:

¹² Տե՛ս **Քոչյան Վ.**, Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում, Երևան 1972, էջ 80:

Արհեստներ և առևտուր: Պարսիկ պատմաբանները Շահ Աբասի կողմից Հայ բնակչության բռնազաղթը իրականացնելը և Պարսկաստանի խորքերը քշելը պայմանավորում էին հիմնականում ռազմավարական նկատառումներով¹³: Մինչդեռ Շահ Աբասը հետապնդում էր նաև ավելի հեռուն գնացող նպատակներ՝ ձեռնարկելով հարյուր հազարավոր մարդկանց իրենց բնակավայրերից բռնությունով տեղահան անելու և իր երկրում տեղավորելու դժվարին գործը: Շահի հեռավոր նպատակներից էր զարկ տալ երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, հողագործության, արհեստների, առևտրի ծաղկմանը, Պարսկաստանի կենտրոնական նահանգների, մասնավորապես մայրաքաղաքի բարգավաճմանը՝ ի հաշիվ ծայրամասային և նվաճած շրջանների¹⁴: Պատմագիրը բառացիորեն գրում է. «Բոլոր քարագործ արհեստավորներին անջատեցին ժողովրդից, տարան Սպահան քաղաքը այն արհեստի համար, որ պետք էր գալիս այնտեղ թագավորի տան շինություն և ողջ պարսից ազգի համար: Սրանց Սպահանում բնակեցրին» [Դավր., 356]: Ապա շարունակում է. «Իսկ քարհատ արհեստավորներին, որ բերին Սպահան քաղաքը, քաղաքի հարավային կողմում՝ գետի այն կողմը, բնակեցրին այն տեղում, որտեղ «գավր» [այն պարսիկներն են, որոնք հետևել են զրադաշտական կրոնին, մահմեդականություն չեն ընդունել – Ռ. Ն.] ազգն էր բնակեցվել: Նրանց կից նաև նրանց հետ խառը բնակեցրին քարհատ հայերին [Դավր., 357]: Շահի նպատակն էր, որ «քշված տարված ժողովուրդները նրա համար լինեն կայուն հարկատուներ, ծառաներ և հողագործներ մինչև հավիտյան» [Դավր., 41]:

Հայ արհեստավորներն ու առևտրականները միայն Պարսկաստանին չէ, որ հրապուրել են: Օսմանյան սուլթան Սելիմը, 1513 թ. Պարսկաստանից գրավելով Թավրիզ քաղաքը, այնտեղի հմուտ արհեստավորներին՝ 3000 Հայ ընտանիք, գաղթեցրեց Կոստանդնուպոլիս¹⁵:

Պատմագիրը խոսում է պարսկական արքունիքում և երկրում մոմ սպիտակեցնելու արհեստը Հայ արհեստավորների մենաշնորհը

¹³ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, Պարսկաստանի հայերը: Նրանց անցյալը, ներկան և ապագան, մաս Ա, Վիեննա, 1911, էջ 7-9:

¹⁴ Տե՛ս **Դանեղյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 83-84:

¹⁵ Տե՛ս **Առաքելյան Հ.**, նշվ. աշխ., մաս Ա, էջ 23:

լինելու [Դավր. 186], դարբնությունը Հայ արհեստավորների շնորհիվ երկրում լայն տարածում ունենալու մասին: Անգամ Փարիս երկրամասի Հայերով բնակեցված առաջին Հայկական գյուղը Հայտնի էր Դարբնի գյուղ անվամբ [Դավր., 35]:

Դավրիժեցին տարբեր առիթներով նկարագրել է բռնագաղթից առաջ Զուղայի փարթամ վիճակը, որը «մեծ և նշանավոր բնակավայր էր այն ժամանակ մեր արևելյան երկրում, քանզի այն ժամանակ բնակչությունը տակավին քշված չէր Պարսկաստան» [Դավր., 22]: Իրոք, Զուղան եղել է հատկապես մետաքսի առևտրի խոշոր կենտրոն: Նրա վաճառականները ակնառու դեր են խաղացել մետաքսի միջազգային առևտրում: Իբրև Վենետիկի և Զենոպոլի՝ Ասիայում մեծ համբավ ունեցող առևտրական գործակալներ՝ Զուղայի Հայ վաճառականները Շահ Աբաս Ա-ի ուշադրությունը գրավել էին նրա թագավորության հենց առաջին տարիներից: Շահ Աբասը պետության ներքին ու արտաքին առևտուրն աշխուժացնելու նպատակով ձգտում էր դեպի Իրան հրապուրել Հայ առևտրականությունը: Հայտնի է, թե Հայ առևտրականներն ինչպիսի ճոխություն մեծ ընդունեցին նրան Զուղայում. «Շահի ընթացողին զարդարել էին, գետեզրից մինչև խոջա խաչիկի ապարանքը փռել էին գորգեր թագավորի ոտքերի տակ, թանկարժեք, մեծահարգի ու վայելուչ կերպաններ, որոնց վրայով թագավորը անցավ...» [Դավր., 31-32]: Այս ճոխության մեջ էլ ծնվում է Շահ Աբասի դիվային ծրագիրը՝ Զուղայի Հայերին Սպահան տեղափոխելու մասին: Մի կողմ թողնելով այդ տեղափոխության ռազմական նպատակները՝ Շահ Աբասը դրանով ցանկանում էր նաև Զուղայեցի վաճառականներին օգտագործել երկրի ներքին և արտաքին առևտուրն աշխուժացնելու համար: Միաժամանակ Թուրքիային տնտեսական հարված հասցնելու նպատակով նա ձգտում էր Զուղայեցիների օգնությամբ Իրանի արտաքին առևտրի ուղիները թուրքական տիրույթներից չեղել դեպի Պարսից ծոց:

1529 թ. Զուղայեցի խոջա Նազարին առևտրական արտոնություններ շնորհելու մասին հրովարտակը¹⁶ ինքնին վկայում է, թե ինչպիսի նշանակություն էր տալիս շահը Զուղայի վաճառական-

¹⁶ Տե՛ս *Տիր-Հովհաննես Հ.*, Պատմություն Նոր Զուղայու, որ յԱսպահան, Հ. 1, Նոր Զուղա, 1880, էջ 158-159:

ների գործունեությունը և նրանց իր կողմը գրավելու խնդրին: Նա ձգտում էր Զուղայի միջոցով եվրոպա-Ասիա մետաքսի առևտրական ուղին Թուրքիայից տեղափոխել Պարսկաստան, ապա տեղափոխել Սպահան՝ այն դարձնելու միջազգային առևտրի խոշոր կենտրոն: Պատմիչը նշում է, որ «տեսնելով այդքան հարստություն ու վայելչությունը՝ շահը հաստատապես չար որոշում ընդունեց, որ պիտի իրագործեր հարմար ժամին» [Դավր., 31-32]:

Պատմագրի հաղորդման համաձայն՝ եվրոպասիական Թուրքիայով անցնող մետաքսի առևտրական տարանցիկ ճանապարհները հեռու էին անվտանգ լինելուց: Նրա հաղորդմամբ Վանով անցնող Թավրիզի քարավանները երկար ժամանակ հարձակման էին ենթարկվում խոշաբ բերդի տեր Սուլեյման բեկի կողմից, որը «քարավանների բեռները բռնությունով բացում էր, ինչ-որ բան հավանում էր, չնչին գին էր շալտում տիրոջը և ապրանքները կորզելով տիրոջից՝ սեփականացնում էր՝ պատճառաբանելով, թե գնեցին» (էջ 385): Իսկ փաշայությունից զրկված Չոմարը «սրիկա, ելուզակ, գող ու ավազակ, աշխարհավեր մարդկանց հետ լեռներից իջնում ու դարանամուտ էր ճանապարհների վրա և երթևեկող քարավանների վրա հարձակվելով՝ ոմանց կոտորում էր, ոմանց փախուստի մատնում և ոսկի, արծաթ և ուրիշ բաներ, ինչ կամենում էր, առնում, գնում էր» (էջ 386):

Շահի մենաշնորհը հանդիսացող մետաքսի առևտուրը կատարվում էր գլխավորապես Հայ վաճառականների միջոցով: Իրանի Հայ վաճառականները հաճախ էին լինում Ստամբուլում, Իզմիրում, Էյրբուրում, Բուլթայում և այլուր [267]: Մետաքսից բացի՝ Հայ վաճառականները Իրանից արտահանում էին կերպաս, թավիշ, գորգեր, բուրդ, ծխախոտ, չոր միրգ և այլն:

Չափ ու կշիռ: Պատմագիրը հակիրճ, բայց և ուշադրավ տեղեկություններ է տալիս ժամանակի չափ ու կշիռների վերաբերյալ: Մեծ տարածում էր ստացել կշռի միավորներից *մսխալը*, որը ծանրություն չափ էր և կշռում է 4.08 գրամ, *լիտը*՝ մոտ 4.800 գրամ [Դավր., 470]: Բարձրություն միավոր էր *կանգունը*, որը տղամարդու արմունկից մինչև միջնամատի ծայրն էր [Դավր., 238]: Որպես երկարություն միավոր գործածվել են *գազ* և *հալաբի* եզրույթները: Գազը 1 մ 12 սմ-ին է հավասար, իսկ հալաբին 94 սմ-ին հավասար արաբական երկարության միավոր է:

Նյութական մշակույթ: Պատմագիրը գյուղական մեծ բնակավայրերին **չեն** անուանել տալիս [Դավր., 36]: Նյութական մշակույթից առանձնապես ներկայացնում է հայոց բնակարանը՝ իր բաղադրատարրերով, գործառուլթային դերով, պարսպապատ բակերով, հայկական գմբեթավոր եկեղեցիները՝ եկեղեցապատկան շինություններով, տնտեսական կառույցներով, հյուրատներով: Ակնարկներ ունի արտադրական կառույցների՝ ձիթհանների, ջրաղացների և այլնի վերաբերյալ:

Ուշագրավ տեղեկություն է տալիս Գառնի գավառում փորածո քարայր-բնակարանի մասին, «որը գետնափոր էր և մեծ, բացի մուտքից՝ ոչ մի տեղից որևէ ծակ կամ օդանցք կամ զովամուտք չուներ, հին ժամանակներից իշխանները փորել էին և սարքել իրենց ինչ-որ պետքերի համար» [Դավր., 74]: Արձանագրում է ճգնափորների, անապատականների կացարանները՝ դրանք անվանելով **խուղ՝** «գետնափոր տնակ» նշանակությունով [Դավր., 210]: Ընդարձակ հաղորդում ունի Գառնիի, Գեղարդի և այլ վայրերում բարձրաբերձ քարայր-բնակավայր-բնակարանների մասին [Դավր., 49-52]:

Մեծ բուսաբանական ժամանակ Իրան գաղթեցված հայ բնակչությունը տեղաբաշխվեց երկրի զանազան շրջաններում, հիմնականում՝ Սպահանում: Բուսաբանական արգասիքը հանդիսացավ հատկապես Նոր Զուղան, որը դարձավ իրանահայ հայտնի գաղթօջախներից¹⁷ մեկը: Շահ Աբաս Ա-ն հոգ տարավ ջուղայեցիներին տեղավորելու Զայենդեռուդ գետի ափին՝ Սպահանի մոտ՝ հողաբաժին հատկացնելով իր անձնական լավագույն հողերից, որոնց մի մասը ստացան իբրև պարգև, իսկ մյուս մասը ձեռք բերեցին դրամով¹⁸: Դավրիժեցին սքանչելի նկարագրություն է թողել Նոր Զուղայի կառուցման վերաբերյալ. «Նրանք շինեցին շենքեր ու իրենց համար բնակարաններ՝ հրաշալի ձևավորումով, կամարակապ փողոցներով, թևավոր ապարանքներով, հովասուն դստիկոններով, բարձրաբերձ ու արքայավայել շինվածքներով, զարդարեցին ոսկու և լաջվարդի պեսպես երանգ ունեցող ծաղիկներով, որ տեսնողի աչքերը խողտում էին» [Դավր., 60]: Այնուհետև՝ «սրանց նման,

¹⁷ Նոր Զուղայի մասին տե՛ս **Տեր-Հովհանյան Է.**, նշվ. աշխ., **Աբրահամյան Ա. Գ.**, Պարսկահայ գաղթօջախը. Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1964:

¹⁸ Տե՛ս **Տեր-Հովհանյան Է.**, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 36-38:

ըստ Աստծու փառքի և արժանիքի, հրաշակերտ հորինվածքով, երկնանման խորաններով, բարձրաբերձ կաթողիկեններով եկեղեցիները շինեցին, որոնք ամբողջովին ծաղկազարդված էին տեսակ-տեսակ գույներով, ոսկով ու լաշվարդով, տիրոջ մարդեղություն գործերով, սրբերի պատկերներով: Եվ բոլոր եկեղեցիների [գմբեթ] գլխին դրված էր նրանց եկեղեցիների [Հայաստանում ունեցած] սուրբ խաչի նշանը՝ իբրև պսակ ու պարծանք քրիստոնյաների» [Դավր., 60]:

Դավրիժեցին ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում նաև եկեղեցապատկան շինությունների, այգեստանների, հոգևորականների կյանքի մասին և այլն: Նա էջմիածնի վանքի տնտեսական շենքերից թվարկել է սեղանատունը, փռնատունը, տնտեսատունը, ամբարանոցը և բնակություն շենքերից պարիսպները, խուցերը, ժամատունը և շատ այլ տներ իրենց և հյուրերի համար (Դավր., 234): Ըստ Դավրիժեցու հավաստման՝ «հայոց վանքերի յուրաքանչյուր սեպուղի ուներ իր առանձին ունեցվածքը, այգին և բուրաստանը, փեթակը և տունը, մառանը և ամբարանոցը»: «Այս բոլոր շինվածքներից միայն պարիսպն էր հողից շինված, իսկ մնացած բոլորը շինվեցին տաշված քարով, թրծված աղյուսով, կրով ու գաջով, գեղեցիկ ու վայելուչ հորինվածքով» [Դավր., 242]: Ա. Դավրիժեցու նկարագրած միջնադարյան հայ ժողովրդական բնակարանը միանգամայն համապատասխանում էր XIX դարի և XX դարի առաջին կեսի ճարտարապետության ցուցանիշներին: Փոփոխությունները մեծ չեն, գլխավորապես վերաբերում են հարկաբաժինների բազմացմանն ու հարկայնությանը: Այսպիսի շենքերը ունեցել են գլխավորապես ունևոր տնտեսությունները և վանական միաբանությունները:

Խոր ցավով ու դառնությունամբ է նկարագրում անառիկ, քարեղեն, բերդերի ավերումն ու տապալումը, «Հայոց աշխարհի բարձրաբերձ, գմբեթաշեն, կոփածո, վեմերով կառուցված եկեղեցիների կործանումը»:

Ա. Դավրիժեցին մատնանշում է բնակարանի կահույքի որոշ տեսակներ: Հակառակ այն տեսակետի, որ հայ իրականության մեջ բարձրադաս սեղաններ և աթոռներ միջնադարում չեն արձանագրվել, պատմագիրը հաղորդում է, թե վանքերում սովորություն կար շինել քարե ընդհանուր բարձրադաս սեղաններ ու նստարաններ: Բարձրադաս սեղան և աթոռ օգտագործվել են եկեղեցիներում:

Դրանք քարաշեն հասարակ աթոռներ էին, թիկնաթոռներ, քանդակապատկերներով փայտե բազկաթոռներ: XIX դարի առաջին քառորդում քաղաքներում գործածվող բարձրատեսակ սեղանները գյուղերում հազվադեպ էին պատահում: Պատճառն այն էր, որ ժողովուրդը մեծ մասամբ դեռ պահպանում էր համեստություն մատնանշող ծնկած և ծալապատիկ նստելու սովորությունը: Տղամարդիկ նստում էին ցածրիկ նստարաններին կամ ծալապատիկ: Այդ պատճառով գործածվում էին կարճատեսակ սեղաններ (խոնջա)¹⁹: Գյուղական վայրերում ճաշասեղանի դեր են կատարել նաև կարճատեսակ քուրսի՝ իր փուռով, զարդանախշված փայտե և պղնձե սկուտեղները, հասարակ և ասեղնագործված սփռոցները, կաշվից և մորթուց պատրաստված փուռները, ճիպոտները կամ ծղոտից հյուսված սալաները:

Դավրիժեցիի նկարագրություններ է թողել տարբեր խավերին պատկանող զգեստների, կահույքի, տնային գույքի մասին: Հիշատակում է *խիլա* անվամբ զգեստը [Դավր., 36]: Նիկան թանկագին հագուստ էր, որ թագավորները նվիրում էին իրենց անվանի տիտղոսավոր հպատակներին [Դավր., 36]: Անդրադարձել է կրոնավորների զգեստներին: Նրանք կրում էին «սքեմ» (պարեգոտ), քուրձ (այծի մազից հյուսված կոպիտ զգեստ), որը մազից է, հագնում էին զգեստների տակ, մերկ մարմնի վրա: Առհասարակ, ըստ պատմագրի հաղորդման, «բոլորի զգեստները ամբողջովին բրդից պետք է լինեն և ոչ բամբակեղեն. բրդից շապիկը պետք է արվի երկար պճեղավոր մինչև ոտքերը, իսկ գոտին՝ կաշվից: Յուրաքանչյուր ոք իր զգեստներով պետք է շրջի. եթե մենակյաց է՝ քուսիթայով և քառակուսով, եթե քահանա է՝ փիլոնով, եթե աբեղա է՝ փիլոնով (շուրջառ) և վեղարով [եկեղեցականի մինչև մեջքը հասնող գլխի ծածկոց]: Վեղարն ու փիլոնը հագնում էին միայն աղոթքի ժամանակ, ազատ ժամին չէին հագնում և շրջում էին իբրև աշխարհականներ» [Դավր., 204]: Պատմագրի նշած քուսիթան գլխի կնգուղն է, քառակուսին, ըստ երևույթի, չորս եզրանի գլխարկը: Տրեխն է եղել հիմնական կոշկատեսակը՝ *ջարոխ* անվամբ հիշատակված [Դավր., 145]:

Պատմագիրը, դառնությունամբ խոսելով ջալալիների ավերիչ գործողությունների ու թալանի, կողոպուտի մասին, նկարագրում

¹⁹ Տե՛ս *Քոչոյան Վ.*, Հայ ազգագրություն (Համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 90:

է Օհանավանքի թաքստոցների հայտնաբերման և պահված հարստության՝ հազուստեղենի, պղնձեղենի, անոթների, խաչերի, սկիհների, շուրջառների, բուրվառների, թանկագին գրքերի, վանքի սրբություններին՝ Քրիստոսի երեսի վարչամակի (ծածկոց), Քրիստոսի փշյա պսակի մի մասի, սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի աջի հափշտակման մասին [Դավր., 73-74]:

Շահ Աբասը իր երկիր՝ Սպահանի արքունի գանձարան-թանգարան էր տեղափոխում հայկական եկեղեցիների ողջ հարստությունը, այդ թվում՝ սպասքեղեն, անոթներ, սրբություններ՝ խաչ, սկիհ, ավետարան, բուրվառ, շուրջառ, որոնք մեծարժեք ու թանկագին էին և զանազան ընդելուզումներով, ակներով, մարգարիտներով հորինված [Դավր., 105]:

Ընտանեկան-հասարակական կենցաղ: Պատմագիրը անդրադառնում է նաև սոցիալական հարաբերությունների ցավոտ կողմերին՝ մատնությունը, նենգությունը, ծախվածությունը, չարիքներ, որոնք, ըստ հեղինակի, դարձել են պետականության կործանման, հավատուրացություն, հավատափոխություն դրդապատճառներ: Անհանդուրժելի համարելով նենգությունն ու անհնազանդությունը, զրպարտությունը, մատնությունը՝ կոչ էր անում լինել միաձույլ, միաբան՝ հանուն ազգային միասնության, մանավանդ օտար և տարակրոն էթնիկ միջավայրում: Նա ցավով է գրում, թե «Հայոց ազգից ոմանք իրենց կամքով ու մատով կուրացրին իրենց աչքերը, որովհետև իրենք կործանեցին իրենց թագավորությունը իրենց նենգությամբ, անհնազանդությամբ և եղան այլ ազգերի ու թագավորների ոտքերի կոխան, ծառաներ, գերիներ, և երբ ինչ-որ նեղություններ են վրա հասնում, որևէ տեղից օգնություն չգտնելով ու ճարահատ մնալով, փախստական լինելով՝ ճողոպրում են այստեղ-այնտեղ» [Դավր., 123]: Ազգի համար մեծ աղետ էր համարում մանկահասակ ուսուրերի և դուստրերի հանձնումը պարտքի դիմաց որպես փրկագին կամ գրավական [Դավր., 127-128] կամ էլ մատնություն, զրպարտության պատճառով ընտանիքներով դավանափոխ լինելը, մահմեդական դառնալը և թլպատվելը [Դավր., գլ. ԺԳ, ԺԴ]: Նա ակնարկներ ունի Տիգրանակերտ քաղաքում մեծ և բազմաճյուղ ընտանիքներով ապրելու սովորույթի մասին [Դավր., 412-413]:

Ա. Դավրիժեցին արենակցական կապեր ունեցողներին ազգակից է համարում: Պարսիկները, իմանալով, որ Հայոց ազգակցական համակարգի ներսում գոյություն է ունեցել հողի ու գույքի ժառանգման ազգակցական իրավունք, ահաբեկման միջոցով ձգտել են օգտվել այդ իրավունքից: Դավրիժեցու վկայությամբ ոմն պարսիկ, զրպարտություններ դիմելով մի Հայի, ասում է, թե «քո ազգականն եմ, քո ամեն ինչը, բոլոր ունեցվածքը հասնում է ինձ, տուր» [Դավր., 63]: Պարսիկ դատավորները նպաստում էին, որ ժողովուրդը կողոպուտի ենթարկվի նաև այս ձևով: Օրենք են դարձրել պարսկացած Հայի սեփականությունը խլել նրա ազգականներից: Այդ ապօրինությունը տարածում էին նույնիսկ կրոնափոխ եղածների մեռած ազգականների վրա՝ սրանց գույքը հափշտակելու համար [Դավր., 63-64]:

Առաքել Դավրիժեցին խոսում է նաև Հայ ընտանիքի, ընտանեկան կենցաղում տեղ գտած անբարո բարքերի, հուղարկավորման ավանդական սովորույթների ոտնահարման, հյուրընկալման, ժողովրդական բժշկության մեջ թանկագին քարերի՝ հմայական ու բուժիչ հատկությունների կիրառման և այլ հարցերի մասին: Նա խարազանում է ընտանիքի և ամուսնական սովորությունների մեջ պահպանված անբարո բարքերը, ամուսնալուծությունը: «Ոմանք կնաթող էին, ոմանք երկին, չհաս և ազգապղծության մեղքերով շաղախված» [Դավր., 230]: Դավրիժեցին ցավով է արձանագրում, թե մահմեդականների հետ միևնույն թաղամասում բնակվելը պատճառ էր դառնում խառն անուսնություն և որպես հետևանք՝ մահմեդականացման: «Եթե քրիստոնյաների ուստրերը սիրում են մահմեդականների դուստրերին կամ թե մահմեդականների ուստրերը սիրում են քրիստոնյաների դուստրերին, մահմեդականները ծածուկ ու գաղտնի հնարքներով այնքան էին խոսում քրիստոնյաների ուստրերի և դուստրերի հետ, մինչև որ նրանց կամքն ու հոգարությունը փոխում էին ըստ իրենց ցանկություն, ապա համաձայնեցնելով՝ դարձնում էին մահմեդական» [Դավր., 353-355]:

Հայ աղջիկները միայնակ փողոց դուրս գալու, երթևեկելու իրավունք չուներին [Դավր., 416]: Ցավով էր խոսում Սյունիքի եկեղեցականների մեջ տիրող վարքուբարքի մասին: Մեկ այլ տեղում նշում է, թե ինչպես չբերություններ տառապող, այլազգի, այլադավան մահմեդական ընտանիքները հավատում են Հայ վարդա-

պետները աղոթքի բարերար ներգործությունը, վարդապետի աղոթքով հղիանում է ամուլ համարվող մահմեդական կիսը, և նրա աղոթքը ամօքիչ ու բուժիչ է համարվել ամլության դեմ [Դավր., 217]: Պատմագիրը գրում է, թե այլադավան ընտանիքը հանուն ժառանգի «ուխտ է անում բարություն անել, հյուրեր ընդունել, անօթևաններին տեղ տալ իրենց հարկի տակ», «ամուլ կանայք Փիլիպոս կաթողիկոսի աղոթքներով բուժվեցին» [Դավր., 254]:

Պատմագիրը մեղակացում է Լվովում Նիկոլ եպիսկոպոսի անօրեն, կաշառակեր գործողությունները: «Փողի համար էջը թողնում մեռելներին թաղել և երբ փողն առնում էր՝ ըստ իր ցանկության, ապա հրաման էր տալիս թաղման և գերեզմանի տեղ հատկացնելու համար: Թաղելուց հետո, երբ կամենում էին գերեզմանին տապանաքար դնել, այդ պատճառով երկրորդ անգամ դրամ էր առնում: Այդ նույն պատճառով պսակները, մկրտությունները խափանվեցին. տանում, այլ քաղաքներում էին պսակում ու մկրտում, մեռածներին էլ այլ քաղաքներ էին տանում, թաղում:

Լվովում Նիկողայոս եպիսկոպոսի կաշառակերության և կաթոլիկ հավատք ընդունելու պատճառով խափանվում էին հայոց ամուսնական, մկրտության և հաղորդության կարգերը: Այդ պատճառով «գաղտնի տանն էին կատարում պսակադրությունները»: Հայ աղջիկները փողոց դուրս գալու, երթևեկելու իրավունք չունեին: «Բազմաթիվ երեխաներ մեռնում էին առանց մկրտության, շատ երեխաներ անկնունք էին դառնում 15-16 տարեկան հասակում: Բազմաթիվ հիվանդներ մեռնում էին առանց հաղորդության, իսկ շատ մեռելներ անթաղ էին մնում տարիներ: Մեռելներին դնում էին փայտյա դազաղի մեջ և դազաղը լցնում էին կուլարով, մինչև որ մեռելին ծածկում էր, ապա դնում էին սառը տեղ ու պահում՝ սպասելով տիրոջ այցելության...»: Կային ընտանիքներ, որոնք մեռած հարազատների դիակները պահում էին տանը անգամ 10 շաբաթ [Դավր., 297-298]:

Պատմագիրը ուշադրավ նկարագրություն է թողել հայ ժողովրդի սովորությունների մեջ առանձնահատուկ տեղ գրավող դիմալորման-ընդունելության ծիսակատարությունների մասին: Դրանք ընդհանուր առմամբ բաժանվում էին երկու մասի՝ պաշտոնական և կենցաղային: Պաշտոնական ընդունելության մեջ մտնում էին տոհմավազների, ռազմական առաջնորդների, իշխան-

ների ու թագավորների կողմից իրենց հավասարներին, իրենցից ցածր և բարձր աստիճան ունեցողներին ընդունելու կարգերը: Այդ բոլոր դեպքերում պաշտոնական շրջանները հազարամյակների ընթացքում մշակել են վարմունքի ձևեր, հավասարը հավասարին և անհավասարին ընդունելիս ցուցաբերել են տարբեր ծիսական արարողություններ: Այսպես, ներկայացնելով Չուգայցիների պաշտոնական հյուրընկալության ավանդույթը՝ պատմիչը նկարագրում է Շահ Աբասին դիմավորելու արարողությունը: Պահի հանդիսավորությունը ընդգծելու համար նշում է, որ բոլորը տոնական զգեստներով ու պատշաճ հագուստով էին մասնակցում միջոցառմանը. «Իշխանները, ծերերը, երիտասարդները, զարդարանքներով, զենքերով, ոսկեհուռ սքանչելի հանդերձներով պճնազարդված, ընդառաջ էին գնում: Շահի ընթացողին զարդարել էին գետեզրից մինչև խոշա խաչիկի ապարանքը, փռել էին գորգեր թագավորի ոտքերի տակ, թանկարժեք, մեծահարգի ու վայելուչ կերպաներ: Պատանիներն ու աղջիկները մատուցում էին քաղցրահամ մրգեր, համադամ ու անուշաբուլբ ուտելիքներ, ծաղկահամ գինիներ»: Ներկա էին նաև հոգևոր դասը՝ «քահանաները՝ վառված մոմերով, խուսկերով ու կնդրուկներով (անուշահոտ խեթ, որով խնկարկում էին)», և աշխարհիկ երգիչները, որոնք, առջևից ընթանալով, բարձրաձայն երգում էին: Արհեստագործների քաղաք համարվող Ջուղայի նշանավոր մարդիկ շահին թանկարժեք նվերներ էին մատուցում՝ ոսկե զարդեր, չքեղ կերպաներ, գորգեր: Այնուհետև երեք օր հյուրընկալում ու հյուրասիրում էին ընտիր կերակուրներով ու գինիներով (Դավր., 31-32): Շահը նախանձով էր լցվում հայ բնակչության բարեկեցիկ ու հարուստ կյանքի հանդեպ, որն էլ առիթ եղավ բռնազաղթի կազմակերպման համար:

Դավրիժեցին հանգամանորեն թվարկում ու ներկայացնում է Փարիա և Բուրվարի գավառների հայաբնակ վայրերը, ինչպես, օրինակ, Դարբնի, Փառչիշ, Փահրան, խոռոմապատ և այլ գյուղերը, նրանցում հայկական մի քանի սովորությունները: Օրինակ՝ խոռոմապատ գյուղում պարսից Շահ Աբասը՝ իբրև մի անցորդ, հայերի տրամադրվածությունը իր հանդեպ իմանալու նպատակով իջևանատեղ է խնդրում գյուղացիներից՝ ի սեր շահի: Գյուղի տղամարդիկ, զբաղված լինելով շահի ծանր հարկերն ու տուրքերը վճարելու, թագավորի կարիքները հոգալու հարցով, անուշաբուրության են մատնում անցորդին: Սակայն նույն գյուղից մի տարեց

կին օտարականին [չաՀին – Ռ. Ն.] ասում է. «Եկ որդյակս, եկ գնանք մեր տուն, եղիր մեզ Հյուր: Եվ կինը շաՀին առավ, տարավ իր տունը: Շահը այնտեղ մնաց մինչև երեկո: Պառավի որջ ընտանիքը մեռել էր, ուներ միայն մի որդի, որը գյուղի նախորդն էր դարձել խիստ աղքատ լինելու պատճառով: Նրա վարձքն էր ամեն տնից մի հաց հավաքելը, հավաքած տասնհինգ հացերը բերեց դրեց Հյուրի առջև, իսկ պառավն էլ բացեց թոնիրը, հանեց պուտուկով եփված կորկոտե ապուրը, որը ոմանք *վոռչ* են կոչում, շահը հացով կերավ այդ կերակուրը [Դավր., 142]: Սա էլ հայկական Հյուրասիրության մեկ այլ դրվագ էր:

Պատմագիրը իր երկում անդրադարձել է նաև պետական և համայնքային բազմաթիվ պաշտոնների բացատրությանը, անվանումներին.

Խոնդկար – թուրքական սուլթանների ամենապատվավոր տիտղոսն էր, որ ուներ «միահեծան թագավոր», «արքա» նշանակությունը: Խոնդկարը իրավունք ուներ օրական տասնչորս մարդ սպանելու [Դավր., 31]:

Փաշա, քեհիա – հազարապետ:

Ղուլար, աղասի – հավատարիմ ծառաներից կազմված զինվորների հրամանատար: Շահի հավատարիմ ծառաները հետագայում դառնում էին շահի թիկնապահական զնդի զինվորներ, մի տեսակ ենիջերներ [Դավր., 534]:

Սանջախ բեկ – կուսակալ [Դավր., 70]:

Ղադի – հոգևոր գատավոր [Դավր., 414]:

Ենիչար աղասի – ենիջերների պետ:

Չորվաջի – ենիջերների հարյուրապետ:

Մուֆթի – արաբերեն նշանակում է աստվածաբան, դուրանի մեկնիչ: Հոգևոր և իրավական հարցերում վճիռ կայացնող [Դավր., 414]:

Մուդառիսներ – արաբերեն ուսուցչապետ, աստվածաբան [Դավր., 433]:

Մոլլա և մուդրի – դուրան կարգացող [Դավր., 433]:

Կանաչագլուխ – Այդպես էին կոչվում մահմեդական այն հոգևորականները, որոնք, ըստ ավանդության, մահմեդական կրոնի հիմնադիրներից մեկի՝ Ալիի սերունդներն էին: Դրանք առանձին արտոնություններ ունեին և կրում էին կանաչ գլխափաթաթան (չալմա): Սրանք հայտնի էին **սեիդներ** անվամբ [Դավր., 413]:

Ջառչի – մուսնետիկ [Դավր., 425]:

Հաջի – արաբերեն նշանակում է մահմեդական սրբավայր՝ Մեքքա ուխտադնացություն կատարած անձ: Հայերս Երուսաղեմ ուխտադնացություն կատարած անձին **մահտեսի** ենք անվանում [Դավր., 415]:

Դավրիժեցին ԾԳ գլխում շատ ուշադրավ մի թեմայի է անդրադարձել՝ թանկագին քարերին և դրանց զանազան հատկություններին²⁰: Այստեղ նա նախ տալիս է թանկագին քարերի անունները, ապա՝ նկարագրում դրանց արտաքին տեսքը, գույները, տարատեսակները, առաջացման վայրը, մշակման ձևը, «բուժիչ» և «կախարդական» հատկությունները, ընդունված դները, թվարկում է թերությունները, արատները և դրանց վերացման ճանապարհը: Այս տեղեկությունները ազգագրական կարևոր արժեք ունեն, քանզի սերտորեն առնչվում են թանկարժեք քարերի վերաբերյալ գոյություն ունեցող ժողովրդական պատկերացումներին և հավատալիքներին: Այսպես, ըստ պատմիչի՝

կայծը, որ յաղութն է (պարսկերեն) կամ ուռբինը (ֆրանսերեն) այն հատկությունն ունի, որ եթե մարդ դնի բերանը, ծարավը կոտրվում է..., ով այն իր հետ ունենա, մարդկանց մոտ սիրով կընդունվի, նաև չարքերի կողմից զարկվածի համար առողջարար է (Դավր., էջ 456):

Սարդիոնը, որ սելանն է (թուրքերեն), ունի արյունահոսությունը կանխող հատկություն, կրակի մեջ չի այրվում, չի կորցնում գույնն ու փայլը: Դեղին սարդիոնը կոչում են թիլա (պարսկերեն՝ ոսկի), այլև պիճատի (պարսկերեն՝ նռնաքար) և տպագիոն (ֆրանսերեն) են ասում:

Զմրուխտը ով որ կրի, աչքերը չեն ցավի, երկար կապրի: Հալաթույն է: Զմրուխտի սևը եթե օձի առջևը բռնես, տեսնելուն պես աչքերին ջուր է իջնում, և օձը կուրանում է, իսկ եթե «քրքումով ծիրանաքարի վրա լավ մանրես և աչքերի վրա քաշես, աչքերի լույսը կավելացնի», աչքերը չեն ցավի, տեսողությունը կուժեղանա: Այն կրելու դեպքում մարդուն չեն մոտենա թունավորները: Կարիճը կամ օձը խայթելիս զմրուխտը վարդաջրով հալում են և քսում կծածի վրա, առողջանում է, տազնապի ու մտա-

²⁰ Կ. Պատկանովը առանձին ուսումնասիրություն ունի (տե՛ս *Патканов К., Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII в., СПб., 1973*):

հոգևորական մեջ չի ընկում: Նաև ազատվում է հազից, կանխում արյունահոսությունը, փորացավը:

Հասպիսին (հասակաքար՝ կվարցի նստվածքային մանրահատիկ լեռնաքար), որ կանաչ, մի քիչ դեղնավուն է, շատ նայելուց աչքի լույսն ավելանում է, կամ եթե ծեծում ու քաշում են աչքերին, աչքերի քորը վերանում է: Բոլոր հիվանդությունների դեմ օգտակար է: Ով մոտը ունենա, երկրաշարժ չի լինի, մարդու սիրտ չի խփի: Օգտակար է կայծակի դեմ (Դավր., էջ 471):

Նղնգաքարը, որը ալմաստն է, լինում է հին ու նոր: Հինը ալելի լավ է. ամեն քար մաշում է և կտրում, այն չի մաշվում, կայծի ու սարգիոնի պես կրակի մեջ չի մոխրանում: Բազկի վրա կրելու դեպքում հղի կնոջ ծննդաբերությունը հեշտանում է:

Ալմաստը լինում է տասներկու տեսակ, վեց երես ունի, որ կողմն էլ չըջես, երեք երես է երևում: Ալմաստի կարատը հինգ ցորենի հատիկի քաշի է: Գոհարների թագավորը ալմաստն է: Ալմաստ կրողը չարքից չի վախենում, փորացավ, քոր չի ունենում, մոռացկոտ չի լինում, հանգիստ է լինում: Եթե սալի վրա մանրեն ու տան մարդու, մահադեղ է (Դավր., էջ 457):

Ագաթը (կառվի աչք կոչված քարը) կրող անձը բոր, քոսուտություն, քոր և նմանատիպ բաներ չի ունենա, ունեցվածքն ու շնորհքը չեն պակասի, մարդկանց մոտ ինքը և խոսքը կընդունվեն: Ինչքան էլ գինի խմի, խելքը չի կորցնի (Դավր., էջ 458):

Մեղեսիկը (սուտակ), որը լալն է [ամեթիստոս], դաավում է պատվական քարերի շարքին: Ըստ պատմագրի՝ ով հետը մեղեսիկ ունենա, ամեն հիվանդության դեմ օգտակար է, մեջքացավի համար լավ է, վատ երազ չի տեսնի, չարահալած հատկություն ունի, տրամադրությունը բարձր կլինի: Մի հատկանիշ ևս. եթե բերանդ առնես, ծարավդ կկտրի: Եթե աչքի դեղերին խառնես, աչքի լույսին օգտակար է, սրատես է դարձնում (Դավր., էջ 458):

Ոսկեքարը, որը թիլան է [դեզին կայծը], եթե բարակ շորով փաթաթես և կրակ դնես վրան, շորը չի այրվի: Ով որ հետը ունենա, գիշերավախից ու երազատեսությունից զերծ կմնա և չար փորձանքից կազատվի:

Բյուրեղը, որը պիլորն է, եթե ծեծեն և հին խոցի վրա ցանեն, խոցը կառողջանա, իսկ եթե ատամները մաքրեն, ատամի ժանգը կտանի: Մոտը պահողը մղձավանջից և երազախաբից զերծ կմնա: Մեղմացնում է ցավը (Դավր., 458):

Գոճազմը [սուտակ], որը լաջվարդն է, երկնագույն կապույտ է, երակներ չունի և սպիտակ չէ, կրակի վրա գույնը չի փոխում, ոսկեգույն բծեր է ունենում: Եթե արքայաջրի մեջ զցես, նույն ժամին սպիտակում է և լինում է ինչպես ձյուն: Ստացվում է Ուզբեկստանից: Գրականություն մեջ հանդիպում է նաև «արմինակուն» անվանումը, որը Արմենիա բառից է, քանզի նման է հայկականին, որն օգնում է մեղամաղձություն դեպքում (Դավր., 458):

Մարգարիտը անչափ օգտակար է ցերեկակույրին (գիշերը ավելի լավ է տեսնում, քան ցերեկը): Օգտակար է, եթե մարդը խայտալոր է (բորոտ): Ծեծում ու քացախով քսում են մաշկին, որով առողջանում է հիվանդը (Դավր., 468):

Այծեքարը, որը «Պատմություն» մեջ կոչված է **հաջարըլթես**, որ դեղթափն է, որը հայերը թունադեղ են կոչում, ունի առաջին հերթին դեղթափի հատկություն, իսկ տեսքը նման է կաղնեպտղի. երկարավուն և կլորավուն է, մեջը՝ կորիզ, «հողագույն է, սևին է զարկում և մի քիչ էլ կարմրավուն է... Այդ [քարը] գտնում են վայրի քոչի [արու այծ] փորի մեջ... ասում են՝ օձից և մուխալից [հակաթույն բույս] բացի՝ այլ կերակուր չունի: Այս պատճառով հիշյալ քարը առաջանում է քոչի փորում, դրա համար ազնիվ հակաթույն են [թիրյակ] ասում» [Դավր., 469]: Պատմադիրը հանգամանորեն նկարագրում է դեղթափ-հակաթույնի հատկություններն ու կիրառման ձևերը: Նա գրում է. «Եթե այն սամիթաջրով տրորեն և օձահարին քսեն կօզնի և անմիջապես ցավը կմեղմացնի: Ամեն տեսակի գազանահարի օգնում է, չարը խափանում է»: Բացի այդ՝ «եթե տասներկու զարեհատի քաշով տան, սրտի թուլությունը օգնում է և մարդուն լավ ուժ է տալիս: Իր ընդունելու չափը կես դանգ է» [երկու զարեհատի կշիռ]. ով ամեն օր սրանից կես դանգ ուտի, կազատվի ամեն չար փորձանքից ու ամեն մահացու դեղերից: Օգնում է նաև դյուրաբորբոքին [դյուրազգացին, դյուրագրգիռ հիվանդին], սրա պատճառը այն է, որ «դյուրաբորբոքը այդ բանը անում է ոչ իր բնույթով, իսկ այդ դեղի հատկությունը խիստ ջերմ է, իմացի՛ր» [Դավր., 470]: Այծեքարը հակաթույն է, թույնի ազդեցությունը չեզոքացնող, վերացնող հատկություն ունի:

Հոգևոր մշակույթ: Առաքել Դավրիժեցին ցավով է նշում, որ հայ ազգը, զրկված քաղաքական իշխանությունից, պետականությունից, «ոտքի կոխան ծառա ու գերի է դարձել օտար ազգերի ու թագավորների» [Դավր., էջ 147]: Ուստիև պատմադիրը ուշադրու-

թյունը առավել շատ սեւեռում է իր ժողովրդի մշակութային կյանքի պատմության վրա: Մեր պատմիչներից ոչ մեկը այնպիսի մանրամասնությամբ չի խոսում երկրի շինարարական գործի մասին, ինչպես Դավրիժեցին: Նա ոչ միայն նկարագրում է նոր վանքերի, եկեղեցիների, ամրոցների ու շենքերի կառուցումն ու նրանց կառուցողներին, այլև մանրամասն պատմում է հին կառույցների մասնակի վերանորոգումների, դրանց նկարագրողությունների մասին և այլն: Սիրով է արձանագրում երկրում հիմնվող միաբանություններին և նրանց կից հիմնվող դպրոցների մասին, հանգամանորեն է հիշատակում տեղ Կիրակոսի ու Սարգիս եպիսկոպոսների՝ Սյունիքում նոր անապատ և նրան կից դպրոց հիմնելու գործունեությունը [Դավր., էջ 200], նշել է ժամանակի նշանավոր մտավորական վարդապետների՝ Պողոս Մոկացու, Մովսես Սյունեցու, Ներսես Մոկացու (նա բացել է Լիմ անապատն ու դպրոցը), Կարապետ եպիսկոպոս էջմիածնեցու (նա հիմնել է Սեանի անապատն ու դպրոցը), Դավիթ եպիսկոպոսի (նա ստեղծել է Ջարեքազետի անապատն ու դպրոցը) և ուրիշ շատերի կրոնական, գիտամշակութային գործունեությունը, որոնք զանազան տեղերում ծավալել էին նաև կրթամշակութային գործունեություն: Պատմագիրը անդրադարձել XVII դարի դպրոցների կազմակերպման ու նրանց կրթադաստիարակչական գործունեությանը [Դավր., էջ 253]: Հայոց հարուստ պատմագրություն մեջ չկա այլ հեղինակ, որ այնքան մանրամասնորեն ներկայացրած լինի հայոց դպրոցների պատմությունը, որքան Դավրիժեցին: Պատմագիրը խանդավառությամբ է նկարագրել հայոց վանքերի ճարտարապետական ու քանդակագործական բարեմասնությունները: Առանձին հմայքով է խոսել նոր Զուղայի հայ տաղանդավոր նկարիչ Մինասի արվեստի մասին՝ նշելով՝ որ նա նկարում էր յուզաներկով, ջրաներկով, թղթի, կտավի, տախտակի, պղնձի վրա: Նա և՛ որմնանկարիչ էր, և՛ դիմանկարիչ, և՛ բնանկարիչ, և՛ ծաղկարար՝ մանրանկարիչ [Դավր., էջ 323]:

«Պատմություն» պատմագրական երկում զգալի տեղ է հատկացված տոմարական հարցերին և դրանց վերաբերյալ անվերապահորեն կարևոր սկզբնաղբյուր է համարվում: Մինչև 363 թվականը հայերը, ըստ Դավրիժեցու, Զատիկը տոնում էին հրեաների նման՝ չաբաթվա որևէ օր: Հայոց տասը [561] թվականին կարգավորվեց հինգհարյուրակը, որով ուղղվեց Զատիկը: Այն չարժական տոն է և նշվում է մարտի 22-ից հետո՝ լուսնի լրմանը հաջորդող կիրակի

օրը: 561 թվականից հետո հայերը սկսեցին օգտվել Անդրեաս Բյուզանդացու կազմած տոմարական ցուցակներից, որոնք պատրաստված էին 200 տարվա համար: 561 թ. Դվինի եկեղեցական ժողովում որոշվեց 200 տարին լրանալուց հետո ընդունել հայոց նոր թվականություն 532 տարեշրջանի համար: Այս 532 տոմարական շրջանը կուրացնելով՝ կոչում էին հինգհարյուրակ: Երկրորդ հինգհարյուրակը սկսվել է 1084 թ., իսկ երրորդը՝ 1616 թ.²¹:

Ընդարձակ նկարագրություններ կան եկեղեցական տոների և նրանցով հիշատակվող իրադարձությունների մասին, ինչպես, օրինակ, Զատիկի, Ծաղկազարդի, Խաչվերաց տոների վերաբերյալ: Գրքում նշվում է, որ Ծաղկազարդի տոնը շարժական է, կապված է Զատիկի հետ, կատարվում է մեկ շաբաթ առաջ՝ Զատիկին նախորդող կիրակի օրը [Դավր., 272]:

Ավագ պատի հետ կապված՝ Դավրիժեցին գրում է՝ այդ «օրերում Փիլիպոս կաթողիկոսը կատարեց Ս. Էջմիածնի հիմնարկելը 1103 (1654)» թվականին: Գրքում Ավագ պատը հիշատակված է նաև որպես աղուհացք: Ավագ պատը Մեծ Զատիկի կամ Քրիստոսի հարություն տոնի պատն է, որը շարժական է: Հին ժամանակներում պատը պահում էին միայն աղուհաց ուտելով, ուստի պատը կոչվում էր աղուհացք [Դավր., 266]: Մեկ այլ անգամ, նշելով Վան քաղաքի ռմբակոծության մասին, գրում է, թե «աղուհացքի առաջին շաբաթում սկսեցին թնդանոթաձգությունը, որը տեղեց մինչև հոգեգալուստը»: Աղուհացքը Մեծ պահքն է, իսկ հոգեգալուստը Զատիկից 50 օր հետո է, նշանակում է՝ 100 օր է տևելու ռմբակոծությունը [Դավր., 393]: «Հայտնության հիսնյակը» կամ «հիսուսներ», որը նշանակում է Զատիկից մինչև հոգեգալուստյան տոնը, կազմում է 50 օր: Հետաքրքիր է, որ պատմագիրը ամեն տոնի նկարագրությունը տալիս է՝ այդ օրը տեղի ունեցած իրադարձությունները հիշատակելով:

Պատմական անցքերը, շինարարական աշխատանքները, քաղաքական ու հոգևոր գործիչների կյանքին առնչվող իրադարձությունները կապվում են ժողովրդական և եկեղեցական տոնական համակարգի հետ: Նույն կերպ պատմագիրը հաղորդում է, թե

²¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս *Սարգսյան Լ.*, Հայոց տոնացույցի ծագումն ու զարգացումը (4-8-րդ դար), Երևան, 2010, էջ 57-99:

1104 թ. [1655] մարտ ամսի աղուհացքի հինգերորդ կիրակի օրը տեղի ունեցավ մեծ հայրապետ Տեր Փիլիպոս կաթողիկոսի վախճանը, որի պատճառով խափանվեց Ս. Էջմիածնի զանգակատան կառուցումը: Ըստ պատմագրի հաղորդման՝ կաթողիկոսին թաղեցին Ս. Հռիփսիմե եկեղեցու մեջ: Այդպես նաև գրում է, թե սուլյն թվի [1655] «ապրիլ ամսի ութի Ծաղկազարդի տոնին Զուղայեցի Հակոբ վարդապետին օծեցին Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոս: Նավասարդի տոնի առթիվ էլ գրում է, թե հայ բնակչության բռնազաղթը իրականացվեց, երբ նոր էր վերջացել հայոց թվականը, և «մտել էին 1054 (1605) թվականի առաջին ամիսը» [Դավր., 43]: Նավասարդի տոնակատարությունը անշարժ տոմարով համընկնում էր օգոստոսի 11-ին: Նավասարդը հայոց առաջին ամիսն էր և տևում էր օգոստոսի 11-ից մինչև սեպտեմբերի 9-ը [Դավր. 333]: Այնուհետև գրում է, թե «մեր թվականության 1020 [1571] տարվա սկզբում, որ Նավասարդ ամսի 16-ն էր, Ս. Հակոբի պատի ուրբաթ օրը Սուրբ աջը բերվեց Սուրբ Խաչ Աղթամար՝ ի պահպանություն բոլոր հավատացյալներիս [Դավր., 333]: Մեկ այլ առիթով էլ հաղորդում է, թե բռնազաղթը հիմնականում ընթացավ աշնանը՝ Սուրբ Խաչ տոնից հետո: Իսկ Սուրբ Խաչ տոնը հայոց մեջ նշվում է սեպտեմբերի 14-ին հաջորդող կամ նախորդող կիրակի օրը: Խաչվերացի այդ տոնին, պատմագրի մեկ այլ հաղորդման համաձայն, կատարվել է Երնջակի Ս. Կարապետի վանքի նոր ավարտած գմբեթի խաչի, զանգակատան, նաև մյուս կառույցների [1658 թ.] օրհնման արարողությունը [Դավր., 274]: 1658 թ. Խաչվերացի տոնին օրհնվել է նաև Ս. Էջմիածնի զանգակատան շինարարության ավարտը: Խաչվերացի տոնը պատմագիրը հիշատակում է **Սուրբ խաչ** անվամբ [Դավր., 60]:

Պատմագիրը ակնարկ ունի նաև Համբարձման տոնի վերաբերյալ: Պատմելով Կարբի գյուղում ջալալիների [թուրք ասպատակիչներ] գործած ոճիրների մասին՝ գրում է, թե «նրանք այստեղ մնացին մինչև զարուն՝ մինչև Համբարձման տոնի օրերը»: Իսկ Համբարձման տոնը, որը շարժական է, նշվում է Զատիկից քառասուն օր անց [Դավր., 76]:

Պատմագիրը խոսում է շահի կողմից Մելիքսեթ կաթողիկոսին «Աստվածածնի պատի օրերին» [օգոստոսի կեսերին] տանջանքների ենթարկելու մասին [Դավր., 168]: Ասվում է նաև, որ «սուրբ Գրիգոր

Լուսավորչի պատը» պահում էին ամռան օրերին՝ հունիսի երկրորդ կեսին՝ ի պատիվ Խոր Վիրապից նրա դուրս գալու [Դավր., 404]:

Պատմագիրը հաղորդում է, որ իր կառավարման տարիներին Շահ Աբասը որոշ ժամանակ հայերի նկատմամբ սիրաշահող քաղաքականություն էր վարում, թույլ էր տալիս նրանց մնալ իրենց հավատքին ու սովորույթներին. «Հոժար կամքով հրամայեց եկեղեցիներ շինել Նոր Զուղայում ու գյուղերում, նաև քաղաքի բերդի մեջ ... մեծամեծ տոների օրերին՝ Հարություն, Համբարձման և այլ տոներին, անգամ շահը գալիս էր եկեղեցիներ և ուրախանում քրիստոնյաների հետ: Քրիստոնեական ամեն կարգ ու դավանություն քրիստոնյաները կատարում էին համարձակոթեն՝ զանգեր զարկել, ժամասացություն անել, ջրօրհներքը մեծախումբ հանդեսով տոնել» և այլն [Դավր., 62]:

Դավանաբանական հարցեր, հավատափոխություն: Բավականին ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում Դավրիժեցին Լվովի հայություն (կաթոլիկ և առաքելական դավանանքի) երկու և մեկ բնություն, նաև եվտիքեական հերձվածով մոլորված հայություն դավանաբանական հարցերի մասին: Նա ցավով է արձանագրում, որ Լվովի հայ եկեղեցում խափանված էին հայ եկեղեցու յոթ խորհուրդները՝ ապաշխարությունը, հաղորդությունը, այցելությունը հիվանդներին և այլ կարգեր [Դավր., 299]: Դրա համար «չատ երկյուղած ու հայրենի օրենքների համար նախանձախնդիր մարդիկ մեկնեցին տներից ու տեղերից և ելան, բնիկ երկրից հեռացան՝ անջատված ընտանիքներից, ազգականներից, պանդուխտ ու տարագիր չըջապելով օտար երկրներում և այդպիսի կյանքով հեծելով ու հոգոց հանելով վախճանվեցին» [Դավր., 302]: «Պատմություն» մեջ մանրամասն շարադրված է լվովահայերի՝ կաթոլիկության տարածմանը ցույց տված դիմադրության պատմությունը, որը, փաստորեն, պայքար էր հանուն ազգային անկախության:

Դավրիժեցին բացասաբար էր վերաբերվում եկեղեցու այն սպասավորներին, որոնք ապրում էին շքեղության մեջ և ունեին բարեկեցիկ կենցաղ: Նա ասում է, որ հայոց վանքերի «յուրաքանչյուր սեազլուկ ունեի իր սեփական հարստությունը՝ այգին և բուրաստանը, փեթակը և՛ տունը, և՛ մառանը, և՛ ամբարները» [Դավր., 228]: Հոգեւորականները ապրում էին աշխարհիկ մարդկանց կենցաղով: «Բնավ չգիտեին, որ կրոնավորը պարտավոր է

վեղար ու փիլոն կրել կամ կոշտ ու բրդյա հագուստ հագնել, այլ որպես աշխարհական և մարմնավոր իշխաններ թանկագին հագուստներով պնդվում էին, անդրավարտիք, կապա, թանկագին գլխարկ գլուխներին և մեկնոց էին վրաներն առնում: Նաև չէին համարում, թե վանականները պարտավոր են պասով, ծոմական տքնուկթյամբ կյանք վարել, այլ ամբողջ տարին անխտիր ուրիշ ճաշեր, միս էին ուտում և գինի խմում» [Դավր., 228],– դժգոհում է պամիչը: Փոխարենը դրվատանքով ու պատկառանքով է խոսում «պարկեշտ ու սրբակրոն վարքով, ոչ պերճապաճույճ և փափուկ հագուստով, որպես այդ ժամանակ ուրիշներն էին, այլ կոշտագետ, շաբաթ և կիրակի օրերին պաս պահող» Գրիգոր վարդապետի մասին, որը «պասը լուծում էր նավակատիքի կերակուրներով՝ գերծ մսից ու գինուց» [Դավր., 227]:

Դրվատանքի են արժանի նաև պատմագրի այն հաղորդումները, որոնք նվիրված են «Հավատի նահատակներին», նրանց անձնագոհ պայքարին՝ ընդդեմ մահմեդական հոգևորականություն ճնշման և հանուն ազգային կրոնի: Դավրիժեցին բերում է ծաղրածանակի, ֆիզիկական ու բարոյական խոշտանգումների բազմաթիվ փաստեր, որոնց ենթարկվում էին Հայ եկեղեցու հոգևոր հայրերը:

Շահ Աբասը Ա-ից մեծ ջանքեր պահանջեցին գաղթականություն ետդարձն արգելելու համար: Սակայն արգելելու ամենամեծ միջոցը հմուտ պետական գործիչը տեսնում էր քրիստոնյաներին սիրաշահելու մեջ: Նրա «քրիստոնեական» խոշոր քայլերից էր եկեղեցիներ կառուցելու թույլտվությունը: Դավրիժեցին այս փաստը դիտում էր իբրև հայերին իրանի հետ կապող օղակներից մեկը:

Շահ Աբասը 1620 թվականից անցավ Պարսկաստանի հայ բնակչությանը թլպատելու և մահմեդականացնելու քաղաքականությունը, որն իրագործում էր ամենայն դաժանությամբ: Թլպատող պաշտոնյաները շրջում էին գավառից գավառ՝ Փարիայում ու Բուրվարիում, և ում գտնում էին, թլպատում էին՝ թե՛ աշխարհական, թե՛ հոգևորական [Դավր., 133]: Այնուհետև պատմագիրը ավելացնում է, «թե մահմեդականություն ընդունածներից շատերը առաջվա նման մնացին քրիստոնեական հավատքին և էլ ավելի հաստատուն, քան առաջ էին, «որովհետև երեխաներին մկրտում էին, մեռելներին քահանաներով էին թաղում, միշտ եկեղեցի գնալով աղոթում էին, խոստովանելով հաղորդում էին» [Դավր., 124]:

**7. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԻ
ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Առաքել Դավրիժեցին հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության խոշոր երախտավորներից մեկն է: XVII դարում հանդես եկան նաև այլ պատմիչներ, սակայն նրանց երկերն իրենց պատմագրական արժեքով չկարողացան հասնել Դավրիժեցու երկերի մեծությունը: Ղ. Ալիշանի բնութագրմամբ Դավրիժեցին թե՛ իրենից 2-3 դար առաջ և թե՛ հետո եղած պատմիչների մեջ լավագույնն է¹:

Լեոն Դավրիժեցուն համարում է «առաջնակարգ գրական մի աստղ, որը չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ²»: Իսկ Մ. Աբեղյանը բարձր է գնահատել Դավրիժեցու հայրենասիրությունը՝ գրելով. «Նորենացուց ավելի սրտառու է ի ողբում յուր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբալ³», կամ՝ «այդպիսի նկարագիրներ մեր պատմության մեջ քիչ կպատահենք եղիշեր ժամանակից ի վեր⁴»:

Դավրիժեցու մասին անչափ գովեստով են խոսել իր ժամանակակիցները՝ որպես լայն մտահորիզոնի և մեծ պատրաստվածություն տեր մարդու: Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ բանիմաց վարպետներից էր «Թավրիղեցի Առաքեալ վարդապետը, որ տեղեակ էր ամենայն պատմագրաց, որ և արար զպատմութիւնս աւերման աշխարհիս Արարատեան ի մեծ Շահ-Աբասէն...⁵»:

Ա. Դավրիժեցու երկում նկարագրված են հայ ժողովրդի՝ 1602-1662 թթ. պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային իրողությունները: Այն աչքի է ընկնում տվյալների

¹ Ալիշան Ղ., Հայապատում, մասն Ա, Վենետիկ, 1901, էջ 131:

² Լեոն, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1969, էջ 353:

³ Աբեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գ. II, Երևան, 1946, էջ 446, 519:

⁴ Նույն տեղում, էջ 446:

⁵ Տե՛ս «Զաքարեայ Սարկաւադի պատմագրութիւն», հ. Գ., Վաղարշապատ, 1870, էջ 4:

բազմազանություն, որտեղ պատերազմական գործողությունները, երկրի ներքին վիճակի, տիրակալների քաղաքականության կողքին տեղեկություններ են հաղորդվում նաև ժողովրդագրության, տեղագրության, քաղաքների, տնտեսական կենցաղի, մասնավորապես արհեստների, առևտրի, ժողովրդի կենցաղի ու սովորույթների, նյութական մշակույթի, մասնավորապես եկեղեցաշինության, հոգևոր դասի գործիչների, նրանց տարազի, հոգևոր մշակութային արժեքների, ժողովրդական տոների, դավանաբանական և բազմաբնույթ այլ հարցերի մասին:

Սույն շարադրանքի համար օգտվել ենք տարբեր հրատարակություններից,⁶ բայց որպես հիմնական աղբյուր օգտագործել ենք Դավրիժեցու երկի՝ Վարագ Առաքելյանի աշխարհաբար թարգմանությունը⁷: Գլխավորապես նպատակ ենք ունեցել ներկայացնելու Հայություն ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությունների և Հայկական բնակավայրերից ոմանց մասին նրա արժեքավոր տեղեկությունները:

Առաքել Դավրիժեցին մանրամասն նկարագրում է Շահ Աբաս 1-ի հրամանով 1604 թ. հայերի բռնազավթը, ժողովրդի տառապանքները: Հայտնի է, որ Շահ Աբասը կիրառեց, այսպես կոչված, «այրած հողի» մարտավարությունը, այն է՝ ամայացնել ու անմարդաբնակ դարձնել Հայաստանի մի շարք շրջաններ, տեղահան անել հայ բնակչությանը, որպեսզի Հայաստանին տիրելու համար պարսկաթուրքական պատերազմում թուրքերը զրկվեն սննդից, անասնակերից, օթանդակ աշխատուժից: Միաժամանակ ծրագրում էր իր երկրի մի քանի մարզեր բնակեցնել Հայաստանից գաղթեցված աշխատասեր հայ բնակչությամբ հույս ունենալով հիմնականում հարուստ վաճառականների և հմուտ արհեստավորների, ինչպես նաև հողագործների միջոցով, նրանց ջանքերով ու կապիտալով նպաստել Պարսկաստանի տնտեսական ու մշակութային վերելքին: Նրա մյուս նպատակն էր, Հայաստանի շատ զավառներ հայագուրկ դարձնելով, երկրի բնակչությունն ավելի նոսրացնելով՝ երկար ժամանակ հայերին զրկել պաշտպանունակությունից և ինքնուրույնության համար պայքարելու հնարավորությունից:

⁶ Տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրություն, Լ. Ա. Խանյարյանի, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1990:

⁷ **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Վարագ Առաքելյանի, Երևան, 1988:

Ամիրգունա խանին կարգադրված էր հայրենիքից «տարագրել-քշել՝ չթողնելով ամենևին կենդանի շունչ, չհամոզվողներին, թագավորի հրամանը չանսացողներին՝ սրով ու մահվամբ, գերությամբ»։ Պատմագիրը այս հրամանը և արաքը համարել է «աշխարհակործան ու դաժան, հողմակոծ հուր»։

Պատմագրի հաղորդման համաձայն՝ նաև «մեծ սովի ու ջալալիների արշավանքների պատճառով հայոց մեծ ազգը ելավ, դարձավ վտարանդի իր տեղերից, հայրենի բնակավայրերից ու երկրներից և գլուխն առած, իր երեսի ուղղությամբ ցիրուցան լինելով՝ սփռվեց ամբողջ աշխարհում՝ Կիպրոս, Կոստանդնուպոլիս և սրա շուրջ եղած քաղաքներում, Ուսումնալի [Բաղկաններ], Բողդան [Մուղլապիա], Իլախների երկիրը [Լեհաստան], Կաֆայի կղզին [Ղրիմ], Պոնտոսի [Սև ծովի] ծովեզրերը, այլև շատերը՝ Ատրպատական երկիրը...։ Հայոց ազգի այն հատվածը, որ եկավ, գետեղվեց Ատրպատականում, պարսից թագավորը՝ մեծ ու առաջին Շահ Աբասը, սրանց բոլորին այստեղից էլ քչեց տարավ Պարսկաստանի կենտրոնական տարածքները, մի մասին՝ Փահլավատ, մի մասին՝ Սպահան քաղաքն ու նրա գավառները [Դավր., 123-124]։

Պարսկաստան գաղթեցված հայ բնակչությունը տեղաբաշխվեց երկրի զանազան շրջաններում, հիմնականում՝ Սպահանում ու նրա շրջակայքում։ Տեղ հասնողներից ովքեր քաղաքացիներ էին, տեղավորվեցին Սպահանում, իսկ ովքեր շինականներ ու գյուղացիներ, Սպահան քաղաքի շրջակա գավառներում բնակեցրին, այսինքն՝ Լնջանում, Ալնջանում, Գանդիմանում, Ջղախուռում, Փարիայում և Բուրվարում...» [Դավր., 47]։ Հիմնվեցին պարսկահայ նոր գաղթօջախներ։

Բռնագաղթի անմիջական արգասիքը հանդիսացավ հատկապես Նոր-Ջուղան, որը դարձավ խոշորագույնը իրանահայ գաղթօջախներից։ Շահ Աբաս Ա-ն շուղայեցիներին տեղավորեց Ջաղենդուռուդ գետի ափին՝ Սպահանի մոտ՝ հողաբաժին հատկացնելով իր անձնական լավագույն, ընտիր հողերից, որոնց մի մասը նրանք ստացան իբրև պարգև, իսկ մյուսները ձեռք բերեցին դրամով⁸։

⁸ Տե՛ս *Տեր-Հովհանյաց Հ.*, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, հ. 1, Նոր Ջուղա, 1880, էջ 33-34, *Աբրահամյան Ա.*, Պարսկահայ գաղթօջախը // Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1964, էջ 256։

Հայերի թիվն այստեղ XVII դարի 20-ական թթ. հասել է 30.000-ի⁹: Նոր Զուղայի Հայկական գաղութն ուներ ինքնավարություն իրավունք, ընտրում էր իր **քալանթարին**¹⁰՝ համայնքի ղեկավարին: Այստեղ բնակչությունը բաժանված էր առանձին մասնագիտական, դասառունեցվածքային խմբերի, որոնց գլխավորում էին ավագները: Ավագ էին ընտրվում ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ Հայ գործիչներ, որոնք հաճախ նշանակվում էին շահի կողմից: Գաղութի ակնառու անձերից էլ ընտրվում էր ներկայացուցիչ՝ դատական վեճերը կարգավորելու համար:

Ըստ պարսկական շարիաթի՝ **զիմմինների** [այդպես էին անվանվում ոչ մահմեդականները, որոնք պարտավոր էին **ջիզյա**¹¹՝ գլխահարկ վճարել] միջև ծագած վեճը կարող էր լուծվել մահմեդական **դազիների** (դատավորների) կամ հոգևորականների միջոցով: Սակայն, ըստ երևույթին, մահմեդականներն իրենց միջամտությամբ ճնշում էին գործադրում Հայ համայնքի վրա: Շահ Աբաս Ա-ի Ֆերմանի համաձայն՝ մահմեդականների և Հայերի միջև ծագած վեճերը պետք է լուծվեին Հայերի օգտին [Դավր., 61]: Անգամ սկզբնական շրջանում «Հայերը ամեն կարգ ու դավանություն կատարում էին համարձակորեն՝ զանգեր զարկել, ժամասացություն անել, ջրօրհնեքը մեծախումբ հանդեսով տոնել, նաև ինքը՝ շահն էլ էր գալիս ջրօրհնեքին և տեսնելով՝ ուրախանում էր: Մեռելներին Հայերը խաչվառով, շարական երգելով հանում էին քաղաքից, անցկացնում էին շուկայի միջով ու տանում թաղելու, և պարսիկներից ոչ ոք անարգական կամ հայհոյական բառ չէր ասում: Շահը քրիստոնյաներին այնքան համարձակություն տվեց, որ երբ հրապարակներում կամ շուկաներում քրիստոնյաների ու մահմեդականների միջև վեճ ու կռիվ էր պատահում, կռվողները համաձայնասար միմյանց ծեծում էին և հայհոյում առանց երկյուղի» [Դավր., 62]: Պատմիչը շահի այդ հայանպաստ արարքը մեկնաբանում էր շահի խոսքերով. «Մեծ ծախսերով, ջանքերով ու հնարներով հազիվ կարողացա նրանց այս երկիրը բերել: **Ես նրանց չբերեցի իրենց օգուտի համար, այլ որպեսզի մեր երկիրը չհնացվի ու մեր ազգը ավելանա**» [Դավր., 62]: Սակայն միաժամանակ Դավրիժեցին վկայում է նաև դատական վճիռ կայացնելիս Հայերի նկատ-

⁹ Աբրահամյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 256:

մամբ մահմեդականների կամայականությունների մասին: Օրինակ՝ մահմեդականի սպանություն մեջ մեղադրվող Հայը դատապարտվում էր մահվան, իսկ մահմեդականին դատելիս բավարարվում էին նրա մեկ մատը կտրելու վերաբերյալ որոշմամբ [Դավր., 63, 170]:

Պատմիչը ԼԳ գլխում խոսում է, թե ինչ պատճառով և ինչպես Հայ քրիստոնյաներին Հանեցին Սպահանի քաղաքի կենտրոնից և տարան ծայրամասը, գետից այն կողմ բնակեցրին: Շահ Աբաս I-ը «այն ժամանակ, երբ Հայոց ազգը քշում տանում էր Պարսկաստան, այն Հայոց ազգից մի մաս քրիստոնյաներ, որոնց դաշտեցիներ են անվանում՝ Գողթան գավառի Դաշտ անվանված գյուղից լինելու համար, բերեց բնակեցրեց այս տեղում [Սպահանի] Շամշապատ կոչված թաղում, մահմեդականների մեջ: Տեղի լավ լինելու համար քաղաքի այլ տեղերից (և արքունիքում ծառայողներից) նույնպես մեծ թվով մահմեդականներ եկան և բնակվեցին այս թաղում: Բնականաբար, նախանձելով Հայերի ստեղծարար գործունեությունն ու ինչքին՝ պարսիկները, «միաբանվելով թագավորի ներքինիների հետ, սկսեցին ճնշել դաշտեցի քրիստոնյաներին, որպեսզի սրանց արտաքսեն այդ տեղից» [Դավր., 350]: Եվ որովհետև թագավորը հրաման էր արձակել գինու արգելքի վերաբերյալ (այն, մահմեդականների դավանանքի համաձայն, անմաքուր էր, և օգտագործելը մեղք էր համարվում), ուստի մահմեդականները ամբաստանում են արքային Հայերի «գինարբու ազգ լինելու», «գինով ջուրը պղծելու՝ խաղողը ճմլելով քաղցուն գինի ստանալու, կնճիռը ջուրը թափելու և դրանով ջուրը պղծելու, օղի ստանալով՝ մրուրը ջուրը թափելու, գինու կարասը ջրով մեկ-երկու օր թրջած պահելով լվանալու, լվացաջուրը առվի ջրին խառնելու և ամբաստանական այլ մեղադրանքներով» [Դավր., 350-351]:

Շահ Աբասը, դա առիթ դարձնելով և տեղի տալով այդ ամբաստանություններին, հրաման է արձակում. «Ովքեր գինարբու ազգեր են, թող ելնեն, բաժանվեն մահմեդականներից և քաղաքամիջից գնան քաղաքի ծայրամասերը, առանձին բնակվեն» [Դավր., 351]: Հարկադրված մի մասը գնաց ու Հիմնադրեց Նոր Զուղան, մյուս մասն էլ Գավռապատ գնաց և վարձով ապրեց: Սպահանից հանվեցին նաև այլ թաղամասերում հաստատված Ամիդից, Գազիկից, Բաղեշից, Մուշից, Բերկրիից, Արճեշից, Արծկեից, Երզնկայից,

Դերձանից, Բաբերդից, Կարինից, Բասենից, Կաղզվանից, Շիրակավանից, Արարատյան առանձին բոլոր գավառներից, Ալաշկերտից, Մակվից, Խոյից, Սալմաստից, Ուրմիայից (եկածները)...: Սրանց, ինչպես նաև Երևան քաղաքի բնիկ տեղացի հայերին նույնպես հանել և քշել տարել էին Սպահան քաղաքը և քաղաքամեջ մահմեդականների հետ խառնիխուռն և նաև զուտ հայերով առանձին բնակեցրել այն թաղերում, որոնց անունները ասում են Թորոսական և Շխաբանա [Դավր., 352]: Պատմիչը հետևողականորեն ընդգծում է, որ զինու գործածությունը հայերին իրենց կառուցած բարեշեն տներից արտաքսելու համար պատրվակ էր միայն: «Այս միջադեպը մեկն էր Սեֆեհիների ներքին քաղաքականության մեջ նոր ուղղություն նշանակող երկրի այլադավան համայնքների մեկուսացման գործընթացում, որը սկսեց կիրառվել մասնավորապես XVII դարի 50-ական թվականներին», - գրում է Լ. Դանեղյանը¹⁰:

Ե՛վ երևանցիներին, և՛ մյուս տեղերից եկածներին բնակություն տեղ հատկացրին Սպահանի կողքով հոսող գետի մյուս ափին, ջուղայեցիներին մոտիկ: «Քաղաքը և բոլոր մահմեդականները, թաղավորի պալատն ու վաճառանոցները և այն ամենը, ինչ կա, որ քաղաքին է վերաբերում, գետի հյուսիսային կողմում են, իսկ ջուղայեցիները՝ հարավային կողմում, գետից դեն են տեղավորված ուրիշ ազգերից զատ ու առանձին» [Դավր., 354]: Հայաստանի տարբեր վայրերից եկածներն այստեղ էլ ունենում են իրենց թաղամասերը՝ Թորոսկան, Շխաբանի, Շամշաբադ և այլն:

Տեղահանումը թեև մեծ զրկանքներ ու դժվարություններ առաջացրեց, բայց մահմեդականներից առանձին, ջուղայեցիների հարևանությամբ բնակվելը հետագայում գոհացում պատճառեց հայ բնակչությանը: Այստեղ ընդարձակ տարածքներում մեծ և հարուստ տներ շինեցին, պարտեզներ ու այգիներ հիմնեցին: Բացի դրանից՝ «անշատվելով բաժանվեցին մահմեդական օժաբարո ազգից, որը, մշտապես կծոտելով, նենգում ու տանջում էին քրիստոնյաներին, իսկ այժմ բոլոր քրիստոնյաները մի տեղում են միավորված և ուրախությամբ գոհանում են տեղ Աստծուց...»

¹⁰ Տե՛ս *Դանեղյան Լ.*, Առաքել Դավրիժեցու երկը որպես Սեֆյան իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, էջ 161-199:

[Դավր., 355]:

Ուշագրավ է, որ Պարսկաստան բռնազավթած Հայերից «ան-
ջատեցին քարագործ արհեստավորներին, տարան Սպահան քաղա-
քը այն արհեստի համար, որ պետք էր գալիս այնտեղ թագավորի
տան շինության և ողջ պարսից ազգի համար» [Դավր., 356]:
Սրանց Սպահանի հարավային կողմում, գետի այն ափին են բնա-
կեցնում՝ «գավր ազգի» հարևանութամբ: Պատմագիրը «գավր
ազգ» է անվանում պարսկական այն ցեղախմբին, որը մինչ իր
ապրած ժամանակները հետևում էր զրադաշտական կրոնին և չէր
ընդունում մահմեդականությունը:

Հայերի տեղից տեղ տեղափոխումները շարունակել են նաև
Շահ Աբասի հաջորդների օրոք:

Շահ Աբաս Երկրորդը 1659 թ. մայիսին Հայ քարագործ վար-
պետներին և մահմեդականությունից խուսափած պարսիկներին
այստեղից էլ տեղահանել ու բնակեցրել է այնտեղ, որտեղ բնա-
կեցվել էին «երևանցիները, շխաբանցիները և դաշտեցիները»,
դրանով «բոլոր այլացեղ ու այլահավատ ազգերը առանձնացվեցին
մահմեդականներից, որպեսզի մահմեդականները, նրանցից ան-
խառն բնակվելով, մաքուր մնան (չպղծվեն)» [Դավր., 357]:

Քրիստոնյա ժողովուրդների համար առանձին չարիք էին
պարբերաբար կրկնվող մանկահավաքները (Դեվշիրմե)¹¹: Օսման-
յան իշխանությունները յուրաքանչյուր 3-5 տարին մեկ հավաքա-
գրում էին քրիստոնյա 8-20 տարեկան տղաներին, որոնք պետք է
ընդունեին մահմեդականություն, անցնեին ռազմական ուսուցում
և համալրեին ենիչերների շարքերը: Պարսկական իշխանություն-
ները մանկահավաքների միջոցով համալրում էին զորաբանակը:
Դավրիժեցու մի հաղորդման համաձայն, երբ Ագուլիսում տեղի
բնակիչները պարտավոր էին դիմավորել շահին, Հայ մանուկներին
հավաքագրումից զերծ պահելու նպատակով «վայելչագեղ չերեա-
լու, շահին հաճելի չլինելու և նրանցից չվերցնելու» համար սափ-
րել էին գլուխները: Սա առաջացնում է շահի զայրույթը և քահա-
նա տեր Անդերասը իր կյանքի գնով ծնողներին ու մանկանց
գլուխները սափրած անձանց փրկելու համար մեղքն իր վրա է

¹¹ Այդ մասին տե՛ս *Զուլայան Մ.*, «Դեվշիրմեն» (մանկահավաքը) Օս-
մանյան կայսրության մեջ՝ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների
(ՊԲՀ, 1959, № 2-3, էջ 247-256):

վերցնում [Դավր., 280]: Լինում էին և աղջիկների հավաքներ, երբ քրիստոնյաներից խլվում էին աղջիկներ՝ պալատի և հարեմի համար: Ըստ Դավրիժեցու՝ Հայ աղջիկներին արգելված էր փողոց դուրս գալ [Դավր., 416], կենդանի մնացած աղջիկներն ու ջահել կանայք պարսիկների ձեռքը չընկնելու և նրանց կողմից չանարգվելու նպատակով «երեսները ծածկում էին իրենց գլխարկով կամ զգեստով և անսահման բարձրությունից իրենց վայր էին նետում քարայրներից ու մեռնում»:

Հայ բնակչուԹյան գաղթը նկարագրելիս պատմագիրը տալիս է Հայկական փոքր ու մեծ քաղաքների ու նրա շրջակա բնակավայրերի անունները, որտեղից Պարսկաստան էին քշվում հայերը Արարատյան երկրի վերակացու նշանակված Ամիրգունա խանի կողմից: Ժողովրդագրական պատկերի ճշգրտման առումով մեծ արժեք ունեն գրքի այն էջերը, որոնք ընդգրկում են Շահ Աբասի կողմից Հայերին Իրանի խորքերը բռնի գաղթեցնելու և Հայ ժողովրդի համար այդ գաղթի աղետալի հետևանքների նկարագրությունները:

Չափազանց մանրակրկիտ կարգով հիշատակում են Հայկական բնակավայրերը՝ իրենց հին և 17-րդ դարի անվանումներով:

Պատմիչը հառաջանքով է թվարկում դատարկված գավառների, վայրերի անվանումները՝ գրելով. «Սկսեցին [տեղահանությունը – Ռ. Ն.] Նախիջևանի սահմաններից, անցան եղեգնաձոր, Գեղամա ծովի եզերքով, Լոռիով, Համզաչիման գավառը, Ապարանը, Շիրակավանը, Զարիշատը (Վանանդ կամ Կարս գավառում, կառուցվել է Արտաշես Ա-ի ժամանակ՝ 189-160 Ք.ա., և Արտաշեսի որդի Զարեհի անունով կոչվել է Զարեհաշատ-Զարիշատ), Կարսի գյուղերի մի մասը, Կաղզվանի ձորը ամբողջովին, բովանդակ Ալաշկերտը, Մակուի գյուղերը, Աղբակի (Վասպուրականի գավառներից մեկը, որտեղով է անցնում Թավրիզ-Վան ճանապարհը), Սալմաստի, Խոյի, Ուրմիայի գավառները, բովանդակ Արարատյան դաշտը, Երևան քաղաքը, Կոտայքի շրջանը, Ծաղկունքի ձորը, Գառնու ձորը, Ուրծաձորը), սրանցից առաջ Կարինի, Բասենի, Խնուսի, Մանազկերտի, Արծկեի, Արճեշի, Բերկրի, Վանա գավառները» [Դավր., 52]:

Ա. Դավրիժեցու «Պատմությունը» արժեքավոր է նաև ազգագրական և տեղանվանական բացահայտումների, տեղորոշումների կատարելու առումներով: Մենք կփորձենք անդրադառնալ ոչ բոլոր բնակավայրերին, տեղանուններին և նրանցում եղած հոգևոր

ու կրթամշակութային հարստություններին:

Նախ առանձնացնենք *«Աղջոց վանքը»* (Աղջկուց վանք) [Դավր., 18]: Սա վանական համալիր է և գտնվում է Գեղարդից յոթ կմ հարավ-արևելք: Այս վանքի մոտ եղել է նույնանուն գյուղը, որտեղից էր նաև Մելիքսեթ, չարահուշ Մելիքսեթ կաթողիկոսը:

Հավոց թառը [Դավր., 23] գտնվում է Գառնիից դեպի արևելք՝ Ազատ գետի ձախ ափին, բարձունքի վրա: Այն եղել է Հայաստանի նշանավոր վանքերից մեկը, Հայաստանի մշակութային ու կրոնական կարևոր կենտրոն: Կառուցվել է 1013 թ. և 1679 թ. ավերվել է երկրաշարժից: Այժմ գրեթե ավերակ է:

Առինջ գյուղը [Դավր., 72] գտնվում է Կոտայքի տարածաշրջանում՝ Երևանին կպած: Պատմիչը այստեղ հիշատակում է նաև *Ղրխրուկաղ* վայրը:

Պատմագիրը հիշատակում է նաև Աշտարակի ենթաշրջանի Կարբի և ՕՀանավանք, Օշական կոչված բնակավայրերը և նրանցում եղած եկեղեցական համալիրները: Խոսվում է նաև Փիլիպոս կաթողիկոսի կողմից Մուղնու Ս. Գևորգ զորավարի վանքի կառուցման, Օշականի Ս. Մեսրոպի տաճար-հանգստարանի վերանորոգման, Ուշի գյուղում Ս. Սարգիս զորավարի վանքի, Բջնի գյուղում Ս. Աստվածածնի տաճարի վերակառուցման, Բջնիում Ս. Սարգիս գմբեթավոր խաչածե եկեղեցու մասին: Թվարկելով բնակավայրերը՝ խոսում է հիմնականում նրանցում և մոտակա եկեղեցիների վերանորոգման մասին Թիֆլիսում, Լոռու գավառում, Արարատյան հովտում, Սիսական գավառում, Ղափանի գավառում, Նախիջևան քաղաքում և սրա գյուղերում Աստապատի մեծաշուք եկեղեցու, Ճահուկ, Շահակերտ, Գաղ գյուղերի եկեղեցիների, Շոռոթի եկեղեցու, Ագուլիսի վանքի և չորս եկեղեցիների, Թավրիզ քաղաքի եկեղեցու, Դարաշամբի, Ցղնայի եկեղեցիների Մովսես և Փիլիպոս կաթողիկոսների օրոք (XVII դ.) կառուցման մասին և այլն [Դավր., 278]:

Պատմիչը հիշատակում է նաև *Վժան* անվամբ գյուղի մասին [Դավր., 308], որը Արագածոտն գավառի հնագույն գյուղերից է: Ներկայումս այն Աշտարակի ենթաշրջանի Ուշան գյուղն է:

«Պատմություն» երկում հիշատակվում է *Մազրա* գյուղը, որը կոչվել է նաև Մեծ Մազրա: Ներկայումս այն Զոդ բնակավայրն է [Դավր., 85]:

Կարենիսը [Դավր., 146] *Գյումուշ* (Արծաթ) գյուղի հին անունն

է: Այս գյուղում է գտնվում Առաքելոց վանքը, որը կոչվել է նաև Կարենավանք: Այն այժմ ավերակ է: Գտնվում է Հրազդան քաղաքից 16 կմ դեպի հարավ-արևմուտք: Հիշատակվել է *Կաղզվան* [Դավր., 183] բնակավայրը Այրարատ նահանգի Երասխաձոր գավառում:

Ամբերդ գավառը [Դավր., 198] նույն Արազածոտն գավառն է: Հիշատակվում է նաև Ամբերդ անվամբ բերդ-ամրոցը՝ Արազածոտն գավառում՝ Բյուրականից 7 կմ հյուսիս: Պահպանվել են միայն դղյակի, բերդապարսպի ավերակները, եկեղեցու, բաղնիքի և այլ կառույցների մնացորդները:

Հարենի գյուղը [Դավր., 198] եղել է Կարբի գյուղի մոտ, բնակչությունից դատարկվել և ավերվել է Շահ Աբասի բռնազաղթի ժամանակ:

Ըստ պատմագրի՝ Տաթև վանքը սկզբնապես կոչվել է Ստաթեի կամ Եվսաթեի վանք [Դավր., 198]:

Ձորո վանք կամ **Ցրվանցը** գտնվել է Տաթև վանքի մոտ:

Թանահատի վանքի [Դավր., 200] տեղադրման հարցն առ այսօր վիճելի է:

Բարկուշատը [Դավր., 201] գտնվում է Արաքսի պարսկական ափին, որտեղ գտնվել է Նախավկայի վանքը:

Պատմագիրը տեղեկություններ ունի նաև Գողթն գավառի մի շարք բնակավայրերի և վանական համալիրների մասին: Դրանցից են *Ցղնա* գյուղը, *Ջուղան*, *Վերին Ագուլիս* գյուղաքաղաքը, *Օրդ-վաթ*, *Շամբ*, *Շոռոթ* գյուղերը: Գավառի հիշատակված վանքերից են՝ Վերին Ագուլիսի Ս. Թովմաս Առաքյալի վանքը, Ցղնայի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, Մսրվանիսի (Մեսրոպավանի) Ս. Մեսրոպ վանքը: Աստապատ գյուղաքաղաքից 3 կմ հարավ-արևելք ընկած Արաքսի ձախ ափին հիշատակվում է Ս. Ստեփանոս Նախավկայի անունով ամուր պարիսպներով և երկաթապատ դռներով վանքը և այլն [Դավր., 212-214]:

Դավրիժեցու գործում հիշատակվում են Երնջակ գավառը և Նախիջևան բնակավայրը: Ըստ Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Սյունիքի նահապետներից մեկի կինը՝ Երնջակը, շինում է իր անունով

Երնջակ բերդը, և գավառը բերդի անունով կոչվում է Երնջակ¹²: Այս գավառում հիշատակվում է Ապարան կամ Ապարաններ գյուղը [Դավր., 151]: XVII դարի սկզբում այն ուներ 500 տուն հայ բնակիչ և կապ չունի Նիգ գավառի Ապարան բնակավայրի հետ:

Ոսկանապատ գյուղը [Դավր., 25] հիշատակվում է Պատմական Հայաստանի **Գարդման** գավառում հիմնված Մհակ սարի ստորոտում՝ Գանձակ գետակի ձախ ափին: Գարդմանը համապատասխանում է Ժամանակակից Ադրբեջանի Ղազախի, Թովուզի հյուսիսային և Շամքորի շրջանի արևմտյան մասերին:

Հաթերք գյուղը [Դավր., 25] գտնվում է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Հաթերք գավառում: Հիմնադրվել է Տրտու (Թարթառ) գետի ձախ ափին: Այժմյան Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղն է:

Խաչենը և Դիզակը Արցախ նահանգի գավառներից են: Դիզակի սահմաններն էին հարավից Արաքսը, արևելքից՝ Մուղանի դաշտը, հյուսիսից՝ Քյոնդուլան գետը, արևմուտքից՝ Քիրս լեռը:

Պատմագրի հաղորդմամբ Արցախ աշխարհի Ջրաբերդ գավառը անվանվել է նաև Ճարաբերդ [Դավր., 474]: Գավառը կրել է նաև Ճարաբերդ, Չլաբերդ, Չլբերդ, Ջերմուկի բերդ, Ճառաբերդ անվանումները: Պատմագիրը մեկ այլ տեղում անվանում է Ծար գավառ [Դավր., 477]:

Շամքորը [Դավր., 201] Արցախ նահանգի Փառնես գավառն է, որտեղ գտնվում է Փառխոս քաղաքը, այժմ կոչվում է Կալաքենդ:

Քոչիզ գյուղը Ծովատեղ գյուղի հին անունն է, որ գտնվում է Արցախ նահանգի Վարանդա գավառում:

Վերին Զակամը գտնվում է Արցախ նահանգի Կողթ գավառում, որը հետագայում բաժանվեց երկու մասի՝ Շամքորի և Զակամ գավառների: Վերին Զակամի կամ ուղղակի Զակամի գյուղերից է պատմագրի հիշատակած Մեղիքատան գյուղը [Դավր., 25]:

Քշտաղսի՝ Խանածախ գյուղը գտնվում է [Դավր., 25]: Հին Աղահեջք գավառում, որը հետագայում կոչվել է Քաշաթաղ: Երկու գյուղ կա Խանածախ անունով. մեկը՝ Արցախի Խաչեն գա-

¹² Տե՛ս **Ստեփանոս Օրբելյան**, Այունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երևան, 1986, էջ 71:

վառուժ, իսկ մյուսը, որը հիշատակում է պատմիչը, Քաշաթաղում է՝ Գորիսի մոտ:

Հռչանց գյուղը [Դավր., 206] հիշատակվում է Սյունաց նահանգի Աղահեջք գավառում (Քաշաթաղ): Այստեղ հայտնի են եղել Քաշաթաղ և Խոթոռաբերդ ամրոցները:

Բաղք գավառը [Դավր., 225]) համապատասխանում է Ղափանի շրջանի մի մասին, իսկ **Խոտանանք** Բաղքի գյուղերից մեկն է:

Վասակաշեն անվամբ գյուղը [Դավր., 477] այժմյան Վարդենիսն է:

Չարեք գետը [Դավր., 474] և նույն անվամբ բերդը և վանքը պետք է լինեն Արցախ նահանգի Փառխոս կամ Գարգման գավառում:

Քոթուկլու գյուղը [Դավր., 218] տեղադրվում է Շուշիի դեմաց՝ Քառասնից գյուղի մոտերքը:

Երնջակ գավառը Մեծ Հայքի Սյունյաց նահանգի առաջին գավառն է եղել: Հարավից սահմանակից է եղել Արաքսին, արևմուտքից՝ Նախիջևանին, հյուսիս-արևմուտքից՝ Ճահուկին, հյուսիսից՝ Ծղուկ և Գողթն գավառներին: Երնջակի նշանավոր Ապրահունիս գյուղի մոտ պատմիչը հիշատակում է նաև Ս. Կարապետ վանքը:

Խրամ ավանը [Դավր., 407] գտնվել է Նախիջևան գավառում:

Շոռոթ գյուղը [Դավր., 279] Մեծ Հայքի Սյունյաց նահանգի Երնջակ գավառի գյուղերից է: Երնջակի հարավային սահմանը հասնում է մինչև Արաքսի ափը: Երնջակը շրջապատված է Գողթն, Ծղուկ, Ճահուկ և Նախիջևան գավառներով:

Մեղրի գյուղը [Դավր. 273] ներկայիս քաղաքատիպ ավանը հսկում կոչվել է Արևիք, որը մտնում էր Սյունաց նահանգի մեջ:

Պատմագիրը շրջել է նաև Արևմտյան Հայաստանում և հիշատակում է բազմաթիվ տեղանուններ, որոնցից ներկայացնենք մի քանիսը.

Խնուսը Բարձր Հայքի Խնուս գավառի վարչական կենտրոնն է եղել:

Արծկե քաղաքը [Դավր., 35] Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի Բզնունիք գավառում է հիշատակվում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափին:

Ամուկ գավառի **Ալյուր** գյուղը [Դավր., 421] Վասպուրականի

Առբերան գավառի գյուղերից մեկն է:

Բերկրի քաղաքը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի Առիբերան գավառում է հիշատակվում: Նույն նահանգի Աղիհոփտ գավառի Վանա լճի հյուսիսային ափին է հիշատակվում **Արճեշ** քաղաքը, իսկ Ապահունիք գավառում՝ Մանազկերտը [Դավր., 38]:

Աստապատ բնակավայրը [Դավր., 273] գյուղաքաղաք էր Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգում:

Արտազ գավառը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի 15-րդ գավառն է, որի կենտրոնը Մակու բերդաքաղաքն է: Հնում կոչվել է Շավարշան: Ըստ ավանդույթյան՝ այստեղ է նահատակվել Հայաստանում քրիստոնեությունից քարոզիչ Թադեոս առաքյալը, որի պատվին էլ Մակուից 20 կմ հարավ-արևելք կառուցվեց Սուրբ Թադեոսի վանքը [Դավր., 275]:

Բազվան կամ **Բազավան** [Դավր., 331] բնակավայրը գտնվում է Այրարատ նահանգի Բազրեանդ գավառի Նպատ լեռան ստորոտում, որտեղ կառուցվել է բազիլիկ մեծ տաճար: Այժմ կոչվում է Ուչքելիս:

Բայազետի բերդը [Դավր., 331] գտնվում է Այրարատ նահանգի Կոգովիտ գավառում (Հին Բայազետը):

Խոշաբ բերդաքաղաքը [Դավր., 385] գտնվում է Վանից 35 կմ հարավ-արևելք՝ Խոշաբ գետի եզերքին:

Կեղի գավառը [Դավր., 394] պատմական Խորձյան գավառն է, որը գտնվում է Չորրորդ Հայքում և այժմ կոչվում է Քղի:

Ոստանի կապան [Դավր., 394] բնակավայրը Վանա լճի եզերքին գտնվող փոքրիկ այն ավանն է, որը մեծանալով դարձել էր քաղաք և կոչվել Ռշտունյաց ոստան, որը հիմնադրել էր Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի թագավորը: Ծովի կողմից անհնարին է եղել մտնել բերդ: Ճանապարհն ապառաժի կողի վրա փորված անցքն էր, որ Դավրիժեցին **կապ** է կոչում¹³:

Աղբակ կամ **Բարձ** երկիրը, [Դավր., 428], ըստ պատմագրի, Վասպուրական նահանգի գավառներից մեկն էր՝ Հաղամակերտ [Բաշկալե] կենտրոնով: Այս գավառում հիշատակվում է նաև Լուռիքան բերդը:

¹³ Տե՛ս **Առաքել Դավրիժեցի**, Պատմություն, աշխարհաբար թարգմանություն թյամբ գրքի 225 ծանոթ., էջ 550:

Բարձր երկրի էրնկան գյուղը [Դավր., 248] կոչվում էր Աղբակ, որը Մեծ Հայքի Վասպուրականի գավառներից է: Գավառի կենտրոնը եղել է Հաղամակերտ քաղաքը, որն այժմ Թուրքերն անվանում են Բաշկալե, որից քիչ հեռու Սուրբ Խաչ վանքն է: Իսկ էրնկան գյուղը XVII դարում ունեցել է եկեղեցի:

Պատմագիրը հիշատակում է, որ 653 թ. կաթողիկոս Ներսես Հայրապետը Դվինում կառուցում է Սուրբ Սարգիսը, որը այժմ գոյություն չունի, և Խոր Վիրապը, որն այն ժամանակ մատուռ պետք է եղած լիներ, իսկ այժմ գոյություն չունի [Դավր., 484]: 786 թ. կառուցվել է Մաքենիսը [Դավր., 484], որը գտնվում է ՀՀ Մարտունու շրջանում, ժամանակին եղել է նաև կրթական օջախ: Պատմագիրն ունի նաև մեզ հայտնի վանական և եղեղեցիական այլ համալիրների հիմնադրման վերաբերող հակիրճ տեղեկություններ [Դավր., 484-485]: Ըստ նրա՝ Ախուրյանի աջ ափին՝ սահմանի այն կողմում, հիմնադրվել է Հոռոմոսի վանքը X դարում Բյուզանդիայից փախած Հայ վանականների կողմից, որի համար էլ կոչվել է Հոռոմոսի [Դավր., 485]:

Դավրիժեցին հիշատակում է նաև **Երկուերեսի** եկեղեցին: Նա այն համարում է մեծ եկեղեցի, որը Օսմանյան Մուրադ խոնդկարը կամեցել է քանդել 1032 [1583] թ. և քարերը տեղափոխել՝ բերդ կառուցելու համար: Ըստ պատմագրի՝ եկեղեցու Առաքել անվամբ վարդապետին հաջողվել է կանխել եկեղեցու ավերումը, թեև Թուրք երուզակները հասցրել էին պղծել այն [Դավր., 477]: Ըստ Թորամանյանի՝ այդ եկեղեցին եղել է այժմյան Չարենցի անվան դպրոցի տեղում, որտեղ գտնվում էր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որը կառուցվել է Երկու երեսի տեղում:

Ամփոփելով նշենք, որ Առաքել Դավրիժեցու տեղեկություններն ունեն սկզբնաղբյուրի բացառիկ կարևոր նշանակություն՝ հայոց բռնազավթներից հետո Պարսկաստանում ՀայուԹյան ստեղծած ժողովրդագրական նոր պատկերի մասին: Իսկ տեղանունների մասին տեղեկությունները կարևոր են քարտեզագրություն և պատմական աշխարհագրություն զարգացմանը նպաստելու առումներով:

ԲԱԺԻՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԱՔ ԵՎ
ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ
ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝
ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

**1. ԱՐԱՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
(Թ-ԺԴ ԴԴ.)**

Թ-ԺԴ դարերի Հայաստանի և Հայերի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են թողել արաբ մատենագիրները: Լինելով օտարներ և չընկնել Հայաստանում և ողջ Անդրկովկասում՝ նրանք գրել են առել հատկապես իրենց համար խորթ բարքերն ու սովորույթները: Թեև արաբ մատենագիրների վկայությունները շատ հաճախ հակասական են, իրարամերժ, սակայն առանց դրանց մեր պատկերացումները այդ ժամանակաշրջանի բազմաթիվ հարցերի վերաբերյալ միակողմանի կլինեին:

Ալ Ջահիզ (Ը-Թ դդ.): Ժամանակի լայնախոհ գիտնականներից է (776-869), որի աշխարհագրական երկերը մեծ արժեք ունեն: Հեղինակ է «Գիրք կենդանիների մասին» մեծադիր մի հատորի, որտեղ նա հաղորդում է կենդանաբանական, մարդաբանական և ազգագրական բնույթի տեղեկություններ: Ալ Ջահիզի հիմնական աշխարհագրական երկն է «Գիրք մեծ քաղաքների ու երկրների հրաշքների մասին» աշխատությունը, որից, սակայն, պահպանվել է սակավ մասը: Համեմատաբար ուշ հայտնաբերվեց «Հայացք վաճառականություն վրա» գիրքը, որում ուշագրավ նյութեր կան Հայաստանի վերաբերյալ¹:

Վերջինիս «Ջգեստների ճանաչման և նրանց արժեքավորման մասին» գլխում հեղինակը թվարկում է Հայաստանում արտադրվող և արտահանվող ընտիր զգեստները. «Լավագույն կահավորանքը (ֆարշ), ամենաթանկն ու ամենաշքեղը միրիզզա (կիրմիզ) հայկական կարմիր փայլուն կահավորանքն է, ապա՝ մետաքսե (խազզ) գծավոր զարդարունը՝ գունազեղ մետաքսը...: Այս բոլոր տեսակների արժեքն ու գինը բարձրանում է ըստ այնմ, թե ինչքան ոսկու հյուսվածք են պարունակում: Նրանք բոլորը լինում են ոսկով հյուսված՝ բացի միրիզզա (այծեմազե գործվածք) հայկա-

¹ Օգտվել ենք «Արաբական աղբյուրներ, Գ, արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր» գրքից, ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 419 (այսուհետև՝ Արաբ. գիրքը և էջը):

կանից, մայսանից (աստղափայլ) և բարակ մետաքսից (բազյուն): Լավագուշն թաղիքը (լաբուդ) չինականն է, ապա Մաղրիրբի կարմիրը, Թալիկանի սպիտակը, Հայկականը և խորասանյանը» (Արաբ. Գ, 424-425): «Դրսի երկրներից բերված զարմանալի հրաշալիքներ, պիտուլքների, հարճերի, քարերի և այլ բաների մասին» գլխում թվարկվում են աշխարհի այն երկրների ապրանքներ, որոնք միջագային մեծ արժեք ունեն, դրանց շարքում են նաև «Ամիդից՝ Հյուսիսից՝ Վալդիսից, Թալիքներ, Թամբեր, գորգեր, նուրբ փափափներ, գոտիներ, բուրդ» (նույն տեղում, 427-428):

Այլ Ցակուբի (Թ-Դ): Ծնվել է Բաղդադում, երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանում, մահացել է 897 թվականին: Մեզ են հասել այլ Ցակուբիի երեք երկեր: Դրանցից ամենակարևորը «Պատմությունն» է, որն իր լայն ընդգրկմամբ գերազանցում է նախորդներին՝ ներառելով տեղեկություններ նույնիսկ Հյուսիսի ժողովուրդների ու չինացիների մասին, դրանով իսկ այս երկը կարող է համարվել պատմական հանրագիտարան: Նա Հայտեի է որպես առաջին խոշոր պատմիչներից մեկը: Հեղինակն ունի նաև աշխարհագրական մի երկ, որը կոչվում է «Գիրք երկրների»: Ըստ արաբագետ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, որը նաև այս երկի հայերեն թարգմանողն է, գրքի՝ Հյուսիսային և արևմտյան երկրներին վերաբերող բաժինները, որոնք մեզ չեն հասել, պարունակել են Հայաստանի մանրամասն նկարագրությունը, քանզի հեղինակը կյանքի մեծ մասն անցկացրել է Հայաստանում²:

«Ասել է Ահմադ իբն Ցակուբը, թե Հայաստանը երեք մասից է բաղկացած: Առաջին մասը ընդգրկում է Դվինը, Կարնո քաղաքը, Խլաթ, Շիմշատ քաղաքները և սրանց միջև ընկած հողերը: Երկրորդը՝ Վիրքը, Տփղիսը և Դարբանդ քաղաքը և Ալանքը (այլ Լան)

2 Այլ Ցակուբիի թե՛ պատմության, թե՛ աշխարհագրության ձեռագրերը պակասավոր են, և երկուսն էլ գտնվել են մեկական ձեռագրով: Այնտեղ պակասող մասը պետք է վերաբերի հենց Հայաստանին, և եթե նկատի ունենանք, որ այլ Ցակուբին Հայաստանի մասին լավատեղյակ է, քանի որ այնտեղ ապրել է, ուստի պետք է ենթադրել, որ նա շատ մանրամասն ու կարևոր տեղեկություններ պետք է հաղորդեր: Բարբեախտաբար, արաբ պատմիչներ Շարիշին և Աբուլ-Ֆիդան պահպանել են այլ Ցակուբիից քաղված տեղեկություններ Հայաստանի մասին (տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. II, 12, էջ 475-476):

և սրանց միջև ընկած հողերը: Երրորդ մասն ընդգրկում է Պարտավը, որն Առանի (գլխավոր) քաղաքն է, Փայտակարանը և Դարբանդը] (Արաբ., 476): Այս տեղեկությունը, թե Արմինիան երեք մասի է բաժանվում, մեծ նշանակություն ունեցող վկայություն է, որը մի պարզություն է մտցնում: Գրեթե բոլոր արաբ մատենագիրները Արմինիան, ըստ նախկին ժամանակաշրջանի (Զ-է դարեր), բաժանում են 4 մասի՝ Առան (Ա. Հայաստան), Վիրք (Բ. Հայաստան), Արևելյան Հայաստան (Գ. Հայաստան) և Արևմտյան Հայաստան (Դ. Հայաստան): Այս քառակի բաժանումը արաբական շրջանի համար ոչ մի վարչական կամ ազգային հիմք չունի, իսկ Արմինիա նահանգի եռակի բաժանումը ավելի է արտահայտում իրականությունը, քանի որ Հայաստանը հանդես է գալիս որպես մեկ միավոր, և, իրոք, այն Արմինիայի կազմում առանձին վարչական ազգային միավոր էր, որը կառավարում էր Հայոց իշխանը (Բաթրիկ), իսկ մյուս երկու միավորներից առաջինը ընդգրկում է **Հայոց արևելից կողմանք** (Արցախ և Ուտիք նահանգները) և Աղվանքը, Շիրվանը և Դարբանդը: Երրորդ միավորը Վիրքն է (Ջուրջան):

Ալ Յակուբին մյուս գլուխներում ակնարկում է այն գործվածքների մասին, որոնք ընդհանուր անվամբ հայկական (արմանի) են կոչվել դեռևս Ը-թ դարերում: Այս առումով նրա տեղեկությունը եզակի է (Արաբ., 475): Ինչ վերաբերում է հետազայում՝ Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում գոյություն ունեցող այդպիսի արտադրությունը, ապա այդ մասին կան հարուստ վկայություններ ժ դարի արաբ աշխարհագրագետների երկերում:

Ալ Իսթախրի (Ժ դ.): Ալ Իսթախրին X դարի արաբական աշխարհագրական գիտությունից հետո առաջին և ամենակարևոր ներկայացուցիչներից է: Մահացել է 951 թվականից հետո: Նրանից մեզ է հասել «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» երկը, որը մանրամասն նկարագրություն է այն բոլոր երկրների, որ նա համարել է մահմեդական աշխարհի մաս (Արաբ., 571-582): Լինելով Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ նա հանգամանորեն նկարագրել է դրանք: Այսպես, ալ Իսթախրին նկարագրել է Դվինը որպես Հայաստանի մայրաքաղաք. «Դվինը (Դաբիլ) Արդաբիլից մեծ քաղաք է և Հայաստանի մայրաքաղաքն է...», «Ունի պարիսպ, և քրիստոնյաները նրանում մեծաթիվ են: Մայր մզկիթը

եկեղեցու կողքին է: Նրանում արտադրում են բրդե գործվածքներ, ինչպես՝ գորգ, երեսի բարձեր (վասալիդ), հենաբարձեր (մակուլիդ), շավարի գոտիներ (տիքքա) և հայկական այլ տեսակի (ասնաֆ ալ արմանի) ապրանքներ: Ունեն մի ներկ, որը կոչվում է կարմիր (կիրմիդ), որով ներկում են բուրդը: Ինձ պատմել են, որ դա մի որդ է, որն ինքսին իր վրա հյուսվում է, ինչպես մետաքսի որդը³, պատմել են նաև, որ այնտեղից արտահանվում է մեծ քանակությամբ դիպակ (բազյուն՝ մետաքսե ծաղկավոր ծանր գործվածք)» [Արաբ., 574]:

Ուշադրավ են Դվինի վերաբերյալ ալ Իսթախրիի վկայությունները, որոնց համաձայն՝ Դվինը համարվում էր միջազգային առևտրի կարևորագույն կենտրոններից մեկը, որտեղ հանգուցավորվում էին արևելքից արևմուտք և հյուսիսից հարավ ձգվող առևտրական մայրուղիները: Նա բարձր է գնահատել Դվինում պատրաստվող բրդե գործվածքներն ու գորգերը, «Հայկական արտադրություն» այլ իրերը, որոնք արտահանվում էին: Արևելյան տարբեր երկրներից Դվին էին բերվում տարբեր տեսակի ապրանքներ և քաղաքից արտահանվում մետաքսե թել ու գործվածքներ, գորգեր, բրդից պատրաստված տարբեր տեսակի հագուստեղեն: Պատմիչը մանրամասն թվարկում է ներմուծվող և արտահանվող

³ Ալ Իսթահրիի և մյուս արաբ պատմիչների վրա մեծ տպավորություն են թողել Հայկական շերամապահությունն ու որդան կարմիր ներկի ստացումը: Հայկական որդան կարմիրը մեծ ճանաչում է ունեցել աշխարհում, քանի որ դրանով ներկված կտորեղենը զարմանալիորեն մեկուկես հազարամյակ պահպանել է իր վառ կարմիր գույնը: Ըստ Հայ պատմիչների և արաբ մատենագիրների վկայությունների այդ որդը աճում է Արաբաստանի հովտի սեղերով հարուստ հողերում, զարնանը հավաքում են այդ որդերը, չորացնում հով տեղում, ապա աղում են երկանքով և հետագա մշակումներից հետո ստանում են այդ կարմիրը: Առաջին փուլը հստակորեն նկարագրվում է, իսկ երկրորդը հավանաբար Հայ ներկարարների գաղտնիքն էր, որի մասին լուրս են գրավոր աղբյուրները: Ալ Իսթախրիի և մյուս մատենագիրները վկայում են, որ դրա կարմիրով հայերը ներկում էին միայն բրդե թելեր ու գործվածքներ, սակայն արաբ մատենագիրները սխալվում էին այս հարցում, քանի որ վաղուց ճշտված է, որ Մատենադարանում պահվող ձեռագրերում օգտագործված մետաքսե կտորները ներկված են որդան կարմիրով և մինչև այժմ էլ պահպանել են իրենց վառ կարմիր գույնները, բացի դրանից՝ XII-XIII դարերից մեզ հասած գորգերում բրդի հետ մեկտեղ օգտագործվել են նաև մետաքսե թելեր, որոնք ներկված են եղել որդան կարմիրով (տե՛ս *Պետրոսյան Ա.*, Շերամապահությունը Հայաստանում, Երևան, 1987):

ապրանքների տեսականին (Արաբ., 574-575): Խաղարները, ինչպես վկայում է Ալ Իսթախրին, գործվածքներ և զգեստներ չէին պատրաստում, դրանք տարվում էին նրանց մոտ Զուրջանից, Արմինիայից և Ռումից (Բյուզանդիա):

Արաբ աշխարհագիրը տալիս է Հայաստան երկրի աշխարհագրական սահմանները Սմբատ Ա-ի (890-914) օրոք. Հայաստանը «...գտնվում էր նրանց, քրիստոնյա մեծամեծների ձեռքում, և նրանք (Հայերն) են, որ գերակշռում են Հայաստանի բնակչության մեջ: Սա Հայոց թագավորությունն է (մամլաքատ ալ-Արման), որը սահմանակից է Հռոմոսներին (Ռում), նրանց մի սահմանը հասնում է Պարտավ, մյուս սահմանը՝ Զազիրա (Միջագետք), իսկ մի սահմանը՝ Ատրպատական և Հայաստանից դեպի Հռոմոսների կողմերը, առաջին սահմանային ամրությունը Կարնո (Կալիկալա) քաղաքն է: Նրանք [Հայերը] Հռոմոսների երկիր մտնելու համար ունեն մի նավահանգիստ, որը Հայտնի է Տրապիզոն անվամբ, ուր Հավաքվում էին վաճառականները և մտնում Հռոմոսների երկիրը վաճառականության համար: Ինչքան բյուզանդական մետաքս, դիպակ և զգեստներ են բերվում այդ կողմերը, ապա Տրապիզոնի վրայով է (հասնում)» (Արաբ., 575):

Ալ Իսթախրին խոսում է նաև Հայաստանի բնական միջավայրի, Մեծ և Փոքր Մասիսների, քաղաքների միջև եղած հեռավորությունների չափերի և այլնի մասին, որոնք ունեն պատմաաշխարհագրական և, ինչ խոսք, նաև ազգագրական մեծ արժեք: Պատմիչը ճշտում է մի շարք քաղաքների տեղադրությունն ու առանձնահատկությունները. «Նախճավան, Բերկրի, Խլաթ, Մանազկերտ, Բաղեշ, Կարնո քաղաք, Արզն, Նփրկերտ և Շիրակ քաղաքները բոլորն էլ փոքր են, մեծությամբ իրար նման: Բոլորն էլ բարեբեր հող ունեն և չեն են, լի բազում բարիքներով: Ոմանք Նփրկերտը Զազիրայի մեջ են համարում, սակայն դա Տիգրիսից այս կողմ է, իսկ Զազիրայի սահմանը Տիգրիսի ետևում է (այն կողմում է), ինչպես քարտեզում այն դրել ենք Տիգրիսի ու Եփրատի միջև, այդ պատճառով Հայաստանի մեջ ենք համարել... Այս քաղաքներում գների էթանություն կա այնպես, որ որոշ վայրերում ոչխարը երկու դիրհեմ արժի, երբեմն որոշ գավառներում մեղրի երկու, նույնիսկ երեք մաննը (մեկ մաննը հավասար է 3,328 կգ-ի) մեկ դիրհեմ է: Նրանցում այնպիսի առատություն կա, որ եթե չտեսած

մարդուն պատմես, չի հավատա, այնքան որ առատ է... Հայաստանի և Առանի դրամը ոսկին (դինար) է և արծաթը (դիրհեմ)՝ բոլոր տեսակներով» (Արաբ., 575-577):

Ալ Իսթախրին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի գետերի և լճերի մասին. «Իսկ այս երկրի գետերը, որոնց վրա նավեր են գնում, հետևյալներն են՝ Կուրը (Քուր), Արաքսը (ալ Ռասա)... Արաքսը քաղցր ջուր ունեցող հաճելի գետ է: Բխում է Հայաստանից, հասնում է Վարդանակերտի դուռը, ապա Մուղանի ետևի կողմով և Կուրի ելքի ետևով թափվում ծովը (Կասպից – Ռ. Ն.): ... Հայաստանում կա մի լիճ, որը կոչվում է Արճեշի (Վանա) լիճ, որտեղից հանվում է տառեխ (թիռիս) ձուկը, որն արտահանվում է բոլոր երկրները» (Արաբ., 577):

Ալ Մուկադդասի (Ժ դ.): Ծնվել է Երուսաղեմում (946/ 947-1000 թթ.), ճանապարհորդել է գրեթե բոլոր մահմեդական երկրներում: Իր «Լավագույն բաժանումները երկրամասերի (կլիմաների) ճանաչման համար» աշխարհագրական երկը շարադրել է X դարի 80-ական թվականներին: Նա, ինչպես դասական դպրոցի բոլոր աշխարհագրագետները, նկարագրել է միայն մահմեդական աշխարհը, որը երկու հստակ մասերի է բաժանել՝ արաբական և ոչ արաբական (աջամ) երկրների: Երկրորդ խմբում է նաև Հայաստանը, որն «ընդարձակ հովիտների երկրամաս» հասկացությունից մեջ միացվել է Առանին ու Ատրպատականին (Արաբ., 649-660):

Ալ Մուկադդասին նշում է, որ «... այնտեղ հասնելու ճանապարհները դժվար են, և քրիստոնյաները նրանում մեծամասնությու են կազմում»:

Հայաստանը մի մեծ նահանգ է, որը հիմնել է Նոյի որդի Հաբեթի որդի Թորգոմի որդի Արմինին: Այստեղ արտադրվում են վարագույրներ, բրդե բարձրարժեք գորգեր, բազում հատուկ արտադրանքներ: Նրա մայրաքաղաքն է Դվինը (Դաբլ), և նրա քաղաքներն են Բաղեշը, Խլաթը, Արճեշը, Բերկերին, Խոյը, Սալմաստը, Ուրմիան, Դախառականը, Մարաղան, Ահրուն, Մարանդը, Սինջանը, Կարնո քաղաքը, Կանդարիան, Կալատա Յունիսը և Նուրինը» [Արաբ., 651]:

Ըստ արաբ հեղինակի՝ Բաղեշը Հայաստանի նշանավոր քաղաքներից էր: Այն առևտրական ճանապարհներով կապված էր Վանա լճի շրջակա քաղաքների հետ: Բաղեշն ուներ երկու թաղա-

մաս և քարակերտ միջնաբերդ [Արաբ., 653]: Քաղաքից ճանապարհներ էին ձգվում դեպի Խոյ և Սալմաստ, Արճեշ, Բերկրի, Խլաթ և Ամիդ [Արաբ. 578, 659]: Քաղաքն ուներ հայ և ասորի խառը բնակչություն: Դժվար չէ նկատել, որ այստեղ դեռ X դարում քրդեր չէին հաստատվել: Ալ-Մուկադդասին հիշատակում է նաև մեծամասնությունը հայերով բնակեցված Մանազկերտը՝ իբրև անառիկ բերդ և շուկա ունեցող քաղաք [Արաբ., 652]:

Մատենագիրը պատկերավոր անդրադարձներ է կատարում Հայաստան երկրի մարդկանց արհեստներին, զբաղմունքներին, առևտրին, բնական պաշարներին և այլն. «Երկրամասը ունի շատ առավելություններ, նրանում առատ են մրգերը, խաղողի որթերը, նրա քաղաքները Իրաքի նման հաճելի են, ինչպես Մուղանը, Խլաթը, Տաբրիզը, նրանում գները ցածր են, ծառերը՝ խիտ, նրա միջով գետեր են հոսում, լեռների վրա մեղր կա, իսկ դաշտերում արհեստանոցներ, տափաստանները լի են ոչխարների հոտերով, իսկ մենք, նրա բոլոր գավառների համար մի ընդհանուր անուն չգտնելով, այն կոչեցինք «Ընդարձակ հովիտների երկրամաս» (իկլիմ ալ Ռիհար): Այս երկրամասը Իսլամի [թաղավորություն] համար մի գեղեցիկություն է..., որը բրդե գործվածքներ է արտադրում և զարմանահրաշ գոտիներ, ուր որդերը կարմիր (կիրմիզ) ներկ են տալիս: Հնարավոր չէ տալ նրա նկարագրությունը ամբողջությամբ...: Միաժամանակ սա մի կարևոր սահմանային ամբողջություն է (սադր) և ազնիվ երկիր: Նրանում են Արաքսի [եզերաբնակ] մարդիկ, որոնք Մեծ Մասիս [Հարիս] և Փոքր Մասիս [Հուվայրաս] լեռների տակ են մնացել: Նրանում կա Թաիֆի [լեռների] մի մասը և դրախտի հետ նմանություն ունի: Սա իսլամի պարծանքն է և ղազիների [հավատի ռազմիկների] հանգստավայրը: Ունի օգտակար ապրանքներ, հին գավառներ, հորդառատ գետեր, արժեքավոր գյուղեր, հրաշալի առանձնահատկություններ ու հյուսիս մրգեր» (Արաբ., 650): Դրանցից մեկը նա համարում է Նախճավանը: Մատենագիրը այն համարել է վաճառաչաճ քաղաք: Այն ուներ ամրաշեն բերդ: Քաղաքի հիմնական բնակիչները հայեր են [Արաբ., 336]:

Իր նախորդի պես Ալ Մուկադդասին ուշադրավ վկայություններ ունի Դվինի և այնտեղ կազմակերպվող հարուստ տոնավաճառների ու շուկաների, կատարվող աշխույժ առևտրի մասին:

«Դվինը կարևոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ (միջնաբերդ): Նրանում շատ են բարիքները, անունը հռչակված է, բուրդը նշանավոր է, ունի հինավուրց արվարձան և ամրակուռ բերդ: Նրա շուկաները խաչածն են ու նրա գյուղական մերձակա հողերը հրաշալի: Մայր մզկիթը բարձր բլրի վրա է, և նրա կողքին է եկեղեցին: Ունի միջնաբերդ: Նրանց շենքերը կավից են և քարից: Բազմաթիվ դռներ ունի, որոնցից են Քայդարի [Քինդար] դուռը, Տփղիսի դուռը և Անիի դուռը: Սակայն նրա [բնակչության] մեծամասնությունը կաղմում են քրիստոնյաները և նրանց ազնվականները...» (Արաբ., 651):

Դվինից երեք փարսախ հեռավորության վրա կա մի սպիտակ վանք՝ կառուցված կոփված (քանդակված) քարով, և նման է երկար գլխանոցի: Նրա ներսում կա Մարիամ [Աստվածածնի] պատկերը: [Շենքը] նստած է ութ սյուների [մույթների] վրա, որոնց միջև գտնվում են դռներ: Ո՛ր դռնից էլ մտնես, կտեսնես Մարիամի պատկերը: Նրա մոտ կա մի սև ժայռ, որից յուզ է ծորում, որով բուժվում են: Նրա (ժայռի) մոտ լինում է որդան կարմիր: Սա մի որդ է, որը երկրի վրա երևում է, և կանայք, գնալով նրա մոտ, քաղում են պղնձն (ասեղով), որն իրենց հետ է լինում, ապա դնում են փռի մեջ» (Արաբ., 656)։

Արաբ հեղինակը հիշատակում է մի շարք գործվածքներ, որոնք պատրաստվում էին մետաքսից և միջազգային շուկաներում հայտնի էին որպես «հայկական գործվածքներ»: Դրանք էին բուտը, դայթանը, տարբեր տեսակի ծածկոցները, քողերը, բարձի երեսները, գոտիները և այլն: Նա հատկապես գտնում էր որդան կարմիրով ներկված մետաքսեղենը, բրդե սփռոցները, որոնք աչքի էին ընկնում բարձր որակով: Ըստ պատմիչի վկայության՝ հատկապես մետաքսե գործվածքների արտադրության առումով անգերազանցելի էին հայերն ու հույները, որոնց արտադրանքը լայն համբավ ունեւր Արևելքում ու Արևմուտքի միջազգային շուկաներում: Ալ Մուկադդակասին հատուկ նշում է շուկաների առատության և էթանության մասին: Նրա ասելով՝ մի գառը 2 դիրհեմ արժեք, երկու հացը՝ մի դանկ, իսկ մրգերը այնքան առատ էին, որ տրվում էին առանց հաշվի և կշռի (Արաբ., 650): Այս վկայությունները վերաբերում են X դարին, երբ Հայաստանը ապրում էր տնտեսական բարգավաճման ժամանակաշրջան:

Իբն ալ Ֆակիհ (Թ-Ժ դ.): Մեկ այլ արաբ հեղինակ՝ Իբն ալ Ֆակիհը, ծնվել է Իրանի Համադան քաղաքում, նրանից հայտնի է «Գիրք երկրների մասին» աշխատությունը, որը գրել է 903 թ., աշխարհագրական բնույթի է և կազմել է հինգ հատոր, բայց մեզ է հասել միայն դրանց հիման վրա կազմված սեղմ շարադրանքը (Արաբ., 479):

«Գլուխ պանդուխտների ու պանդխտության մասին» խորագրի ներքո նա ընդգծում է հայկական ջորիների ընտիր լինելու մասին, Հայաստանից տանում էին վաճառքի որթատունկի փայտից հսկայական սեղաններ, որոնց շրջանակը երբեմն լինում է 20 թիզ (Արաբ., 482): Ամենաբարեբեր 10 նահանգների թվում հեղինակն առանձնացնում է նաև Հայաստանը, ամենախորամանկ բնակչությունն ունեցող 11 երկրների թվում ևս հիշատակում է Հայաստանը (Արաբ., 490): Հայաստանն ակտիվ դերակատարում ուներ Արևելքից Արևմուտք և Արևմուտքից Արևելք միջազգային առևտրում (Արաբ., 490):

Պատմիչը հետաքրքիր է ներկայացնում Հայաստանի աշխարհագրական սահմանները. «Հայաստանի սահմանն է Պարտավից մինչև Դարբանդ և մյուս կողմից՝ Հոռոմաց (Ռում) երկիրը և մինչև Կովկաս լեռը, Սարիրի թագավորությունն ու Լազքի թագավորությունը: Ատրպատականի վերջին գավառից, որը Վարդանակերտն (Վարսան) է, մինչև Հայաստանի առաջին գավառը 8 ձիերի կայան (սիքքա) է, իսկ Պարտավից մինչև Տփղիս 10 ձիերի կայան է, որ Հայաստանում կա 18 հազար գյուղ» (Արաբ., 494):

Խոսելով X դարի սկզբների արաբական վարչական միավոր Արմինիայի մասին՝ Ալ Ֆակիհն ասում է, թե Ահմադ իբն Վադիհ Իսպահանին, որը երկար տարիներ ապրել է Արմինիայում և քարտուղար է աշխատել տեղի թագավորների ու կառավարիչների մոտ, չի տեսել ավելի բարիքներով լի և անասունների քանակով ավելի նշանակալից մի երկիր, քան Արմինիան (Արաբ., 497): Պատմիչը հետաքրքիր գույներով նկարագրում է իր լսած հրաշապատումները Հայաստանի մասին. «Ասել են, թե [Հայաստանի] հրաշալիքներից է Կարնո քաղաքի քրիստոնյա եկեղեցիներից մեկում մի տուն: Երբ Ծաղկազարդի գիշերն է գալիս, այս տան ինչ-որ տեղից սպիտակ փոշի է դուրս գալիս մինչև առավոտ: Առավոտյան այս

բանը դադարում է մինչև հաջորդ տարին: Վանականներն այն հավաքում են և բաժանում մարդկանց, իսկ դրա հատկանիշն այն է, որ հակազդում է թուլյներին, կարիճի ու օձի խայթոցին: Դրանցից մեկ դանկ կշռով ածվում է ջրի մեջ, և կծվածը կամ խայթվածը խմում է ու անմիջապես հանգստանում: Կա նաև մեկ ուրիշ հրաշք, և դա այն է, որ այդ փոշին եթե վաճառվի, կամ փոխարենը որևէ աշխարհիկ բարիք վերցվի, ապա գործածողը չի օգտվի և իր ցավից չի ամոքվի» (Արաբ., 501):

Արաբ մատենագիրը ուշադրություն է հրավիրում նաև Հայաստանով անցնող Արաքս գետի վրա, որում բազմանում են հազվագյուտ ձկնատեսակներ. «Արաքսը մի զարմանալի [գետի] ձոր է, որտեղ կան ձկան տեսակներ: Նրանում լինում է շուրմահին (ձկան տեսակ) և միայն այս գետում է լինում: Հայտնվում է ամեն տարի՝ որոշակի ժամանակ, ինչպես ծովի կետերի տեսակները և ձկների վտառները, որոնք որոշակի շրջաններում են երևան գալիս, ինչպես թառափը, ծովատառեխը, պերկեսը: Այն հայտնի է ձկների շարքում հաճելի համի, առատ ճարպի և մսի հյուսթեղ լինելու շնորհիվ» (Արաբ., 501-502):

Վերոնշյալից բացի՝ պատմիչը նաև բազմազան ու բազմապիսի այլ տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանում հանդիպող զարմանահրաշ երևույթների ու իրերի մասին. «Հայաստանի բնակիչներն ասում են՝ մենք շատ մանանա ունենք: Ունենք որդան կարմիրը, որի նմանը ոչ ոք չունի: Սա մի կարմիր որդ է, որը հայտնվում է գարնանային օրերին, և նրան հավաքում են, եփում, ապա՝ նրանով ներկում բուրդը: Իսկ աշակը մի կենդանի է (գրաստ), որը լինում է Հայաստանում և նման է կատվին՝ ճկուն հոդերով, մազոտ մաշկով, որի մի քանի կտորն իրար կարելով, դառնում է հագուստ: Նրա ժանիքները լավ են համարվում սիրո համար: Նրա ժանիքներն ու ճանկերը եթե վերցնես, չորացնես և տաս, ում որ սիրում ես, ապա նա ուժեղ կերպով կսիրի քեզ:

Ասում են, թե ունենք տորոն ներկի բույսը: Հայաստանում կա սնդիկի հանք, պղնձարջասպ, պղինձ և կապար:

Նրանք ունեն հայկական ցուլեր: Նա գրում է, որ Հայաստանից «ավելի բարիքներով լի ու կենդանիներով հարուստ երկիր չի տեսել» [Արաբ., 497]: Ունեն առատ շագանակենի և կեչի, որից հրաշալիքներ են սարքում» (Արաբ., 502):

Իբն Հաուկալ (Ժ-ԺԱ դ.): Մահացել է 977 թվականից հետո, համարվում է աշխարհագրություն մեջ Ալ Իսթախրիի գործի շարունակողը: Ծնվել է Մծբինում, որպես վաճառական ճանապարհորդել է 943 թվականից սկսած, հայտնի է «Երկրի պատկերը» գրքով (Արաբ., 581): Պատմիչը նկարագրել է հայերի տնտեսական զբաղմունքները, Հայաստանի այդ ժամանակաշրջանի առևտրաշահ քաղաքները, հարևան երկրների հետ կատարվող առևտուրն ու փոխանակությունը: Թեև նրա վկայությունները հիմնականում կրկնում են իր նախորդներին, սակայն պատմիչը ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում հայ թագավորների կողմից արաբական տարազի որոշ տարրերի օգտագործման մասին: Խոսքը վերաբերում է փաթթոցներին կամ չալմաներին, որոնք կրում էին հայ թագավորները: Դրա լավագույն օրինակը Անիի պեղումներից գտնված Գազիկ թագավորի արձանն է, որի գլխին կա մատենագրի հիշատակած չալման:

«Դվինը,– ասում է նա,– մի քաղաք է՝ հարուստ բարիքներով, պարտեզներով, մրգատու ծառերով, ցանքատարածություններով և ունի կավե պարիսպ: Նրանում կան ջրի աղբյուրներ և հոսող ջրեր: Հիմնականում ցանում են բրինձ և բամբակ... Դվինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից և բրդե այլ գործվածքեղեն, ինչպես՝ գորգեր, բարձեր, նստելու բարձեր, ծածկելու գորգեր, շավաքի գոտիներ և հայկական այլ արտադրանքի տեսակներ, որոնք ներկվում են [մի ներկով], որը ստացված է մի որդից, որն իր վրա է հյուսում, ինչպես շերամը իր վրա մետաքսի բոժոժ է հյուսում: Այստեղ արտադրում են նաև մեծաքանակ մետաքսեղեն: Նրանց մետաքսն իր նմանը շատ ունի հոռոմների երկրում, թեպետ սա [ևս] բերվում է [Հայաստանից]: Իսկ հայկական (արմանի) անվամբ հայտնի նրանց արտադրանքը, ինչպես հաստ գործվածքեղենը, երկար գորգերը, կաշվե հենաբարձերը, ծածկելու (թամբի) գորգերը ոչ մի տեսակետից իրենց նմանը չունեն աշխարհի որևէ մասում»: Ըստ հեղինակի՝ հայկական թավշակերպ արտադրանքը թանկարժեք է:

Իբն Հաուկալը նշում է, որ Հայաստանում տիրապետող քրիստոնեությունն է, և հայերը ամեն տարի տիրակալին (խալիֆին) տալիս էին հողահարկ (խարաջ). «Երկու Հայաստան կա, մեկը

Հայտնի է որպես Ներքին, իսկ մյուսը՝ Արտաքին (Խարիչա)⁴: Արտաքինի որոշ մասերում կան մահմեդականներին պատկանող քաղաքներ և այժմ էլ մնում են նրանց ձեռքում: Հին ժամանակներում դրանք Հայերի իշխանություն տակ են եղել Հարկ վճարելու պայմանով: Այժմ մահմեդական իշխողների ձեռքում են ինչպես Արճեշը, Մանազկերտը և Խլաթը:

Նրա [Հայաստանի] սահմանները հստակորեն հայտնի են: Մի սահմանը՝ արևելքից մինչև Պարտավ, իսկ արևմուտքից մինչև Զազիրա, Հարավից մինչև Ատրպատական, իսկ Հյուսիսից՝ հողմների երկիրը (Բյուզանդիա)՝ Կարնո քաղաքի կողմից: Կարնո քաղաքը հողմների երկրի մեջ կարևոր սահմանային ամրություն էր Ատրպատականի, Զիբալի և Ռեյի ու Հարակից նահանգների բնակչության համար և Ներքին Հայաստանի գլխավոր քաղաքն է» (Արաբ., 632): «Նախճավանի, Բերկրիի, Խլաթի, Մանազկերտի, Բաղեշի, Կարնո քաղաքի, Արզնի, Նփրկերտի և Սարուշի միջև մեծ տարբերություն չկա, քանզի նրանք մեծությունք իրար նման են: [Սակայն Խլաթը, ծավալվելով քաղաքից դուրս, մի քանի անգամ կրկնապատկվել է: Նրա բնակիչները Հարստություն և բարօրություն մեջ են, և այժմ այնտեղ կան վաճառատներ, հրաշալի շուկաներ և վաճառականների հավաքավայրեր: Նրա բնակիչների բարքերի մեջ տիրապետողը կոպտությունն է և օտարի հանդեպ թշնամանքը]»:

«Դրանցից [քաղաքներից] ոչ մեկը նման չէ Դվինին իր մեծությամբ ու ընդարձակությամբ, թեև բոլորն էլ բարբեր են, չեն և լի բարիքներով, – նկատում է մատենագիրը: «– Այս քաղաքներում ու նրանց գավառներում արտադրվում են ապրանքներ արտահանման համար և անհրաժեշտ շատ բաներ, ինչպես արջառ ու ոչխար և գործվածքեղեն, որոնք ամեն կողմ ուղարկվում են, հայկական կոչված ընտիր կահավորանք, չավարի գոտիներ, որոնք Սալմաստամ արտադրվածի նման են և վաճառվում են ամեն մեկը մի դինարից մինչև տասը դինար, և աշխարհի ոչ մի մասում

⁴ Ըստ երևույթին, Ներքին Հայաստան ասելով հեղինակը նկատի ունի այն տիրույթները, որոնք հայոց Բագրատունի թագավորների անմիջական իրավասության տակ էին Հյուսիսային Հայաստանում, իսկ Արտաքին Հայաստանը ընդգրկում էր Վասպուրականի թագավորությունը, արաբական ամիրայությունները և այլն (տես նույն տեղում, էջ 647, ծանոթ. 65):

նմանը չկա. նաև Հայկական թավջակերպ նստելու բարձեր, երկար գորգեր, որոնք նմանը չունեն իրենց քանակով ու որակով, ինչպես կանացի քողեր, վարագույրի բրդե կտորներ, գլխի թաշկինակներ, որոնք պատրաստվում են նփրկերտում և Հայաստանի այլ վայրերում» (Արաբ., 632-633):

Հեղինակը ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Ատրպատականի, Հայաստանի և Առանի քաղաքների միջև եղած հեռավորությունների, մայրուղիների և վաճառականական առևտրի, գանձվող հարկերի մասին:

Արաբ մատենագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև այլ վայրերի մասին. «Նախապես ասվեց, որ երկու Հայաստաններ կան, Ներքին՝ Դվինը, Նախապանը և Կարնո քաղաքը հյուսիսում՝ իրենց հարակից նահանգներով, և Արտաքին՝ Բերկերին, Խլաթը, Արճեշը, Ոստանը, Անձևացիքը (այլ Զավազան) ու սրանց միջև ընկած տիրույթները, ամրոցները, գավառներն ու նահանգները» (Արաբ., 630-631):

Արաբ հեղինակն ասում է, թե այլ երկրներ էին արտահանվում ընտիր շորիներ, որոնք ազնվացեղ էին, դիմացկուն, բուծում էին ձիեր. «Իսկ Անձևացյաց և Հայաստանի ու Առանի որոշ մասերից Իրաք, Ասորիք, Խորասան և այլ վայրեր են ուղարկվում ընտիր շորիներ, որոնք հայտնի են առողջությամբ, տոկունությամբ, ճկունությամբ ու համբերությամբ, ինչպես նաև այլ բաներ, որոնց հռչակն ավելորդ է դարձնում նկարագրել կամ հատուկ ընդգծել այն... Բուծում են հրաշալի ձիեր, որոնց հատուկ գեղեցկությունն ու արագաշարժայունը կարելի է համեմատել Թաբարիստանի ձիերի հետ և գուցե նրանցից էլ գերազանց են, ինչպես Ջուրջանի ձիերից» (Արաբ., 634):

Իբն Հաուկալի վկայությամբ համաձայն՝ Վանա լճից արդյունահանվող աղը և տառեխ ձուկը շատ երկրներ էին արտահանվում. «Բերկերի, Խլաթի և Արճեշի հարավում կա մի լիճ [Խոսքը Վանա լճի մասին է], որը ձգվում է արևելքից արևմուտք, և երկարությամբ կլինի մի քանի տասնյակ փարսախ: Նրանից և Առեստ գետից թղաչափ փոքրիկ ձկներ են բռնում, որը հայտնի է տառեխ (թիռիս) անվամբ, և աղում, չորացնում ու տանում են բազում երկրներ, ինչպես՝ Մոսուլ, Զաղիրայի, Իրաքի կողմերը և Ասրիքի գավառները: [Այս լճի մեջ մի կղզի կա, կոչվում է Աղթամար]:

Նրա ափին կա բորակ աղ, որը նույնպես արտահանվում է Իրաք և այլ տեղեր՝ Հացթուխների Համար: Լճին մոտիկ, նրանից հարավ՝ մի լեռան վրա, կան մկնդեղի հանքեր, իսկ մկնդեղը տարվում է աշխարհի տարբեր կողմերը: Սա մկնդեղի բուն աղն է և լինում է կարմիր ու դեղին:

Կապուտան [լճի] ափերից ևս հանում են ոսկերչական բորակ, որն օգտագործվում է արծաթի ու ոսկու գոգման համար: Վաճառականները նրանից առատ շահույթ են ստանում» (Արաբ., 632):

Արաբական աղբյուրները նշում են, որ Հայկական գործվածքները հասնում են նաև հեռավոր երկրներ: Ֆաթիմյան խալիֆների Կահիրեի գանձարանում որպես շատ թանկարժեք իր պահվում էր Մուլթավաբիլ խալիֆի (847-861) վրանը, որ պատրաստված էր որդան կարմիրով ներկված Հայկական գործվածքից:

Միջազգային առևտրում հայտնի էին Հայկական գորգերը, տապաստակ կոչված փոքրիկ գորգ-օթոցները կամ աղոթքի գորգերը, ինչպես անվանում էին դրանք արաբ հեղինակները: Հայկական գորգերը, գործվածքները և պղնձե անոթները հիշատակված են 814 թ. Թրակիայում բուլղարների վերցրած ավարի մեջ: Հայկական գորգերը արաբական խալիֆայություն էին հասնում ոչ միայն առևտրի, այլև հարկային ճանապարհով: Փաստորեն՝ միջազգային առևտրին մասնակցում էր նաև սեփական արտադրանքով: Արաբական աղբյուրների համաձայն՝ Հայաստանից արտահանում էին նաև մետաղ, հանքանյութեր, աղ, ներկանյութեր, ձիեր, ջորիներ, հացահատիկ, բուսական յուղեր, մեղր, չորացրած մրգեր և այլն:

Իբն ալ Ասիր (ԺԲ-ԺԳ դդ.): Ծնվել է 1160 թ., իսկ 1223 թ.՝ մահացել: Կյանքի մեծ մասն անցկացրել է Մուսուլում (Վերին Միջագետք), Բաղդադում, Հալեպում, Դամասկոսում: Նրա մեծագույն աշխատությունը «Պատմություն» է, որը սկսվում է արաբագործությունից և հասնում միևեռ ժԳ դարը: Սա կոչվում է «Լիակատար (ամբողջական կամ տիեզերական) պատմություն»: Աշխատության մեջ Իբն ալ Ասիրը նախորդների նման Աստվածաշնչի նյութերը միաձուլում է Շահնամեի հետ և, այսպիսով, տալիս է աշխարհի պատմության մի հետաքրքիր շարադրանք⁵:

⁵ Տե՛ս «Արաբական աղբյուրներ», Բ (Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1981 (այսուհետ՝ Արաբ. Բ և էջը):

Իբն ալ Ասիրը իր պատմությունը սկսում է տոհմաբանությունից, որը, ըստ Աստվածաշնչի, գալիս է Նոյ նահապետի Սեմ, Քամ և Հաբեթ որդիներից, որոնցից սերել է ամբողջ մարդկությունը: Սակայն արաբական մատենագրության մեջ Իբն ալ Ասիրի տարբերակն ունի իր առանձնահատկությունները: Ըստ Աստվածաշնչի՝ «որդիք Հաբեթի՝ Գամեր և Մադովք և Մադա և Յաւան և Ելիսա և Թոբել և Մոսոք և Թիրաս» (Ծնունդք, Ժ, 2)»: Իբն ալ Ասիրը առաջին հատորում, էջ 41, «Նոյի (Նուհ) ժամանակ կատարված դեպքեր» գլխում գրում է «Եւ ծփաց [Նոյան] տապանը երկրի վրա ոչ մի տեղ կանգ չառնելով, մինչև որ հասավ սրբավայրը [Երուսաղեմ], ուր կանգ չառավ և մի շաբաթ պտույտ գործեց նրա շուրջը, ապա շարունակեց իր ընթացքը երկրի վրա, մինչև որ հասավ ալ Քուդի [Կորճայք նահանգի Արարադ լեռան վրա, ըստ Ղուրանի՝ կանգ առավ Նոյան տապանը], որը լեռ է Կարդիում (Կորդուք), Մոսուլի երկրում, և այնտեղ կանգ առավ: Այստեղ է, որ ասվել է՝ «Թող կորչեն անարդար մարդիկ»: Եվ երբ կանգ առավ, ասվել է. «Ով երկիր, կուլ տուր քո ջուրը և երկինք հեռացրու ջրերը»: Հողը ներծծեց [ջուրը], Նոյը մնաց վերևում մինչև որ ջրերը իջան: Երբ դուրս եկավ Զազիրայի հողում (Միջագետք), Կարդիի (Կորդուքի) կողմերում տեղ ընտրեց ու կառուցեց մի գյուղ, որը կոչվեց Սամանին կամ Թամանին (հայկական Թման գյուղն է Արարատ լեռան մոտ) և այժմ կոչվում է Սամանինի շուկա, որովհետև նրա հետ եղածներից ամեն մեկը մի տուն կառուցեց, իսկ նրանք ութսուն հոգի էին» (Արաբ. Բ, 38):

Ըստ արաբական ավանդության՝ հայերը Նոյի որդի Հաբեթի որդի Յունանի որդի Լանթայի որդիներից են:

Իբն ալ Ասիրը Հայաստանը (Արմինիա) հիշատակելով, նկատի է ունեցել հետևյալ վարչական բաժանումները՝ ա) բուն Հայաստան, որն ընդգրկում էր Այրարատ, Սյունիք, Արցախ, Գուգարք (հարավային մասը), Բարձր Հայք (արևելյան մասը), Տուրուբերան, Վասպուրական, Մոկք և մի քանի այլ նահանգներ, բ) Վիրք կամ արևելյան Վրաստան՝ Տփղիս կենտրոնով, գ) Աղվանք (Առան)՝ Պարտավ կենտրոնով, դ) Մերձկասպյան գավառներ (Շրուան, Մասքուլք, Խայզան և այլն), որոնք Թ դարում կոչվեցին Շիրվան՝ Շամախի կենտրոնով, և Դերբենդ: Արմինիայի մայրաքաղաքն էր Դվինը, ապա՝ Դվինն ու Պարտավը միասին (Արաբ. Բ, 39):

Արաբները հայկական Կարնո քաղաքը կոչում էին Կալիկալա: Ըստ Իբն ալ Ասիրի բացատրություն՝ «սա կոչվել է Կալիկալա, որովհետև Արմինակունսի պատրիկի (կառավարիչ) կինը, որի անունը Կալի էր, կառուցել էր այս քաղաքը և կոչել Կալի Կալա (Կարնո քաղաք), այսինքն՝ Կալիի բարեգործություն, իսկ արաբները արաբացնելով ասել են Կալիկալա» (Արաբ. Բ, 54):

Պատմիչը անդրադառնում է Արտաշատի անվանը, որն արաբները կոչում էին Կիրմիզի գյուղ. «Արտաշատը մի գյուղ էր, ուր կիրմիզ է լինում, որով ներկում են» (Արաբ. Բ, 55): Նա նկատի ունի որդան կարմիրը:

Իբն ալ Ասիրը Դվինը ներկայացնում է որպես Դ-Ժ դարերում Առաջավոր Ասիայի գլխավոր առևտրական հանգույցներից մեկը և Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում Վանա լճի մասին, որից հանվող ձուկը՝ տառեխը, արաբների մեջ շատ հայտնի էր: Օմայյանները պետականացրին լիճը և նրա ձկների հասույթը: Աբասյանների օրոք տառեխը մտնում էր Հայաստանի բնահարկի մեջ, ընդ որում՝ տարեկան վերցվում էր 20.000 տառեխ: «Այս տառեխը աշխարհի հրաշալիքներից է, քանզի փոքր ձուկ է, որը տարվա որոշ եղանակին է երևան գալիս լճում: Առաջանում է մի գետի մեջ, որը թափվում է լիճը այնքան շատ, որ կարելի է ձեռքով որսալ և մանավանդ հատուկ պատրաստված գործիքների միջոցով: Երբ այդ եղանակը վերջանում է, այլևս ոչինչ չի մնում» (Արաբ. Բ, 62):

Պատմիչը շարադրանքի ընթացքում ուշադրավ ժողովրդագրական հաղորդումներ է անում: Օրինակ՝ նա գրում է, թե Եդեսիա քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, իսկ մահմեդականները՝ քիչ (Արաբ. Բ, 232): Դեռ վաղ շրջանից Եդեսիան բնակեցված է եղել հայերով: ԺԱ-ԺԲ դարերում նրա բնակչությունը լրիվ հայերից էր բաղկացած, և նրա կառավարիչները լինում էին հայեր: Երբ 1144 թ. Եդեսիան (Ուռհա) գրավվեց Մոսուլի աթաբեկի կողմից, քաղաքի պաշտպանները առաջին հերթին հայերն էին:

Յակուտ ալ Համավի (Յակուտ Աբու Աբդալլահ Շահաբադզին) (ԺԲ - ԺԳ դդ.): Արաբ այս աշխարհագիրը ծնվել է 1178 թ. Փոքր Ասիայում, հունական ընտանիքում, մահացել է 1229 թ.: Նրա գործերից նշանավոր է «Աշխարհագրական բառգիրքը», որը զգալի տեղեկություններ է պարունակում միջնադարյան Հայաստանի մասին:

տանի և Հարեան երկրների քաղաքական ու տնտեսական կյանքի, պատմություն, քաղաքների, կենցաղի տարբեր բնագավառների, արհեստների ու արհեստագործական արտադրանքի մասին: Արաբ աշխարհագիրն աղբյուրագիտական և ազգագրական ուշադրավ տեղեկություններ է հաղորդում Հայկական բնակավայրերի, ամրոցների, եկեղեցիների վերաբերյալ⁶: Նա այբբենական կարգով հիշատակում է տեղանուններ, որոնցից մենք առանձնացնում ենք Հայկական: Այսպես, նրա ներկայացմամբ Ամիդը, որը կոչվում էր նաև Կարա Ամիդ, որովհետև շենքերը կառուցված էին սև բազալտից, գրավում է նպաստավոր աշխարհագրական դիրք՝ գտնվելով երկու գետերի՝ Եփրատի և Տիգրիսի բաժանման պարանոցի մոտ՝ միջագետքյան կղզու վերին ծայրում՝ ճանապարհների հանգուցակետում: «Ամիդի մոտ լեռան մի ծերպում կա մի թուր, ով իր ձեռքերը մտցնի ճեղքից և բռնի այդ թրի դաստակից, ստանում է մեծ ցնցում, և սարսափը կպատի նրան, ինչքան էլ այդ մարդը անվախ լինի: Այդ թրի քաշողական ուժը երկաթի նկատմամբ շատ ավելի մեծ է, քան մազնիսի ուժը: Այսպես, երբ նրա հետ շփեն մի ուրիշ թուր կամ դանակ, այն էլ է մազնիսանում և ստացած ուժը չի նվազում անգամ հարյուր տարի անցնելուց հետո» [Արաբ., 8]:

«Արճեշ - հին քաղաք Արմինիայում՝ Խլաթի մոտ, բնակչիչները մեծ մասամբ Հայ քրիստոնյաներ են» (Արաբ., 13): Գերազանցապես Հայաբնակ Արճեշ քաղաքը անգամ թուրք-սելջուկների կողմից գրավվելուց հետո՝ XIII դարում, հիշատակվում է որպես արհեստագործություն, շուկաներով, բազմաթիվ կրակ-արհեստանոցներով հարուստ առևտրականներով քաղաք [Արաբ., 111]:

«Արդաշաթը (Արտաշատ) Կրմիզի (որդան Կարմիր) գյուղն է: Արաբ այլ մատենագիրներ անվանում են «Կրմիզի ավան», որովհետև այնտեղ «կրմիզ» կոչված միջատից ստացված կարմիր ներկով կերպաներ էին ներկում» (Արաբ., 15):

«Արզանջան (Երզնկա)ն ժողովուրդը անվանում է Արզանջան: Շատ հաճելի, անվանի, ճոխ ու բազմամարդ քաղաքներից մեկն է: Գտնվում է Ռոմի երկրների և Խլաթի միջև՝ Էրզրումի մոտ: Բնակչությունը մեծ մասամբ բաղկացած է Հայերից...»

⁶ Օգտվել ենք «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և Հարեան երկրների մասին» (կազմեց՝ Հ. Թ. Նալբանդյանը) գրքից, Երևան, 1965, (այսուհետև՝ տեքստում՝ Արաբ. և էջը):

(Արաբ., 14): Հայտնի է, որ հայկական երգնկա քաղաքը, որը գտնվում է պատմական Հայաստանի Բարձր Հայքի Եկեղյաց գավառում, Անահիտի պաշտամունքի հռչակավոր կենտրոն է եղել:

«Արզանը (Արզն) նշանավոր քաղաք է Խլաթի մոտ, որն ունի ամուր բերդ և անցյալում Արմինիայի ամենածաղկյալ շրջաններից մեկն էր...» (Արաբ., 14):

«Արմինիան մի ընդարձակ երկրամասի անունն է. ավանդում են, թե [Հայաստան] Արմինիա է կոչվում Նոյի որդի, Հաբեթի որդի, Ավամարի որդի, Լանթայի որդի՝ Արմինիայից: Նա էր, որ առաջին անգամ եկավ այնտեղ ու բնակություն հաստատեց»: Յակոբ ալ Համավին հանգամանորեն ներկայացնում է Արմինիայի վարչական բաժանումները՝ քաղաքներով, քաղաքական իրավիճակը արաբական տիրապետության շրջանում (Արաբ., 16-18):

«Աֆլուղունիա» (տեղը հստակ ճշտված չէ) – Մեծ քաղաք Հայոց երկրում՝ Արմինիայի կողմերում: Այս քաղաքն ունի գյուղեր և ամուր բերդեր, որոնցից է Վարիման կոչված բերդը, իսկը լեռան գագաթի վրա և ծովի մեջտեղը: Այնտեղ կա մի գետ, որի ջուրը կորչում է գետնի մեջ, և որը կոչվում է Նիզիբիսի գետ [արդյո՞ք դա Մեղրաբետը չէ՞ – Ռ. Ն.]... Նրանք շատ հյուրընկալ են և պատվում են ճաշով: Շատ հարգում են իրենց կրոնավորներին: Երբ նրանցից մեկը մահամերձ է լինում, կանչում է քահանային, նրան նվիրում ինչքեր և խոստովանում իր գործած մեղքերը, իսկ քահանան թողություն է տալիս նրան և երաշխավորում, որ մեղքերը արձակված ու ներված են: Ամեն անգամ, որ հիվանդը հիշում է իր գործած մի մեղքը, քահանան ձեռքերը երկարում է և երկու ամիսներով որպես թե մի բան է բռնում և գցում գետին: Հետո, երբ մեղքերի խոստովանությունը լրանում է, քահանան, երկու ձեռքերը իրար բերելով, դուրս է գնում այն իմաստով, որ բոլոր մեղքերն էլ հավաքած է ամիսների մեջ և գնում է թափելու բաց վայրում: Այս մի տարօրինակ և զարմանալի սովորություն է նրանց մոտ» (Արաբ., 21):

Յակոբ ալ Համավին հիշատակում է Հայաստանի տարածքում գտնվող մի շարք ամրոցներ, բերդեր և բնակավայրեր, ինչպիսիք են՝ Աքըռթա, Օլթի, Սղերդ, Անհիլ, Ունջ, Բասեն, Թալ, Կուրատ (Թլկուրան), Թավկատ (Թոգատ), Ջաբալջուր (Ճապաղջուր) գավառ և բերդ Չորրորդ Հայքում, Ջուրնա (Գառնի), Ջադնակ (Գանձակ), Հարնակ, (Ազնի կամ Արկնի) հանքավայր, Հիբն

Զիադ (Խարբերդ), Հիսն Քայֆա՝ Դիարբեքի ինհանգուս, Տիգրիսի վրա իշխող մի մեծ բերդաքաղաք է, ունի ԺԲ դարում Տիգրիսի վրա կառուցված կամուրջ:

Արաբ աշխարհագիրը հատուկ ուշադրություն է դարձնում Վասնա և Ուրմիա լճերին. «Բուհայրաթ Արճիշ կամ Խլաթի լիճ (Վանա լիճ), որի մեջ աճում է տառելի: Խլաթի լիճը Հայաստանի հրաշալիքներից է: Տասն ամիս նրա մեջ չեն երևում ո՛չ գորտեր և ո՛չ էլ ձկներ, իսկ տարվա երկու ամիսը նրա մեջ այնքան լիքն են, որ կարելի է ձեռքով բռնել: Տառելին ուղարկում են շատ երկրներ, մինչև անգամ Հնդկաստան (Արաբ., 37)»⁷: Իսկ Կապուտան կամ Ուրմիա լճի մասին գրում է. «Այդ լիճը լեղի է և դարչահոտ: Նրա մեջ ոչ մի կենդանի չի ապրում, ո՛չ ձուկ և ո՛չ էլ ուրիշ բան: Նրա մեջտեղը կա մի լեռ, որը կոչվում է Կապուտան, և մի կղզի, որի վրա կան չորս գյուղակներ, որտեղ ապրում են այս ծովի նավերի նավաստիները: Այս լեռան վրա կա նշանավոր մի ամուր բերդ, որի բնակիչները ծովահենություն են անում, կողոպտում են ճանապարհորդներին և ապա ապաստանում բերդում, որտեղ ոչ ոք չի կարող մտնել: Լճի շրջագիծը հիսուն փարսանգ երկարություն ունի, իսկ լայնքը մի գիշերվա մեջ կարելի է անցնել նավով: Այդ ծովակից հանում են անտիմոնի նման ոչ փայլուն աղ (թուփի, ցինկ անտիմոն): Լճի արևելյան ափի դեմ հանդիման կան ակեր, որոնցից բխած ջուրը քարանում է օդի հետ շփման մեջ մտնելիս» (Արաբ., 33):

Բաղեշ քաղաքին անդրադառնալիս գրում է, թե այն հարուստ է մրգաստաններով, և նրա խնձորը որակով անմրցելի է, խիստ առատ ու էփանաղին, արտահանվում է շատ երկրներ: Քաղաքը կոչվում է «Շահաստան» (Արաբ., 33):

Ալ Հարիթ ու Ալ Հուվայրիթ (Մեծ և Փոքր Մասիսներ) բառի մեկնաբանություն մի տարբերակն է «Ջաբալ ալ Հարիթ», որի իմաստն է մշակի, երկրագործի լեռ: Յակուտի մեկնաբանությունը թեևաղբրված է նախախառնակաճ դարձում ապրող Հարիթ անունով մի

⁷ Ուշագրավ է, որ Ղ. Ինճիճյանը նշում է, թե հուլյների մոտ աղ դրած ցանկացած ձուկ «տառիխիս» էր կոչվում. մինչև անգամ աղ դրած միսն էր այդպես կոչվում: Ուրեմն տառելիք աղ դրած վիճակի մեջ արտահանվելով՝ իր անունը փոխանցել է ամեն կարգի մսեղենին (տե՛ս *Ինճի-ճեհան Ղ.*, Հնախօսություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ, 1835, էջ 240):

արաբի անունից, որը իբր այնտեղ բնակություն է հաստատել: Արաբատի լանջերը այժմ անբնակ են, մինչդեռ արաբ մատենագիրների տեղեկությունների համաձայն՝ միջնադարում հարուստ են եղել անտառներով և երեններով: Մուկադդասին ավելացնում է, որ Արաբատի շուրջը կային հազարից ավելի գյուղեր (Արաբ., 154-155, ծան., 138):

Հանիում (Հայնի, քաղաք Չորրորդ Հայքում, Ամիդից դեպի Հյուսիս՝ լեռների մեջ. երկաթի հանք կա, որը արտահանվում է ուրիշ երկրներ (Արաբ., 51):

Հայզան (Խիզան) գավառն ունի ծառաստաններ և բանջարանոցներ, արագահոս աղբյուրներ: Գտնվում է Սղերդի մոտ Դիարբեքիւրում: Արտադրում է շագանակ և կաղին: Իսկ արքակաղինը, բացի այստեղից, հնարավոր է՝ գտնել ո՛չ Իրաքում, ո՛չ Ջազիրայում և ո՛չ Սորիքում: Հայզանը Արմինիայի քաղաքներից է (Արաբ., 54):

«Խիլաթ (Խլաթ)՝ ամուր և հռչակավոր քաղաք, օժտված ամեն տեսակ բարիքներով, ընդարձակ ու պտղատու: Միջին Հայաստանի քաղաք է, ունի բազմազան պտուղներ և պատվական ու առատ ջրեր: Ունի մի լիճ, որի նմանը աշխարհում չկա, այնտեղ որսում են տառեխ կոչված ձուկը, որն արտահանվում է ուրիշ երկրներ...» (Արաբ., 60):

«Կալիկալա (Կարին): Կալիկալայում մի տեսակ գորգ են պատրաստում, որը քաղաքի անվան կրճատումով կոչվում է «Կալի» (խալի)» (Արաբ. Բ, 97):

«Կարս, այստեղից արտահանվում է մետաքս» (Արաբ. Բ 99):

Մարկիդի (ԺԴ դ.): Ավելի ուշ շրջանի արաբ մատենագիր է Մարկիդին, գրել է «Մամուլք սուլթանների պատմությունը» աշխատությունը, որը ուշագրավ աղբյուր է Կիլիկիայի մասին: Նա նկարագրում է Սիս քաղաքի հրդեհն ու թալանը, այնտեղից տարված ապրանքները՝ դրանցում առանձնացնելով մետաքսե գործվածքներն ու մետաքսե թելերը: Հայտնի է, որ Կիլիկիան ծովային ուղիներով ամուր առևտրական կապերի մեջ էր ինչպես Եվրոպայի, այնպես էլ Ասիայի առևտրական կենտրոնների հետ, որի շնորհիվ բարգավաճում էր Կիլիկիայի տնտեսական մշակույթը: Այս և նման խնդիրներն վերաբերող ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում Մարկիդին:

Այսպիսով, թեև արաբ մատենագիրների վկայությունները երբեմն ոչ միայն իրարամերժ են, այլև հակասական, այնուհանդերձ դրանք կարևոր սկզբնաղբյուր են միջնադարյան Հայաստանի ու հայերի վերաբերյալ:

2. ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾՎԱԾՔԵՂԵՆԸ ԱՐԱՐ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (IX-XV ԴԴ.)

Հայոց գործվածքեղենի մշակույթի վերաբերյալ հրատարակված ուսումնասիրությունների¹ թիվը թեև այնքան էլ մեծ չէ, բայց ծավալուն աշխատանք է արված պատմական սկզբնաղբյուրների ու հայկական հնագույն գործվածքեղենի պահպանված նմուշների բացահայտման, պատմամշակութային նշանակության կարևորման ուղղությամբ: Այդուհանդերձ, փորձ են արել հնարավորինս ամբողջական ու համահավաք ներկայացնել ու միջնադարյան գործվածքեղենի արտադրության վերաբերյալ եղած աղբյուրագիտական հավաստումները:

Միջնադարյան Հայ ազգագրական նյութերի գրանցման տեսանկյունից կարևոր է արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների ներդրումը, որոնք, լինելով առևտրական տարբեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև առաջնորդվելով իրենց երկրների քաղաքական շահերով, չըջել են Արևելքի երկրներում, այդ թվում՝ նաև Հայաստանում՝ հումքի աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ փնտրելու նպատակով: Դրա հետ մեկտեղ չըջապալությունների ընթացքում նրանք գրի են առել պատմական և ազգագրական չափազանց կարևոր վկայություններ Հայաստանի և Հայերի մասին, որոնք ճշտվել և չըջանառություն մեջ են դրվել ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի Հայ մատենագրության, այնպես էլ օտար աղբյուրներում եղած նյութերի հիման վրա: Հայերի և Հայաստանի մասին մեզ են հասել ուղեգրություններ, դիվանագիտական զեկուցագրեր, առևտրական գործարքների տեքստեր, ուսումնասիրություններ և այլն: Դրանցում կան բացառիկ

¹ Տե՛ս, օրինակ, **Աբրահամյան Վ. Ա.**, Արհեստները Հայաստանում IV-XVIII դարերում, Երևան, 1956, **Առաքելյան Բ. Ն.**, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 1, Երևան, 1958, **Թեմուրճյան Վ. Ս.**, Գորգագործությունը Հայաստանում (Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 1955, նաև **Նահապետյան Ռ.**, Արաբ մատենագիրների ազգագրական վկայությունները Հայերի մասին (Թ-ԺԴ դդ.) // «Էջմիածին», էջ, 2009, էջ 65-79:

նյութեր, որոնք վերաբերում են Հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական կյանքին, մշակույթին, աշխարհագրական միջավայրին ու սովորություններին: Կասկածից վեր է, որ հրատարակված ոչ բոլոր նյութերն են պատշաճ ուսումնասիրվել ու գնահատվել:

Հայաստան այցելած արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդները ուշադրությունը հատկապես դրավել է տեղի գործվածքեղենի արտադրությունը, որին հատուկ էր ներկելու, դաջելու բարձր արվեստը, նրբահյուսությունը: Հայաստանում գործածված ամենաարժեքավոր և ճանաչված ներկը եղել է որդան կարմիրը, որով ներկում էին արքայական, իշխանական պատմուճաններ, վարագույրներ, գորգեր և այլն: Ղևոնդ Ալիշանի հիշատակմամբ՝ «ամէնէնէն ընտիր եւ ամէնէն մեծ ճանչած որդն կարմրոս, հռչակեալ իր շարափայլ գունով, թագաւորաց ծիրանիք և հրովարտակք կներկվէին»²: Այդ ներկը օգտագործում էին նաև մագաղաթների վրա մանրանկարչական նուրբ աշխատանքներ կատարելիս:

Որդան կարմիր ներկը, որն արաբ մատենագիրներն ու աշխարհագիրները «կիրմիզ» էին անվանում, հռչակված էր Արեւելքում, որ Հայաստանի հարևան և հեռավոր երկրներ էին արտահանում՝ տեղում ընտիր մետաքսե և այլ կտորներ ներկելու համար³: Կարմիր որդը, որ նույն «ղըրմըզն» է, ռուսերեն՝ кошениль կամ карман, վրացերեն՝ «բուժղենդի», հունարեն՝ kokkinon, լատիներեն՝ coccus, հնում Հայաստանում արտադրվող և համաշխարհային շուկա արտահանվող հիմնական նյութերից էր⁴: Որդան կարմիր ներկի և հայկական միջնադարյան գործվածքեղենի մասին օտար մատենագիրների տեղեկությունները հավաքել և թարգմանել են Բ. Խալաթյանցը, Հ. Թ. Նալբանդյանը և Ա. Տեր-Ղևոնդյանը⁵:

² Ալիշան Ղ., Հուշիկք Հայրենեաց, հ. Բ, Վենետիկ, 1869, էջ 52:

³ Տե՛ս Манандян Я., О торговле и городах Армении, Ереван, 1955, էջ 163:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84-85:

⁵ Տե՛ս Արաբացի մատենագիրները Հայաստանի մասին, հավաքեց և թարգմանեց Բ. Խալաթյանցը, Վիեննա, 1919, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյանը, Երևան, 1965, Արաբական աղբյուրներ, Բ, Իբն ալ Ասիր, թարգմանությունը՝ բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները՝ պ.գ.դ., պրոֆ.

Մասնավորապես IX դարի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտ ալ Համավի «Աշխարհագրական բառգիրք» երկում «Արդաշաթը» համարվել է «Կիրմիզի՝ որդան կարմրի գյուղ», «Կիրմիզի ավան», «Կարյաթ ալ Կիրմիզ»: Ըստ նրա տեղեկություն՝ որդան կարմիր միջատից ստացված ներկով կերպասներ էին ներկում⁶: IX դարի արաբ մատենագիր Բալազուրի «Երկրների նվաճում» գրքում հռչակավոր «որդան կարմիր» ներկի ստացման հայրենիքն է համարվում «Արդիշաթը» (Արտաշատ), որը «Որդան կարմրի գյուղն է (Կարիատ ալ Կիրմիզ)»⁷: X դարի պարսիկ արաբագիր աշխարհագրագետ Իբն ալ Ֆակիհի «Գիրք երկրների մասին» (Քիթաբ ալ Բուլդան) հինգ հատորով աշխատության մեջ բավականաչափ տեղ է տրված նաև Հայաստանին, նրա բնական հարստություններին, բուսական և կենդանական աշխարհին: Ըստ նրա՝ որդան կարմիրը այնքան հայտնի էր, որ հայերը պարծենում էին նրանով: «Սա մի կարմիր որդ է, որը հայտնվում է գարնանային օրերին և նրան հավաքում են, եփում, ապա՝ նրանով ներկում բուրդը»⁸:

Հայկական որդան կարմիրը մեծ ճանաչում է ունեցել աշխարհում, քանի որ դրանով ներկված գործվածքները և մետաքսե կտորները զարմանալիորեն երկար ու ձիգ դարեր պահպանել են վառ կարմիր գույնը: Հայ ներկարարները գաղտնի են պահել, և, ցավոք, գրավոր աղբյուրներն էլ լուռ են որդի ու ներկի ստացման տեխնոլոգիայի մասին: Առ այսօր այդ գաղտնիքը բացահայտված չէ:

Այժմ ներկայացնենք Հայկական գործվածքեղենի վերաբերյալ արաբական աղբյուրներում հիշատակված որոշ տեղեկություններ: Այսպես, IX դարի արաբ աշխարհագրագետ Ջահիզը (776-869)⁹ «Գիրք մեծ քաղաքների ու երկրների հրաշքների մասին» և «Հայացք վաճառականության վրա» գրքերի հեղինակն է: Առաջին

Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005:

⁶ Տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 14:

⁷ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 271:

⁸ Նույն տեղում, էջ 502:

⁹ Ալ Ջահիզը նաև «Գիրք կենդանիների մասին» աշխատության հեղինակ է: Այդ աշխատության մեջ նա հաղորդում է կենդանաբանական, մարդաբանական ու ազգագրական բնույթի բազմաթիվ տեղեկություններ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 419):

գրքից միայն պատառիկներ են պահպանվել, հիմնականում Հայաստանին վերաբերող հատվածները, իսկ երկրորդը կարելի է համարել տնտեսական աշխարհագրություն ստեղծման մի յուրատեսակ փորձ: Այս գրքի «Զգեստների ճանաչման և նրանց արժեքավորման մասին» գլխում թվարկվում են տարբեր երկրներից արտահանվող, թանկ գնահատվող ապրանքները. Հայաստանից հիշատակված են թաղիքներ, թամբեր, գորգեր, նուրբ փսիաթներ, գոտիներ, բուրդ¹⁰, միայն Ամիդից՝ հյուսված զգեստներ, թաշկինակներ, նուրբ վարագույրներ, բրդե քող (չղարչ)¹¹:

Այնուհետև խոսելով խալիֆայություն մեջ արտադրվող ապրանքների մասին՝ հիշատակում է, որ «լավագույն կահավորանքը, ամենաթանկն ու ամենաշքեղը հայկական միրիզզա (այծի մազե գործվածք) կարմիր փայլուն կահավորանքն է»¹²: Կահավորանք տվյալ դեպքում նշանակում է գորգեր, ծածկոցներ ու բարձեր: Հավաստում է, որ Մուսավվաքիլ խալիֆայի (842-861) օրոք հայ նախարարները ինչ-որ հարց լուծելու համար բարձրատիճան պաշտոնյային կաշառելու նպատակով որպես ընծա Սամարա են ուղարկում բացառիկ շքեղ վրան՝ գորգերով, բարձերով¹³:

Ըստ արաբ մատենագիրների՝ հայկական գործվածքեղենի արտադրությունը նշանավոր կենտրոններ են եղել Դվինը, Անին, Կարինը, Երզնկան, Վանը և այլ քաղաքներ: Նրանց տեղեկություններից իմանում ենք նաև, որ ջուլհակությունը կամ անկվածությունը¹⁴ Հայաստանում եղել է եկամտի կարևոր աղբյուր: IX դարի արաբ պատմիչ և աշխարհագրագետ Յակուբին իր «Պատմու-

¹⁰ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, էջ 428:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427:

¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 427-428:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁴ Բրդից, բամբակից, վուշից, կանեփից, մետաքսից գործվածքներ արտադրելու արհեստը միջնադարյան Հայաստանում հայտնի է եղել մի շարք անուններով: Ժողովրդի մեջ առավել գործածական է եղել «կտավագործություն» եզրույթը, իսկ արհեստավորը կոչվել է կտավագործ: Գրական լեզվում ավելի գործածական էր «ոստայնանկություն» եզրույթը, դրան համապատասխան արհեստավորն էլ կոչվել է ոստայնանկ: Ավելի հին են «անկված», «անկվածագործություն» եզրույթները: Համեմատաբար ավելի նոր է միջին դարերում գործածվող, պարսկերենից փոխառյալ «ջուլհակ» եզրույթը (տես *Առաքելյան Բ.*, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դարերում, հ. 1, էջ 268):

թյուն» (Տարիխ) հանրագիտարանային գրքում գրում է, որ Հիշամ խալիֆի (724-743) պատվերով պատրաստվում են հայկական մետաքսե փայլուն բանվածքներ, գունազարդ հայկական կտորեղեն և զգեստի տարբեր տեսակներ¹⁵։ Իսկ իբն Խալկունը հայտնում է, որ VIII դարի 80-ական թթ.՝ Մահդի և Հարուն-ալ Ռաշիդ խալիֆների ժամանակ, Հայաստանի՝ Բաղդադի իշխանությունը վճարած բնատուրքերի ցուցակում նշված է քսան գորգ (խալի)¹⁶։ Գորգագործությունն այնքան զարգացած էր, որ իբրև բնահարկի տեսակ գորգեր էին ուղարկվում խալիֆայության արքունիք։ Ուշագրավ է, որ արմանի կոչված գործվածքեղենը, Յակուբիի տեղեկացմամբ, գոյություն է ունեցել VIII-IX դարերում։ Յակուբին «Գիրք երկրների մասին» աշխատության մեջ նշում է, որ Տիգրիսի ափին գտնվող Նահրաբան քաղաքում «պատրաստում են այն բանվածքի հենքը, որից հայկական (արմանի) կոչված տեսակներն են արտադրում։ Այն տանում են Հայաստան, ուր մանվում և հյուսվում է»¹⁷։ Ինչ վերաբերում է հետագայում Բագրատունյաց ժամանակաշրջանում այգալիսի արտադրություն, գոյությունը, ապա այդ մասին կան հարուստ վկայություններ X դարի արաբ աշխարհագրագետների երկերում։

Դվինում արտադրված գործվածքների մասին արժեքավոր տեղեկություններ է տալիս արաբ աշխարհագրագետներից ալ-Իսթաիրին, որը X դարի արաբական աշխարհագրական գիտություն առաջին և ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից էր։ Նրանից մեզ է հասել «Գիրք թագավորությունների ճանապարհների մասին» երկը, որտեղ մանրամասն նկարագրվում են այն բոլոր երկրները, որոնք, ըստ նրա, մահմեդական աշխարհի մաս են կազմել։ Գրքում բացառիկ ուշագրավ տեղեկություններ կան Հայաստանում արտադրվող գործվածքեղենի և որդան կարմիր ներկի մասին։ Նա գրում է. «Դվինը (Դաբիլ) Արդաբիլից մեծ քաղաք է և Հայաստանի մայրաքաղաքն է. նրանում է կառավարիչի նստավայրը (Դար ալ-իմարա), ինչպես Առանի կառավարիչի նստավայրը Պարտավում է, իսկ Ատրպատականի կառավարիչի նստավայրը՝ Ար-

¹⁵ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 361:

¹⁶ Տե՛ս *Թեմուրճյան Վ.*, Գորգագործությունը Հայաստանում, էջ 28:

¹⁷ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 475:

դաբելում: Ունի պարիսպ, և քրիստոնյաները նրանում մեծաթիվ են»¹⁸: X դարի մեկ այլ արաբ աշխարհագիր՝ ալ-Իսթախրի գործի շարունակող իբն Հաուկալը, 943-973 թթ. որպես վաճառական Բաղդադից մեկնել ու այցելել է բազմաթիվ երկրներ՝ Հնդկաստանից մինչև Ատլանտյան օվկիանոս, բնականաբար, եղել է Հայաստանում: Հիացմունքով նկարագրելով Դվինի՝ իբրև Հայաստանի վարչական կենտրոնի հայ բնակչությամբ բազմամարդ և բարեբեր լինելը՝ գրում է, որ «Դվինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից (միրիզգա)» և բրդից գործվածքեղեն, ինչպես գորգեր (բուսուլթ), բարձեր (վասիդ), նստելու բարձեր (մակաիդ), ծածկելու (թամբի) գորգեր (անմաթ), չալվարի գոտիներ (տիքաք) և հայկական այլ արտադրանքի (ասնուֆ ալ-արմանի) տեսակներ, որոնք ներկվում են որդան կարմիրով¹⁹:

Այնուհետև նույն հեղինակը գրում է. «Այս քաղաքներում [նկատի ունի Խլաթը, Դվինը, Նփրկերտը] ու նրանց գավառներում արտադրվում են ապրանքներ (տիջարատ) արտահանման համար և անհրաժեշտ շատ բաներ, ինչպես արջառ ու ոչխար և գործվածքեղեն, որոնք ամեն կողմ ուղարկվում են, հայկական կոչված ընտիր կահավորանք (ֆարշ), չալվարի գոտիներ (տիքաք), որոնք Սալմաստում արտադրվածի նման են և վաճառվում են ամեն մեկը մի դինարից մինչև տասը դինար, աշխարհի ոչ մի մասում նմանը չկա. նաև հայկական (արմանի) թավշակերպ (մահֆուր) նստելու բարձեր (մակաիդ), երկար գորգեր (անխախ), որոնք նմանը չունեն իրենց քանակով ու որակով, ինչպես կանացի քողեր (սաբանիյատ), վարագույրի բրդե կտորներ (մակարիմ), գլխի թաշկինակներ (մանադիլ), որոնք պատրաստվում են Նփրկերտում և Հայաստանի այլ մասերում»²⁰: Միջնադարյան արաբալեզու սկզբնաղբյուրներից հայտնի է նաև, որ խալիֆաթի ընդգրկած հայկական տարածքում լավագույն հատկանիշներով աչքի էր ընկնում հայկական բուրդը, որով էլ հենց մեծապես պայմանավորված են եղել գործվածքեղենի որակական բարձր հատկանիշները:

X դարի արաբ աշխարհագրագետ Մուկադդասին (946, 47-

¹⁸ Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 571:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 630:

²⁰ Նույն տեղում, 632-633:

1000) ճանապարհորդել է գրեթե բոլոր արևելյան երկրներում, որոնք նա բաժանել է արաբական և ոչ արաբական (աջամ) երկրներին: Երկրորդ խմբի մեջ է նաև Հայաստանը: Հայաստանը, Վրաստանը, Առանը (Աղվանք) և Ատրպատականը, որոնք արաբական խալիֆայության գլխավոր վարչական բաժանամամբ մտնում էին, այսպես կոչված, Հյուսիսային փոխարքայության մեջ՝ Իկլիմ ալ Ռիհաբ (Ընդարձակ հովիտների երկրամաս) անվանումով, նրա հավաստմամբ «ունի շատ առավելություններ, նրանում առատ են մրգերը, խաղողի որթերը, գները ցածր են, ծառերը՝ խիտ, նրա միջով գետեր են հոսում, լեռների վրա մեղր կա, իսկ դաշտերում՝ արհեստանոցներ, տափաստանները լի են ոչխարի հոտերով... Այս երկրամասը Իսլամի (Թազավորության) համար մի գեղեցիկություն է: [Այստեղ] արտադրվում են բրդե գործվածքներ, զարմանահրաշ գոտիներ, ուր որդերը կարմիր ներկ են տալիս (կիրմիդ): Հնարավոր էջ տալ նրա նկարագրությունը: [Այստեղ] մեկ ոչխարի գինը երկու դիրհեմ է, հացի երկու նկանակը մեկ դանկ է, իսկ պտուղները ո՛չ հաշվում են, ո՛չ կշռում: Միաժամանակ սա մի կարևոր սահմանային ամրություն է (սաղը) և ազնիվ երկիր: Ունի օգտակար ապրանքներ, հին գավառներ, հորդառատ գետեր, արժեքավոր գյուղեր, հրաշալի առանձնահատկություններ և հյուսիս մրգեր»²¹: Մուկադդասին հիացմունքով է խոսում Հայաստանում արտադրվող գործվածքեղենի մասին. «Այստեղ արտադրվում են վարազույրներ, բրդե բարձրարժեք գորգեր (դազալի): Նա ունի բազում հատուկ արտադրանքներ»²²:

Թվարկելով հայկական քաղաքները՝ Մուկադդասին նշում է. «Նրա մայրաքաղաքն է Դվինը (Դաբլ) և նրա քաղաքներն են Բաղեշը, Խլաթը, Արճեշը, Բերկրին և այլն»:

Նրանցից Դվինը կարևոր քաղաք է, ունի անառիկ բերդ (միջնաբերդ): Նրանում շատ են բարիքները, անունը հռչակված է, բուրդը նշանավոր է, հայտնի է իր հնագույն մահուղով»²³: Այնուհետև հավելում է. «Դվինից արտահանում են բրդե զգեստներ, գորգեր, երեսի բարձեր, թամբի կարպետներ, գոտիներ: Նրանց գոտիների, թավշապատ գործվածքների, որդան կարմիր ներկի (կիր-

²¹ Տե՛ս Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 650:

²² Նույն տեղում, էջ 651:

²³ Նույն տեղում, էջ 653:

միզ), թամբի կարպետների, ներկերի գուլպա (ռուկալ) կոչված պտղի, կասբուլյա ձկան, տառեխ (թիռիխ) կոչված ձկան նմանը չկա, ունեն թուզ և շագանակ, որոնք շատ ընտիր են»²⁴։ Նա նույնպես հիշատակելով որդան կարմիրը՝ այն անվանում է «կիրմիզ», որի հայրենիքը համարվում է Արարատյան դաշտավայրը, մասնավորապես Արտաշատի և Դվինի շրջակայքը։ Աշխարհագրագետը ականատես է եղել որդան կարմրի հավաքմանը և այդ մասին գրում է. «Նրա մոտ [Դվինի] կա մի սև ժայռ, որից յուզ է ծորում, որով բուժվում են։ Նրա [ժայռի] մոտ լինում է որդան կարմիր [կիրմիզ]։ Սա մի որդ է, որը երկրի վրա երևում է, և կանայք, գնալով նրա համար, հավաքում են պղնձե (ասեղով), որն իրենց հետ է լինում, ապա դնում են փռի մեջ»²⁵։

Ուշագրավ է, որ X դարի արաբագիր անանուն տաջիկ մի ուղեգրող ևս հիացմունքով է նկարագրել Հայաստանից արտահանվող գյուղատնտեսական և արհեստագործական արտադրանքները՝ նշելով դրանց ցանկը՝ հացահատիկ, ձուկ, մեղր, բամբակ, մետաքս, ներկեր (որդան կարմիր), աղ, մոմ, գորգեր, կարպետներ, բրդե հագուստ, խոնջաներ, գոտիներ և այլն²⁶։ Նա նշում է նաև, որ Դվինն ու Սալմաստը հայտնի էին գոտիների արտադրությամբ, Դվինը՝ նաև գորգերի, իսկ Խոյը, Բերկրին, Ախլաթը, Արճեչը ու նաև Սալմաստը նշանավոր էին իբրև կարպետագործության կենտրոններ։ Ըստ որում՝ ուղեգիրը մասնավորապես կարևորում է հայաշատ Սալմաստում **գիլի** կարպետները²⁷։

Ըստ X դարի արաբ ուղեգիր իբն Ֆադլանի հավաստման՝ Կամայի բուլղարական թագավորի արքայական վրանում, որտեղ հազար մարդ կարող էր տեղավորվել, հատակին փռված էին մեծ մասամբ հայկական գորգեր²⁸։

Արաբ մատենագիր Մուհամմեդ Բարիախինի տեղեկություն

²⁴ Արաբական աղբյուրներ, Գ, էջ 656։

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 657։

²⁶ Տե՛ս **Փափազյան Հ.**, Անանուն տաջիկ աշխարհագիրը Հայաստանի, Ադրբեջանի և Արևելյան Վրաստանի աշխարհագրության և տնտեսական հարաբերությունների մասին (X) դար // «Տեղեկագիր», 1953, № 5, էջ 73-86։

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78-79։

²⁸ Տե՛ս **Ибн-Фадлан**, Путешествие на Волгу, перевод с комментариями, под редакцией акад. И. Ю. Крачковского, Москва, 1939, էջ 73։

Համաձայն՝ 911 թ. «Էմիր Աբուսաադը Մուխտադեր խալիֆին (Հայաստանից) ուղարկեց 400 ձի, 30 հազար դինար և յոթ հայկական գորգ, գորգերից մեկը 60 կանգուն երկարությու՜ն և 60 կանգուն լայնք ունե՜ր, այդ գորգի վրա աշխատել էին տասը տարի»²⁹: Եթե այդ ժամանակ գործածվող կանգունն 0,51-0,52 մետր է, ապա գորգի երկայնքն ու լայնքը կկազմի մոտ 31 մետր, իսկ մակերեսը՝ ավելի քան 960 քառակուսի մետր: Որպես տարեկան հարկ արաբական խալիֆայությունը Հայաստանից ստանում էր 20 գորգ³⁰:

XI դարի արաբ ճանապարհորդ իբն Բատուտան էլ, հիշատակելով Երզնկայում արտադրված նուրբ կտորները, գրում է, որ «Արգանջան [Երզնկան] մեծ ու շեն քաղաք է, նրա բնակիչներից մեծագույն մասը հայեր են... այնտեղ կան լավ կարգավորված շուկաներ, այնտեղ շինում են գեղեցիկ կերպասներ, որոնք կրում են նույն քաղաքի անունը: Այնտեղ կան նաև պղնձի հանքեր, որով շինում են ամաններ և «բայսուներ»՝ նման աշտանակի»³¹:

XI դարի արաբ մեկ այլ մատենագիր Աբու-Ֆազլ Բեյհակին իր «Թարիխի Բեյհակի» («Բեյհակի պատմությունը») աշխատության մեջ գրում է, որ Խորասանի Ղազնևյան կառավարիչ Աբու-Ֆազլ Սուրի Մուլզը Ղազնևյան սուլթան Մասուդիին 500 բեռ, այդ թվում՝ հայկական (արմանի) գորգեր, նվերներ է տանում: Հայկական գորգերը հիացմունք են պատճառել Էմիրի պալատականներին³²:

XIII դարի արաբ պատմիչ Իբն ալ Ասիրի «Ալ-Քամիլ Ֆիլ-Տարիխ» (Լիակատար պատմություն) բազմահատոր աշխատության մեջ Հայաստանի և հայերի մասին տեղեկությունները վերաբերում են VII-XIII դարերին: Այս և նման հիշատակությունները հիմք են տալիս ասելու, որ հայկական բրդյա գործվածքեղենը և մետաքսեղենը միջնադարյան Հայաստանի զարգացած արհեստագործական արտադրանքներից են եղել և անգամ արտահանվել են Արաբական խալիֆայություն և Բյուզանդական կայսրության

²⁹ *Март Н. Я.*, Ани, Ереван, 1939, ծանոթ. 165, էջ 237-238:

³⁰ Տե՛ս *Бартольд В. В.*, Историко-географический обзор Ирана, СПб., 1903, էջ 150:

³¹ Տե՛ս իբն Բատուտա, Պատմություն, քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյանը, Երևան, 1940, էջ 30:

³² Տե՛ս Материалы по истории туркмен и Туркмении, т. 1, Москва, 1939, էջ 238:

երկրներ:

Հայ ջուլհակները մեծ անուն են հանել արաբական երկրներում, և արաբ մատենագիրները գովեստով են խոսել նրանց մասին իբրև շատ հմուտ արհեստավորների: XII-XIII դարերի արաբ աշխարհագրագետ Յակուտը (1178-1229), խոսելով Եգիպտոսի Ասիութ քաղաքում անկվածագործության զարգացած լինելու մասին, առանձնահատուկ նշում է, որ այստեղ կան շատ հայ ջուլհակներ³³: Եգիպտոս գաղթած հայերը հատկապես զբաղվել են գորգագործությամբ: Ինչպես հայտնի է, «Ֆաթիմյան խալիֆներից Մուստանզարի օրոք (1036-1094 թթ.) հայազգի վեզիր Պատր-էլ-Կամալին Եգիպտոսի վաճառականությունը և արվեստները ծաղկեցնելու համար ընդունում է հազարավոր հայ գաղթականների»³⁴:

Յակուտը գորգի՝ Արևելքում տարածված խալի³⁵ անունը կապում է Կարին քաղաքի հետ: Նա ասում է. «Կալիկալա (Կարին) քաղաքում մի տեսակ գորգ են պատրաստում, որն իր (քաղաքի) անունով կոչվում է խալի»: Այս վկայությունը կարևոր է այն տեսանկյունից, որ Հայաստանը համարվում է խալիի արտադրություն հայրենիք: Նույն Յակուտը Վան քաղաքի մասին խոսելիս նույնպես վկայում է, թե «այնտեղ գորգեր են պատրաստում»³⁶:

XIII դարի արաբ ճանապարհորդ Յակուտ ալ Համալիի շնորհիվ մեզ է հասել Կարին քաղաքի VII դարին վերաբերող մի համբավավոր «հայկական» աղոթագրգի նկարագրությունը, որից իմանում ենք, որ դրա գեղազարդման համակարգը ներկայացնում էր պալատական միջավայրին բնորոշ պարտեզային մի շքեղ տեսարան³⁷: Այս նույն հեղինակը, Վանի՝ որպես գորգագործության հայտնի կենտրոն լինելու մասին պատմելով, վկայակոչում է IX դարի արաբ ճանապարհորդ Աբու Ավնիի դիտարկումները, համա-

³³ Տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 19-20:

³⁴ *Աղազարմ Ն. Մ.*, Նօթեր Եգիպտոսի հայ գաղութին վրայ, Կահիրե, 1911, էջ 14:

³⁵ Գորգ բառի փոխարեն տարբեր ժամանակներում գործածվել են *արկանեի, կապերտ, խալի, անկված, բաղմական* և այլ բառեր:

³⁶ Տե՛ս Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, էջ 96-97:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 113:

ձայն որոնց՝ այդ քաղաքում գործում էին խոշոր գորգեր³⁸: Արաբ պատմիչները, լինելով Հայաստանի տարբեր վայրերում, առաջին հերթին ուշադրություն են դարձրել իրենց համար նորություն ու հետաքրքրություն ներկայացնող զբաղմունքներին, սովորույթներին ու առարկաներին, մի հանգամանք, որը, ըստ երևույթին, հատուկ է եղել ճանապարհորդներին: Ահա թե ինչու Աբու Ազնին շեշտել է Վանում գործվող գորգերի առանձնահատկությունը, որն արտահայտվում էր անսովոր խոշոր չափերում:

Արաբական աղբյուրների հիշատակությունների համաձայն՝ գորգագործությունը Հայաստանում, տնային արհեստ լինելուց բացի, եղել է քաղաքներում բարձր զարգացման հասած արհեստի արտադրանք³⁹:

Այսպիսով՝ արաբական սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ հայկական գորգերը, կերպասեղենը, ներառյալ ամբողջ գործվածքեղենը խալիֆայի ժամանակաշրջանում գերիշխում էին Արևելքի շուկաներում և, որ հատկապես կարևոր է, դարձել էին ընդօրինակման առարկա ու ճանաչված էին որպես «հայկական գործվածք»: Ընդհանուր առմամբ եղած տեղեկություններից երևում է, որ միջնադարյան Հայաստանում գործվածքեղենի մշակույթը հատկապես զարգացած էր Բարձր Հայքում, Այրարատում, Արցախում, Սյունիքում, Վասպուրականում: Արաբական աղբյուրներից պարզվում է, որ գործվածքեղենի, հատկապես գորգերի արտահանման կենտրոններից կարևորագույնը Դվին քաղաքն էր, իսկ միջնադարում՝ Կարինը, Երզնկան, Վանը, Անին, Արծնը և այլն: Դրանք հայտնի էին Արևելքում՝ Եգիպտոսից մինչև Միջին Ասիա: IX-XIII դարերը համարվում էին հարստության և հասարակության մեջ անհատի գրաված դիրքի չափանիշ: Հիրավի, բնակարանը, պալատը գորգերով կահավորելը, հյուրերը ընդունելիս գորգեր փռելը, հարսի օթիտում պարտադիր գորգեր ունենալը, ննջեցյալին գորգով ծածկված սեղանին դնելը կիրառական և ծիսահմայական նշանակություն են ունեցել, չարքերից ազատվելու, առողջություն, արգասավորություն, բարեկեցություն ապահովելու խորհուրդ: Տարբեր նպատակի համար գործածվող գորգերին բնո-

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119:

³⁹ Տե՛ս *Առաքելյան Բ.*, նշվ. աշխ., էջ 290-295:

րոշ են եղել ուրույն չափերը, գույնը, զարդանախշերը, հորինվածքը, որոնք պահպանվել են երկար ժամանակ:

Եվրոպացի հեղինակները ևս հայերի ու Հայաստանի մասին թողել են ուշադրավ տեղեկություններ, շատ շահեկան, անգամ բացառիկ նյութեր, որոնք վերաբերում են հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական և քաղաքական պատմությանը, դավանաբանական ու մշակութային հարցերին: Հայագիտության մեջ նրանց ժառանգությունը դեռևս ամբողջականորեն ուսումնասիրված չէ, թեև առանձին հեղինակներ անդրադարձել են այս կամ այն վկայությանը: Նրանցից կարելի է հիշատակել Գ. Վ. Զարհանալյանի⁴⁰, Կ. Կոստանյանցի⁴¹, Վ. Վ. Բարտոլդի⁴², Լեոյի⁴³, Հ. Ս. Անասյանի⁴⁴, Ա. Հովհաննիսյանի⁴⁵, Մ. Կ. Զուլալյանի⁴⁶ և ուրիշների աշխատությունները: Նշված հեղինակները հիմնականում անդրադարձել են քաղաքական, դիվանագիտական, կրոնադավանաբանական հարցերին: Մեր խնդիրն է XIII-XV դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների տեղեկությունների հիման վրա ներկայացնել հայկական արհեստագործական մշակույթը, մասնավորապես գործվածքեղենի արտադրությունը: Ըստ այդմ՝ մեզ համար եվրոպացի ուղեգրողների վերաբերյալ հիմնական աղբյուրը Հ. Հակոբյանի «Ուղեգրություններ» աղբյուրագիտական աշխատությունն է⁴⁷:

Եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրություններում կարելի

⁴⁰ Տե՛ս *Զարհանալյան Գ. Վ.*, Ուսումնասիրություններ հայ լեզուի եւ մատենագրութեան ի Արեւմուտս, Վենէտիկ, 1895:

⁴¹ Տե՛ս *Կոստանեանց Կ.*, Հայագիտութիւնն Արեւմտեան Եվրոպայում, Թիֆլիս, 1910:

⁴² Տե՛ս *Бартольд В. В.*, История изучения Востока в Европе и России, Ленинград, 1925:

⁴³ Տե՛ս *Լեո*, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946:

⁴⁴ Տե՛ս *Անասյան Հ. Ս.*, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961:

⁴⁵ Տե՛ս *Հովհաննիսյան Ա.*, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք II, Երևան, 1959:

⁴⁶ Տե՛ս *Զուլալյան Մ. Կ.*, Արեւմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դարերում, Երևան, 1980: Նույնի՝ Եվրոպացի հեղինակները հայերի և Հայաստանի մասին // ՊԲՀ, 1985, թիվ 2, էջ 56-72:

⁴⁷ Տե՛ս *Հակոբյան Հ.*, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դարեր (1253-1582), Երևան, 1932:

է Հանդիպել բազմաթիվ հիշատակությունների, ըստ որոնց՝ Ջուլ-հակուծյունը հայ բնակչության ամենակարևոր և տարածված արհեստներից էր: Այսպես, Փրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուքը (1215-1270) մոնղոլական տիրապետության տակ գտնվող երկրներում 1253-1255 թթ. շրջագայելիս հանդիպում է մի հայ վաճառականի, որը պարապում էր կտավագործությամբ, և դժգոհ մնալով նրանից՝ ասում է. «Մի գիր անգամ չի ճանաչում և արհեստով կտավագործ է, ինչպես ստուգեցի վերադարձիս նրա սեփական երկրում»⁴⁸: Ռուբրուքը մի հայ վանականի է հանդիպել Մանգուխալիֆի արքունիքում (Կարակորում մայրաքաղաքում): Եվրոպացի ճանապարհորդը նշում է նաև, որ Մանգուխանի պալատի արևելյան ծայրին կար մի բնակարան՝ փոքրիկ մի խաչ վրան, ներս մտնելով՝ գտնում է գեղեցկորեն զարդարված մի խորան: Այստեղ եղել է ոսկյա մի կերպաս՝ վրան ասեղնագործված Փրկչի, Կույսի, Հովհաննես Մկրտչի և երկու հրեշտակների պատկերները՝ հագուստները ընդելուզված մարգարիտներով, նաև արծաթյա մի մեծ խաչ՝ հրեշտակները և կենտրոնը գոհարազարդված⁴⁹: Նկարագրում է նաև հայ վանականի կրած զգեստները. «Նա հագել էր ամենակուպիտ մազե կտորից մի վերարկու, որը հասնում էր իր ուղքի կեսին, և որի վրա կրում էր սև մետաքսյա մի ուրար և իր մազե վերարկուի տակն ուներ երկաթյա մի գոտի»⁵⁰:

⁴⁸ **Հակոբյան Հ.**, Ուղեգրություններ, հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դարեր (1253-1582), էջ 8:

⁴⁹ Տե՛ս **Առաքելյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 34:

⁵⁰ Ռուբրուքը Փրանսիայի Լյուդովիկոս IX թագավորի կողմից ուղարկվել էր մոնղոլների խան Մանգուի մոտ: Հայաստանով անցնելիս եղել է Նախիջևանում, Երևանում, Մանազկերտում, Երզնկայում, Կամախում, Սեբաստիայում, Կեսարիայում և Սիսում: Նրան հետաքրքրել են ոչ միայն պատմական անցքերը, այլև ազգաբնակչության առանձին երևույթներ: Նրա հավաստմամբ Նախիջևանում եղել է 80 հայ եկեղեցի, բայց իր ժամանակ մնացել են երկու փոքր եկեղեցի, որոնցից մեկում կատարել է իր ծննդյան տոնը (Հ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 16): Նախիջևանի գեղեցիկ դյուղերում և քաղաքում բնակիչներն իրենց տներում պահելիս են եղել մի փայտյա ձեռք խաչը բռնած, և մի վառվող ճրագ՝ դրված նրա առջև: Սովորություն ունեին խոնկով տանից վանելու չար ոգիներին: Խոսում է նաև սուրբ լեռան՝ Մասիսի մասին: Տեղի հայերը ասել են, որ չպետք է բարձրանալ Մասիսը, նա աշխարհի մայրն է, Նոյյան տապանի հանգրվանը, ուստի նրա վրա բարձրանալը սրբապղծություն է: Երզնկա

Իտալացի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն (1254-1325) համաշխարհային հանրությանը հայտնի է իր «Ուղեգրություն» գրքով, որում ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ բնակչության կենցաղամշակութային կյանքի վերաբերյալ: Նա, 1271-1295 թթ. Զինաստան կատարած ճանապարհորդության ընթացքում լինելով Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանությունում, որին անվանում է Թուրքմենիա, հիշատակում է, որ այստեղի «հայերը հույների հետ խառն ապրում են քաղաքներում և գյուղերում՝ զբաղվելով առևտրով և արհեստներով: Փոքր Ասիայում ապրող [հայերը] հյուսում են աշխարհի ամենանուրբ և ամենագեղեցիկ գորգերը և նույնպես մեծ քանակությամբ մետաքս, որդան կարմիր և ուրիշ գույներով և առատությամբ ուրիշ կտորեղեններ»⁵¹: Այն նուրբ և հարուստ գորգերը, որոնց մասին խոսում է ճանապարհորդը, թուրքերի կողմից Փոքր Ասիան նվաճելուց և տեղական հայ և հույն բնակչությանը այլ երկրներ հեռանալուց հետո այլևս չեն արտադրվում, թեև ավելի կոպիտ տեսակի կարպետներ ու գորգեր գործվում են հայաշատ Սեբաստիայում և այլ քաղաքներում⁵²:

Նա երկու անգամ անցել է Հայաստանով՝ Այաս-Կեսարիա-Սեբաստիա-Երզնկա-Մուշ-Մերզին երթուղով: Վերադարձել է Թավրիզ-Սևանա լճի ավազան-Էրզրում-Բաբերդ-Տրապիզոն երթուղով⁵³: Եվրոպացի վաճառականը Կիլիկիան անվանում է Փոքր Հայաստան: Ըստ նրա՝ «երկիրը կառավարվում է մի թագավորով, որն իր երկրամասում պահպանում է արդար վարչություն, բայց ինքն էլ հպատակ է թաթարին: Երկիրն ունի բազմաթիվ քաղաքներ ու գյուղեր, և ամեն ինչով առատ է... մեծ երկիր է ամեն տեսակ գազանների ու թռչունների որսորդության տեսակետից: Հին օրերում այնտեղի ազնվականները քաջարի մարդիկ էին և զենքով կատարում էին հերոսական գործեր: Նրանք ունեն մի քաղաք ծո-

քաղաքի մասին խոսելիս նշում է, որ 10 հազար հայտնի մարդիկ են կորել երկրաշարժից: Ակնարկ կա Սեբաստիա քաղաքում Քառասուն մարտիրոսաց (մանկաց) գերեզման-ուխտատեղիի մասին (տե՛ս նույն տեղում, էջ 16-24) և այլն:

⁵¹ *Հակոբյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁵² Տե՛ս նույն տեղում, ծանոթ. 1, էջ 47:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36-64:

վի վրա, որ կոչվում է Լայաս (Այաս)⁵⁴: Այաս քաղաքը նա համարել է միջազգային առևտրի հանգուցակետերից մեկը՝ ավելացնելով, թե «բոլոր համեմեղներն և մետաքսյա ու արծաթյա կերպասները և ուրիշ արժեքավոր անոթներ, որոնք գալիս են ներքին գավառներից, բերվում են այս քաղաքը»⁵⁵: Այասի վերաբերյալ հայտնում է նաև, որ «Վենետիկի, Ջենովայի և ուրիշ երկրների վաճառականները այստեղ են գալիս՝ վաճառելու իրենց ապրանքները կամ գնելու, ինչ որ իրենք պետք ունին»⁵⁶: Մեկ այլ տեղեկություն համաձայն Կիլիկիայի Լևոն Բ թագավորը (1187-1219) մի հրովարտակով, որ թվագրվում է 1188 թ. դեկտեմբերի 23-ով, արտոնում է Ջենովացիներին Այասից արտահանել եվրոպա ձի, շորի, կերպասեղեն, գորգեր և ուրիշ բաներ, նշանակում է «մասնավոր մաքս ամեն մեկ արտահանվող առարկայի վրա»⁵⁷: Արևելք մեկնողները իրենց ճանապարհորդությունը սկսում են հիմնականում հենց այս քաղաքից:

Մարկո Պոլոն Մեծ Հայաստանը նկարագրելիս ասում է. «Այս մի մեծ երկիր է: Սկսվում է մի քաղաքից, որը կոչվում է Արզինգա (Երզնկա), ուր հյուսում են աշխարհի լավագույն բեհեզները»⁵⁸: Փաստորեն՝ նա հիացած էր Երզնկայի նուրբ կտորներով, որ նույնիսկ համարում է աշխարհի բեհեզների մեջ լավագույնը: Դրանից կարում էին ճոխ ու վայելուչ զգեստներ: Նույն կերպ խոսում է Մուշ և Մերզին հայկական քաղաքների մասին՝ հավաստելով. «[Մուշ և Մերզին քաղաքներում] արտադրվում է մեծ քանակությամբ բամբակ, որից շինում են մեծ մասամբ բեհեզ և ուրիշ կտորեղեն: Ժողովուրդը արհեստավոր և առևտրական է»⁵⁹: Ուշագրավ է, որ Մարկո Պոլոյի ներկայացմամբ XIII դարում Մուշը բարգավաճ վիճակում էր: Առավել գովեստով է խոսում Թավրիզի մասին՝ նշելով, որ այնտեղ բնակվում են «հայեր, նեստորականներ, հակոբեիկներ, վրացիներ, պարսիկներ, վերջապես Մուհամեդի պաշտողներ, որոնք վատ սերունդ են...: Թավրիզի մարդիկ իրենց ապրուս-

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 44:

⁵⁵ *Հակոբյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 44:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 47:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 48:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 58

տը ճարձում են առևտրով և ձեռարվեստով, որովհետև հյուսում են տեսակ-տեսակ մետաքսյա և ոսկյա գեղեցիկ, արժեքավոր կտորներ»⁶⁰: Այս և ուրիշ հեղինակների տեղեկությունների համաձայն՝ հայաշատ Երզնկայում, Մուշում, Մերզիսում և հայկական այլ քաղաքներում արտադրվում էր բուկրամ՝ թանկարժեք բեհեզ, որն արտահանվում էր Արևմուտք և հարևան երկրներ⁶¹: Ուշագրավ ակնարկ ունի նաև Սևանա լճի գեղեցկության, նրա կենդանական աշխարհի, ձկնատեսակների մասին:

XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին իսպանացի Ռույ Գոնսալես դի Կլավիխոյի ուղեգրություններում ևս ուշագրավ ազգագրական տեղեկություններ կան: Նա ճանապարհորդել է Կոստանդնուպոլիս, իսկ այնտեղից Սամարղանդ ուղևորվելիս անցել է Սասուն–Տրապիզոն–Երզնկա–Էրզրում–Ալաշկերտ–Բայազետ–Մակու–Խոյ–Թավրիզ–Թեհրան և վերադարձել Թավրիզ–Խոյ–Ալաշկերտ–Թորթում–Իսպիր–Տրապիզոն ճանապարհներով⁶²:

Կլավիխոն պատմում է Տրապիզոնից Երզնկա, Երզնկայից Խոյ ճանապարհորդելու, Երզնկա քաղաքի և այդտեղի հայ կառավարչի հյուրասիրության մասին, նկարագրում բնակիչների հագուստը, նիստուկացը: Նրա տեղեկության համաձայն՝ «Երզնկայի ամբողջ դաշտը շատ բարեբեր էր, մշակում էին որթան տունկ (խաղող) և հացահատիկ: Ամեն քայլափոխին կային շատ գեղեցիկ պարտեզներ և այգիներ: Հայերն են շինել Արգինջանը, և քաղաքի պարտեզներում կարելի է տեսնել շատ տեղեր քարերի վրա փորագրված խաչի նշանը»⁶³,

⁶⁰ Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 60

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 50:

⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 65-146:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95: Միաժամանակ բերում է այլ մանրամասներ. «Երզնկա քաղաքի բոլոր տներն ունեն տափակ կտուրներ, որոնցով մարդիկ կարող են անցնել մեկ տնից մյուսը կտուրների վրայով, ինչպես փողոցից»: «Քաղաքը շատ բազմամարդ է, և այնտեղ կարելի է տեսնել շատ գեղեցիկ փողոցներ ու հրապարակներ»: Նա ընդգծում է քաղաքի մարդաշատությունը, վաճառականության զարգացածությունը և խմելու ջրի լավ մատակարարումը: Կլավիխոն ուսումնասիրել է հայերի կրոնական պատկերացումները, պատկերավոր սովորույթը, պատի օրերին ձեթ ու կարմիր արյուն ունեցող ձուկ ուտելու արգելքը, Ջատիկից մինչև Հոգեգալուստ ամեն օր միս ուտելու սովորությունը, համաձայնության շրջանում հարկադրական մահմեդականացումն ու զարմանալիորեն բարքերի վատացման հանգամանքները, Մակու քաղաքի շրջակա հայկական գյուղերի եկեղեցիների բակերի, գերեզմանատներում «չլրիմներն ու գե-

որոնք, ըստ Վ. Բդոյանի, ամենայն հավանականությամբ երկրագործական, այգեգործական բերքը պաշտպանող ցամառային խաչեր են եղել⁶⁴: Ճանապարհորդը Հիշատակում է, թե «Մասիս լեռան ստորոտում, հովիտներում գտնվում է կարմիր որդան (kirmiz) ներկը, որով մետաքսը ներկում են բոսորագույն»⁶⁵:

XV դարի եվրոպացի ճանապարհորդներից կարելի է առանձնացնել Վենետիկի քաղաք Հանրապետությունից Ուզուն Հասանին ուղարկված երեք դեսպանների՝ Կատերինո Զենոյի (1471-1474), Զոգեֆա Բարբարոյի (1471-1478) և Ամբրոսիո Կոնտարինիի (1473-1477) գրի առած տպավորությունները:

Մասնավորապես Զոգեֆա Բարբարոն Մերզին բնակավայրի մասին թողել է հետևյալ հիշատակությունը. «Այս քաղաքը պարսպ չունի և երեք քառուղ մղոն (1 մղոնը = 1600 մ) երկար է, ունի մոտ երեք հարյուր տուն՝ լավ բնակված: Նրանք շինում են մետաքսյա և բամբակյա կտորեղեններ: Այստեղ հարգելի անձնավորությունների դիմավորման ժամանակ «ոտքերի տակ փռում են կապերտներ, որոնցից յուրաքանչյուրն արժե հարյուր դոլկատ»⁶⁶, ապա անդրադառնալով Մերզինից Սղերդ ճանապարհորդությանը, նշում է Հասանքեֆ (Հըսնքեֆ) քաղաքի բլրի վրա կառուցված տեղադիրքի, բլրի ստորոտում բնակված քարայր-բնակարանների մասին և հավելում. «[Բաղաքում] կան հյուսվածքեղենի վաճառականներ և ուրիշ արհեստավորներ, որովհետև քաղաքը մեծ անցուղարձ ունի»⁶⁷: Նույն ճանապարհորդը արժեքավոր տեղեկու-

րեզմանաքարերը խաչերով զարդարված լինելու սովորույթը, որ մի մարդու հասակի չափ բարձր էին ու շատ գեղեցիկորեն փորագրված և այլն» (նույն տեղում, էջ 138):

⁶⁴ Տե՛ս **Բդոյան Վ.**, Հայ ազգագրություն (համառոտ ուրվագիծ), Երևան, 1974, էջ 11:

⁶⁵ Տե՛ս **Հակոբյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 111: Այս նկարագրությունը ուղեկցվում է ամենայն հավանականությամբ հնագույն Արտաշատ քաղաքի ավերակների հիշատակմամբ. «[Մասիս] լեռան զառիվայրի վրա տեսանք մի ընդարձակ քաղաքի ավերակներ, ուր դարերից ի վեր թվում էր, թե բնակչություն չի եղել, և մի փարսախ հեռավորությունից (=5250 մ) ամեն կողմից այս մնացորդները տեսնվում էին: Մարդիկ մեզ պատմեցին, թե այս ավերակներն էին այն առաջին քաղաքի, որը հիմնված էր ջրհեղեղից անմիջապես հետո Նոյի և իր որդիների կողմից» (նույն տեղում):

⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 182-183:

⁶⁷ Նույն տեղում:

թյուններ է տալիս նաև Սղերդի և նրա շրջակա գյուղերի բնակչության զբաղմունքի մասին. «Այդտեղի ժողովուրդն ապրում է հողագործությամբ, նրանք ունեն հացահատիկ, պտուղներ և շատ կտավ» գործվածքներ, եղներ, ձիեր և բավականաչափ ուրիշ կենդանիներ, սրանցից զատ՝ նրանք ունեն այծեր, որ ամեն տարի խուզում են և նրանց մազից շինում են կապերտ, այս պատճառով շատ խնամքով են պահում՝ պահելով նրանց [այծերին] լվացված ու մաքուր»⁶⁸:

Եվրոպացի ճանապարհորդը նկարագրում է Տրապիզոնից մինչև Խոյ ընկած քաղաքների ու գյուղերի բնակչության զբաղմունքը, նշում է, որ այդ քաղաքներում և գյուղերում պատրաստում էին կտավ՝ «քաթան, կերպասներ, ասվի (շայախ), շատ գորգ և քիչ մետաքս»⁶⁹: Իսկ Շամախու մասին գրում է. «Այս շատ լավ քաղաք է և ունի 4000-5000 տուն, և շինում են մետաքս, կտավ և ուրիշ բաներ, գտնվում է Մեծ Հայաստանում և բնակիչների մեծ մասը Հայ են»⁷⁰:

Առավել ուշագրավ հաղորդման հանդիպում ենք «Լոնդոնի առևտրական ընկերության» գործակալ Արթուր Էդուարդի թողած մի հիշատակությունում, որում ասված է, որ «Հայաստանի մի գյուղը՝ Գիլգաթը, Հալեպ է փոխադրում տարեկան 500 և երբեմն 1000 ջորու բեռ մետաքս»⁷¹: Անգլիացի առևտրական Ջոն Նյուբերին 1578-1582 թթ.՝ դեպի Արևելքի երկրներ կատարած ուղևորությունների ընթացքում, Թավրիզում նկատել է, որ Հայաստանից բերված կտորեղենը մեծ գին ունի: Նա գրում է, որ Երզնկա և Էրզրում (Կարին) քաղաքներից այստեղ լավ ապրանք է բերվում. «Թավրիզում մի տեսակ մետաքս սաթին կա, ատլաս կոչված, որի յուրաքանչյուր կտորը ինը-տասը գազ (= 1 մետր կամ 1 1/4 արշին) երկար է և վաճառվում է կտորը երեքուկես մարջև (դահեկան = 4,53 գրամ կշռով արծաթի կամ ոսկու դրամ, արևմտահայերի մեջ՝ օսմանյան դրամ, = է օսմանյան ոսկու 1/100-ի) և լավագույնը չորս դուրուշ (թուրք. դրամական միավոր = 40 տարա), որոնք

⁶⁸ Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 182-183:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 198:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 199:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 425:

Հայաստանի Երզնկա ու Էրզրում քաղաքների լավ ապրանք են»⁷²: Նույն վաճառականը հիացմունքով է խոսում նաև Նախիջևանի մետաքսե կտորեղենի մասին⁷³:

Այսպիսով՝ արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների թողած նկարագրությունները հավաստում են, որ Հայաստանում և հայաշատ այլ քաղաքներում ու գյուղերում IX-XV դարերում խիստ զարգացած ու բազմազան է եղել գործվածքների արտադրությունը, որը կոչված էր բավարարելու ոչ միայն տեղական սպառման, այլև երկրից դուրս հանվող ապրանքային արտադրության պահանջները: Հայկական գորգերի վայելած հռչակի և միջազգային առևտրի մեջ դրանց խաղացած դերի շնորհիվ է, որ հայկական «կարպետ» «բառը» անցել է ֆրանսերենին՝ *carpette* և անգլերենին՝ *carpet*՝ գորգ իմաստով⁷⁴: Հայկական գործվածքը, ժամանակակիցների գնահատմամբ, միջազգային շուկայում մեծ հետաքրքրություն ու պահանջարկ է ունեցել ոչ միայն Արևելքում, այլև եվրոպայում:

Ռաֆիկ Նահապետյան, Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքեղենը արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.) – Հայաստանում և Արևելքի հայաշատ այլ բնակավայրերում IX-XV դարերում, ի շարս այլ արհեստների, լավ զարգացած էր տարատեսակ գործվածքների արտադրությունը: Հոգվածում մասնավորապես ի մի են բերվում արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների թողած պատմական և ազգագրական կարևոր վկայություններն այս մասին: Հայկական կերպասների, մետաքսի, գորգերի և գործվածքի այլ տեսակների համբավը տարածված էր շատ երկրներում: Եվ օտարերկրացի ճանապարհորդները իրենց ուղեգրություններում որպես ականատեսներ ներկայացնում են հայկական գործվածքեղենի արտադրության նշանավոր կենտրոններում այս արհեստի զարգացած լինելը: Նրանք հատկապես ընդգծում են հայ արհեստավորների ներկելու, դաջելու բարձր արվեստը, գործվածքների նրբահյուսվածությունն ու չքեղությունը, որոնց շնորհիվ դրանք հնարավոր չէր շփոթել այլ երկրներում արտադրվածների հետ:

⁷² Նույն տեղում, էջ 453:

⁷³ Տե՛ս *Հակոբյան Հ.*, նշվ. աշխ., էջ 454:

⁷⁴ Տե՛ս *Առաքելյան Բ. Ն.*, նշվ. աշխ., էջ 294:

3. XV-XVII ԴԱՐԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

XV-XVII դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և Հայերի մասին թողած ուղեգրական ակնարկները լիարժեքորեն ներառված չեն Հայ պատմագիտական գրականության մեջ, մինչդեռ դրանք անմիջական աղբյուրներ ունեն մեր պատմական իրականության հետ, միանգամայն արժանի են հատուկ ուսումնասիրության, առանձին-առանձին թարգմանվելու և ներկայացվելու Հայ գիտական Հանրությունը, ինչպես դա արված է աղբյուրների¹ և վրացական² պատմագիտության մեջ, կամ ինչպես ավելի լայն առումով ներկայացված են Կովկասը³ և Արևելքը⁴։ Այդ շրջանի եվրոպացի ուղեգրողները ունեն կարևոր, երբեմն էլ բացառիկ արժեքավոր նյութեր, որոնք վերաբերում են նաև Հայոց տնտեսամշակութային ազգագրական բնութագրին։ Մենք ուսումնասիրել և 2014 թ. առանձին հոգված ենք նվիրել XIII-XIV դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների հաղորդումներին⁵։

¹ Տե՛ս «Путешественники об Азербайджане», т. 1 (составил **Ямпольский З.**), Баку, 1961:

² Տե՛ս **Орловская Н.**, Грузия в литературах Западной Европы XIII-XVIII веков, Тбилиси, 1965:

³ Տե՛ս **Попиевктов М.**, Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тбилиси, 1935:

⁴ Տե՛ս **Бартольд В. В.**, История изучения Востока в Европе и России, Ленинград, 1926:

⁵ Ներկայացրել ենք Ֆրանսիացի Ռուբրուշի (1215-1270), իտալացի Մարկո Պոլոյի (1254-1325), XIV դարի վերջերի և XV դարի սկզբների իսպանացի ճանապարհորդ Ռույ Գոնսալես դի Կլովիխոյի, XV դարի եվրոպացի ճանապարհորդներից Վենետիկի Հանրապետության երեք դեսպանների Կատերինո Զենոյի, Ժոզեֆա Բարբարոյի, Ամբրոսիո Կոնտարինիի՝ Հայաստանի և Հայերի կենցաղամշակութային կյանքի, մասնավորապես հայկական գործվածքեղենի վերաբերյալ գրի առած տպավորությունները (տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Միջնադարյան Հայաստանի գործվածքեղենը արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.) // «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական Հանդես, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական հոգվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2014, էջ 438-451:

Սույն աշխատությունում կներկայացնենք XV-XVII դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների՝ Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ ազգագրական տեղեկությունները: Նրանք, լինելով առևտրական տարբեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, հիմնականում առաջնորդվել են իրենց երկրների քաղաքական շահերով. չըջել են Արևելքի երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանում՝ հումքի աղբյուրներ և վաճառահաման շուկաներ փնտրելու նպատակով, գրի են առել պատմական, աշխարհագրական, դիվանագիտական, առևտրական գործունեություն, կրոնադավանաբանական, ինչպես նաև ազգագրական վկայություններ, որոնք ունեն աղբյուրագիտական մեծ արժեք: Ահա թե ինչու եվրոպացի հեղինակների ուղեգրություններն արժանի են հատուկ ուսումնասիրության: Իհարկե, մեկ հոգվածով անհնար է բոլոր հեղինակներին անդրադառնալ հանգամանորեն: Ուստի ներկայացնում ենք XV-XII դարերի եվրոպացի ճանապարհորդներից մի մասին: Նշենք, որ այս շրջանի եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրությունների արժեքավոր թարգմանություն է հրատարակել Հ. Հակոբյանը⁶:

XV դարի 70-ական թթ. օսմանյան բանակում ծառայող վենետիկցի Զիովանի Մարիա Անջիոլելլոն ուշագրավ վկայություններ է թողել հայկական պատմական տեղավայրերի և հայ բնակչության վերաբերյալ: Հետաքրքիր են տեղեկությունները թուրքական բանակի կազմի, մարտունակության, ռազմական տեխնիկայի, Սեֆյանների պետության հիմնադրման, շահ Իսմայիլի՝ 1501-1510 թթ. Իրանում և Արևմտյան Հայաստանում ծավալած ռազմական գործողությունների (276-285), թուրքական բանակի առաջապահ ուժերի՝ *աքընջիների*⁷ (թուրք. բառացիորեն նշանակում է

⁶ *Հակոբյան Հ.,* Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության. Ուղեգրություններ, Հ. Ա, ԺԳ-ԺԶ դար (1253-1582), Երևան, 1932 (այս գրքից հղումների էջերն այսուհետև կտրվեն տեքստում՝ փակագծերում):

⁷ Նրանք չէին վճարվում ծառայության համար՝ բացի այն կողոպուտից, որոնք ձեռք էին բերվում ասպատակային կռիվներում: Սրանք թուրքական կանոնավոր բանակի մեջ չէին մտնում, այլ նրանց իրավունք էր տրված ավերելու և թալանելու թշնամի երկիրը և ժողովրդին: Խիստ կարգապահ էին կողոպուտի բաժանման և իրենց պարտականությունների կատարման գործում: Այն 30 հազարանոց ասպատակող հեծյալ զորամաս էր:

«ասպատակող», «ավարառու» – Ռ. Ն.) վայրագությունների, նաև տեղական Հայ բնակչության կողոպուտի ու նրանց բնակավայրերի ավերման մասին: Այսպես, թուրքական բանակի մատակարարման համար նրանց հպատակ ժողովուրդները, մասնավորապես քրիստոնյա բնակչությունը պարտավոր էր հարկ եղած միջոցին պահանջված չափի ցորեն, գարի և այլ մթերքներ հանձնել, պարտավոր էր նաև բավականաչափ մթերք և անասնակեր տալ բանակի բեռները փոխադրող մարդկանց և կենդանիների համար, հակառակ պարագային համայնքը ենթակա էր պատժի ու դատաստանի (259-268): Անջիոլեւոյի հավաստմամբ աքընջիները գերեվարում էին տեղական (Երզնկայի) քրիստոնյա բնակչությանը, հարցուփորձի միջոցով նրանցից քաղում անհրաժեշտ տեղեկություններ տեղանքի, թշնամու (պարսկական – Ռ. Ն.) առաջապահ ուժերի մասին: Թուրքերը Երզնկայում թալանում են Հայ բնակչությանը, եկեղեցին, այրում գրադարանը, սպանում եկեղեցու հոգևոր հովվին, որը նշանավոր փրկիսոփա էր. «... Երբ մեծ **թուրքը** (սուլթանը) լսեց այս մասին, զայրացավ, որովհետև ինչպես ասի, այդ մարդը մեծ փրկիսոփա էր» (265): Նրանց հասցրած տառապանքները այնքան շատ էին, որ տեղացիները հարկադրված «իրենց տավարով ու ինչքերով փախան անմատչելի լեռնային տեղանքները» (նույն տեղում): Այդպիսի ասպատակություններից մեկի ժամանակ «Երզնկայի Հայ բնակչությունը դիմել էր փախուստի» դեպի Եփրատ գետի մյուս ափը:

Անջիոլեւոն Երզնկա քաղաքը համարում է «Մի գեղեցիկ քաղաք, Փոքր Հայաստանի մի մասը», որտեղից 8 օր հեռավորությամբ հասնում են Մալաթիա (265): Մինչ Երզնկան ներկայացնելը ճանապարհորդը նկարագրում է Սվազ (Սեբաստիա) քաղաքը և նրա մոտով անցնող Լալիս (Հալիս) գետը, նրա ափերը միացնող հսկա կամուրջը:

Ուղեգրության հեղինակը հիշատակում է Աղթամար կղզու Ս. Խաչ եկեղեցու, այն սպասարկող հարյուր վանականների և այն կառավարող մեկ պատրիարքի, կղզու վեց հարյուր տուն հայ քրիստոնյաների մասին (271): Նկատենք, որ Ս. Խաչ անվամբ եկեղեցին հիմնել է Վասպուրականի արքա Գագիկ Արծրունին 915-921 թթ., Գ. Արծրունու հրամանով, արքայական զինվորներից բացի, շինարարությունը մասնակցել են 6150 վարձու աշ-

խատավորներ: Ճարտարապետն էր Մանվելը: Քարը բերվել է Բաղեշի Կոտոմ գյուղից: Այդ միջոցին կառուցվել են նաև Աղթամարի ամբարտակները, պարիսպները, հիմնվել էր նաև գեղեցիկ նավահանգիստ:

Խարբերդ քաղաքի մասին էլ գրում է. «Այս վայրը լավ է պաշտպանված մարդկանցով և ուներ առատ մթերք» (281):

Ուղեգրության հեղինակը երկու անգամ հիշատակում է Ղաբաղը (Garabas), ուր «անսահման մի դաշտ կա, և ուր զետեղված է մի ամրոց՝ Կանար (Canar) անունով՝ նրան պատկանող շատ գյուղերով: Այստեղ գործում են մետաքս, որ կոչվում է Կանարյան՝ վայրի անունով» (281): Այս շրջանը, ըստ նրա, շատ հարուստ է: Հիշատակում է նաև Գյուլիստան (Gulustan) բերդը. «Մի մեծ և լավ ամրացված բերդ ...» (282):

Հ. Հակոբյանի գրքում բերված է նաև «Մի վաճառականի ճանապարհորդութունը Պարսկաստանում» (1511-1520) խորագրով անանուն հեղինակի ուղեգրության հայերեն թարգմանությունը, որտեղ պարունակվում են XV դարի վերջերի և XVI դարի սկզբներին՝ հայերին և հայկական բնակավայրերին վերաբերող ուշագրավ տեղեկություններ: Անանուն վաճառականի թողած «Ուղեգրութունը» ներառում է Արևելքի ժողովուրդների կենցաղի, սովորույթների և այցելած քաղաքների մասին նյութեր, որոնք հավաքել է ութ տարի, ութ ամիս (286-287): Իրան ուղևորվել է Հայկական լեռնաշխարհի հարավային շրջաններով՝ Դիարբեքիր-Մերդին ուղեգծով, և գրառել տնտեսական ու ժողովրդագրական բնույթի ուշագրավ վկայություններ: Մանրամասն նկարագրում է Դիարբեքիրի քրիստոնեական եկեղեցիները, դրանց կառուցողական արվեստը:

Ճանապարհորդն արձանագրում է, որ «Դիարբեքիր քաղաքն ունի տասը կամ տասներկու մղոն շրջագիծ (1 մղոն = 1600 մ), շրջապատված է սև քարե պարսպով՝ 360 մեծ և փոքր աշտարակներով: Քաղաքում կան շատ եկեղեցիներ, պալատներ և մարմարյա հուշարձաններ: Մի ժամանակ այստեղ քրիստոնյաները ավելի մեծ թիվ էին կազմում, սրբազան մասունքները ցուցադրում էին բաց կերպով, ինչպես, օրինակ, Ս. Գեորգ եկեղեցում Ս. Պետրոսի աջը՝ արծաթե տուփի մեջ, որ պահում էին մեծ հարգանքով» (290): Ճանապարհորդը հիշատակում է նաև «գեղեցկությամբ և շքեղու-

թյամբ» աչքի ընկնող Ս. Հովաննու և Ս. Մարիամ եկեղեցիները: Վերջինս, ըստ նրա, «մի մեծ շենք է՝ 60 խորաններով, որ երևում են մատուռների առջև, ներսը կառուցված է կամարներով, և կամարները պահպանվում են ավելի քան 300 սյուներով: Կան նաև կամարներ՝ կամարների վրա՝ հավասարապես պահպանված սյուներով» (նույն տեղում): Ուղեգրության մեջ այն անվանված է դրախտ, և ավստսանք է հայտնում, որ վանական համալիրի արևելյան հատվածը վերածված է մզկիթի (նույն տեղում): Ճանապարհորդը Դիարբեքի շրջանում է անուշ ու սառնորակ աղբյուրներով հարուստ քաղաք: Ըստ նրա վկայությունների՝ քաղաքում բազմաթիվ են կրոնական հավատքները. «Այստեղ կան բազմաթիվ կրոնական համայնքների մարդիկ, թվով ավելի մեծ, քան մահմեդականները, քրիստոնյա համայնքներն են՝ հուլյն, հայ և հրեա: Յուրաքանչյուր կրոնն ունի իր առանձին եկեղեցին՝ իր սեփական արարողություններով» (293):

Տիգրիս գետը, որը հոսում է Դիարբեքի արևելյան կողմով, անվանված է Սեթ, որը արաբերեն Շաթ անվան աղավաղված ձևն է:

Այնուհետև նկարագրում է Մերդին քաղաքի գեղեցկությունը. «... Փառավոր քաղաքը՝ մի նետածիգ հեռավորության (արձակված նետի հեռավորության չափ) գտնվող բարձր լեռան վրա, հզոր ու բարձր պարսպով, քաղաքում ավելի շատ քրիստոնյա հայեր և հրեաներ են ապրում, քան մահմեդականներ» (293): Քաղաքը գրավում է նրան նաև իր աշխատասեր ու գործունյա մարդկանցով. «Հիրավի (Մերդին քաղաքի) բնակիչները շատ արժանավոր և լավ մարդիկ են: Այստեղ հայ առևտրականները շատ են, կանայք՝ շատ գեղեցիկ ... : Քաղաքը լի է փորված այրերով՝ սենյակներ, պալատ հիշեցնող բարձր սանդուղքներով, որոնցով նրանց բնակիչները գետն են իջնում՝ ջուր վերցնելու համար» (նույն տեղում): Ճանապարհորդի ուշադրության ծիրում հայտնված բարեկեցիկ համայնքներից է Դիարբեքի նահանգի քաղաքներից մեկը՝ Հըսնքեֆը, որի մասին էլ գրում է, թե «... այնտեղ բնակվում են բազմաթիվ քրիստոնյա բնակչություն՝ շատ հարուստ առևտրական մի համայնք» (294-295):

Անանուն ճանապարհորդը հիշատակում է նաև իր այցելած Սղերդ քաղաքը՝ նշելով, որ այստեղ «ընկուզյն ու շագանակը աճում են մեծ քանակությամբ, ուսույնպես ներկի ստացման համար՝

գլխով» (296):

Շատ ուշագրավ են նրա տեղեկությունները Բիթլիսի, Վանի, Ոստանի, Դատվանի, Արճեչի և Հարավարևմտյան Հայաստանի այլ քաղաքների ու գավառների մասին:

Բիթլիս քաղաքի նկարագրությունից երևում է, որ քաղաքը տեղակայված էր աշխարհագրական բարձր գոտում՝ խստաշունչ կլիմայով, ինչը լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում բնակչության համար. «Քաղաքը շատ մեծ է և ոչ էլ պարսպապատ, բայց իր կենտրոնում, բլրի վրա ունի մի ամրոց՝ մեծ և լավ կառուցված: Քաղաքը գետեղված է բարձր լեռների միջև, մի հովտում, այնպես որ ծածկված լինելով՝ ոչ ոք այն չի կարող հեռվից տեսնել: Եվ այդ ամբողջ շրջանը ձյան յուրատեսակ ամբար է, ձյունն ու ձմեռը այստեղ այնքան երկար են տևում, որ տարվա մեջ միայն երեք կամ չորս ամիս է ձյունից ազատվում, որի պատճառով երկրագործ Հայ բնակչությունը հացահատիկ չեն կարող ցանել ապրիլի 15-ից կամ 20-ից առաջ» (297):

Հեղինակը խիստ բացասաբար է արտահայտվում տեղացի քուրդ բնակչության վերաբերյալ՝ գրելով, որ «բնակչության մի զգալի մասը քուրդ են, անարգ մի ցեղ», որի պատճառով քաղաքում «բարիքներ քիչ են արտադրվում», և «շատ վաճառականներ, որ հիմնականում հայեր են, մեկնում են այս քաղաքից առևտուր անելու Հալեպում, Թավրիզում, Բուրսայում, որովհետև այստեղ ոչինչ չկա գնելու և ոչ էլ որևէ ապրանք մանրավաճառի համար» (298): Նշում է, որ այստեղ Հայ քրիստոնյաների թիվը ևս քիչ է, բայց նրանք նույնպես բացասական գնահատականի են արժանանում:

Բիթլիսից Դատվան անցնելիս հեղինակը հանգամանալի նկարագրում է Վանա լիճը և նրա շրջակայքը: «Երեք հարյուր մղոն երկարությամբ, հարյուր հիսուն մղոն լայնությամբ է, շատ գետակներ են թափվում նրա մեջ, իսկ շրջապատի երկիրը շատ բարեբեր է՝ շուրջը խիտ բնակեցված գյուղերով, բնակիչները՝ հիմնականում հայեր են» (299): Ծովի շուրջը կան յոթ փառավոր ամրոցներ՝ բնակված հայերով և քրդերով: Ծովի արևելյան կողմի ամրոցներ ասելով նկատի ունի Դատվանը, Ոստանը, Վանը և Բերկրին, իսկ արևմտյան կողմի երեք ամրոցներն են՝ Արճեչը, Արծկեն (Հեղինակն այն անվանում է Ալջավազ) և Խլաթը: Դատվանը, ըստ ուղեգրողի, հարմար նավահանգիստ է, անցյալում ծառայել է որ-

պես ձմեռանոց, իսկ շրջակա բարձունքը՝ ամառանոց: Ապա մատնանշում է Դատվանի և Ոստանի միջև «ծովում մի մեծ կղզի, ցամաքից երկու մղոն հեռավորության վրա, որն ամբողջությամբ կարծր ժայռ է, վրան՝ փոքր քաղաք՝ երկու մղոն շրջագծով, շատ բազմամարդ բնակչությամբ՝ բացառապես հայերով բնակված, առանց ոչ մի մահմեդականի: Քաղաքը կոչվում է Արմենիկ: Քաղաքն ունի շատ եկեղեցիներ՝ բոլոր հայ քրիստոնյաների պաշտամունքի համար, որոնցից ամենամեծը Ս. Հովհաննեսն է» (300): Եկեղեցին ունի մի զանգակատուն՝ շինված աշտարակի նման, այնքան բարձր, որ նայում է ամբողջ քաղաքի վրա, իսկ դրանց մեջ կա այնքան մեծ մեկը, որ երբ հնչում է զանգը, ձայնը լսվում է ցամաքից ամեն կողմ: Քաղաքի կամ կղզու դիմաց գտնվում է մի ծովածոց՝ հիանալի մի դաշտով, որն ունի բազմաթիվ գյուղեր՝ բնակված հայ քրիստոնյաներով: Այստեղ հողերը խնամքով են մշակված, ամենուրեք գեղեցիկ պարտեզներ են՝ ամեն տեսակ մրգատու ծառերով: Այս շրջանը հաճելի և առողջ կլիմա ունի, ստացվում է մեծ քանակությամբ սպիտակ մեղր, ուղարկվում է Թավրիզ վաճառվելու: Այստեղից Թավրիզ վաճառքի են հանվում նաև օձանեղիք և պանիր (301):

Ուղեգրողը Ոստանից մեկ օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ հիշատակում է Վանի բերդը՝ քարաժայռ մի լեռան վրա՝ մի մղոնից ավելի շրջագծով, ստորոտում Վան քաղաքն է: Այն, ըստ ուղեգրողի, հիմնականում հայաբնակ է (302):

Արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակվում նաև Թավրիզ քաղաքի վերաբերյալ վկայություններում. «Թավրիզ քաղաքում բնակվում են զգալի թվով հայ քրիստոնյաներ, մեծ մասը՝ առևտրական գործունեությամբ և արհեստագործությամբ զբաղվողներ: Այստեղ տղամարդիկ ավելի բարձրահասակ են, քան իր երկրում եվրոպացին, շատ հանդուգն բնավորություն ունեն, պնդակազմ են: Կանայք տղամարդկանց համեմատությամբ կարճ են և ձյան պես սպիտակ» (313):

Ուշագրավ են տեղեկությունները Թավրիզում գործող հարկային քաղաքականության մասին: Ըստ նրա՝ այնտեղ հայ վաճառականներից զանձում էին ապրանքի գնի 10 տոկոսի, իսկ մահմեդականներից՝ 5 տոկոսի հարկ (314): Քաղաքում հարկվում էին անգամ «պոռնիկները, որոնք հաճախում են հանրային վայրեր, պարտավորված են վճարել ըստ իրենց գեղեցկության, որքան գեղեցիկ լինեն

նրանք, այնքան ավելի պիտի վճարեն» (նույն տեղում):

Հաջորդ հիշատակությունները Գյուլիստան և Ալանջախանա բերդերի մասին են: Ալանջախանա բերդը հավանաբար նույն Երնջակն է: Ուղեգրողը նշում է, որ Ալանջախանա ամրոցին մերձ ուղղափառ քրիստոնյաներով բնակված տառնեբկու գյուղեր կային: Քրիստոնյաններն այս գյուղերում կրոնական արարողությունը կատարում էին հայերեն: Այս գյուղերի եկեղեցիներում պահպանվել են իտալերեն շատ ձեռագրեր, որոնցից երկուսը հանձնվել է հեղինակին. մեկը վերաբերել է աստղաբաշխությունը, մյուսը քերականության կանոններ են: Հ. Հակոբյանը ամրոցը և նրա շրջակա 12 գյուղերը հիշատակում է Նախիջևանի գավառում (324, ծնթ. 2): Նշված ամրոցը և շրջակա գյուղերը պատկանում էին հայերին: Հայ բնակիչները հմուտ ծիրանագույն ներկ պատրաստողներ էին: Ըստ ուղեգրողի՝ սրանց պատրիարքը (կրոնական առաջնորդը) ամեն տարի երկու մարդ էր ուղարկում պապին՝ խոսնկի մատուցումով:

XVI դարի 70-ական թթ. մեզ հետաքրքրող աղբյուրներում առանձնահատուկ տեղ է գրավում Պարսկաստանում Վենետիկի Հանրապետության դեսպան Վիչենցո Դ'Ալեսանդրիի գործունեությունը⁸: Իրանում երկար ժամանակ ապրելու ու շահական պալատի բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ շփվելու շնորհիվ նա արժեքավոր վկայություններ է հաղորդում ոչ միայն Իրանի և Արևելյան Հայաստանի հասարակական-տնտեսական կյանքի, այլև Բիթլիսի,

⁸ Վիչենցո Դ'Ալեսանդրին 1571 թ., երբ Օսմանյան Թուրքիան սպառնում էր Կիպրոսին, Վենետիկի քաղաք-պետության կողմից Պարսկաստան ուղարկվեց որպես դեսպան՝ համոզելու Շահ Թահմասպին (1524-1576) դաշնակցելու Վենետիկի հետ՝ Թուրքիայի դեմ համատեղ պատերազմելու համար: Դ'Ալեսանդրին ձախողվեց իր առաքելության մեջ, սակայն իր կառավարությանը ներկայացրած տեղեկագիրը շատ արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Պարսկաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքի, այդ թվում՝ նաև նրա գերիշխանության տակ գտնվող հայերի և Հայաստանի մասին: Ի դեպ, Ջուղայի հայ ազդեցիկ առևտրականների միջնորդությամբ է, որ Դ'Ալեսանդրին ընդունելություն է արժանանում շահի որդու կողմից, վերջինիս հանձնվում նրա պաշտոնական գործողումը: Վենետիկի դեսպանը հաղորդում է նաև, որ պարսկական արքունիքում մեծ ազդեցություն ունեին Ջուղայի ազդեցիկ առևտրականները, որոնք նաև շահական Պարսկաստանի կողմից դեսպանների պարտականություններ էին կատարում եվրոպական երկրներում, այդ թվում՝ նաև Վենետիկի Հանրապետությունում:

Վանի, Ոստանի, Բերկրիի, Արճեշի և պատմական Հայաստանի հարավային այլ քաղաքների ու հայ բնակչության մասին: Վենետիկցի դեսպանը Բիթլիսն անվանում է «մի կիրճ և բանալի հետևյալ քաղաքների ու շրջանների՝ Ախլաթ, Արճեշ, Ոստան, Բերկրի, Խիզան և Վան քաղաքների համար: Վերջինս շատ կարևոր մի քաղաք և բերդ է, շրջակա մեծ տարածությամբ երկիր...» (338): Հայաշատ Դիարբեքի քաղաքն էլ անվանում է «Կարա Ամիդ՝ որպես բազմաքանակ, մեծ կարևորությամբ արդյունաբերական կենտրոն՝ ամենագեղեցիկ դիրքով» (334): Հարավային Հայաստանի այդ տարածքները նա անվանում է Փոքր Հայաստան: Պատմական Հայաստանի գերակշռող մյուս մասն անվանում է «Մեծ Հայաստան»: Հայերով բնակվող գյուղերի մասին գրում է. «Առատություն կա հացահատիկի և այլ բերքերի վերաբերյալ, որ դաշտերը գեղեցիկ են, լավ մշակված, գյուղական շրջաններում սովոր են ջուրը առուններով տանել՝ դաշտերը ջրելու համար. չաբաթը՝ մեկ տեղում, հաջորդ չաբաթում՝ մի այլ տեղ և այս եղանակով բավականաչափ ջուր են մատակարարում հացահատիկի և որթատունկերի դաշտերին ու այգիներին: Այս տեղերի բնակչությունը մեծ քանակությամբ պահում են խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ, մասնավորապես ոչխար և այն էլ այնպիսի մեծությամբ, որ ինքը տեսել է Թավրիզի շուկայում, որոնց դմակը կշռում է տասը բիստի՝ ինը ֆունտ» (1 ֆունտը = 5 մոտ 0,5 կգ) (331): Ի դեպ, նա նշում է նաև, որ Պարսկաստան շատ ոչխար էր արտահանվում Հայաստանից. «...Ոչ մի ժողովուրդ աշխարհում ոչխարի միս ավելի չի ուտում, քան պարսիկները. սովորության համաձայն ուտում են չորս անգամ, խմելու ջրի առատությունը նպաստում է նրանց մարսողությանը» (345):

Ըստ Դ'Ալեանդրիի հավաստումների՝ «իր այցելած քաղաքներում և ավաններում շատ զարդարանք չեն գործածում. ամեն ոք տանը քնում է գետնի վրա, և նրանք, ովքեր մի քիչ գիրք ունեն, գործածում են ներքնակ կարպետի վրա, ուրիշները՝ պարզ փսիաթի (խսիր)» (341-345), կահավորման մի անպաճույճ ձև, որը բնորոշ էր նաև XIX դարի վերջի և XX դարի սկզբների գյուղական հայ բնակչությանը⁹:

⁹ Տե՛ս *Նահապետյան Ռ.*, Գերդաստանական տունը և կենցաղը Աղձնիքի Աղնավաղձոր գավառում // Բե՛շ, 1973, № 1, էջ 235-243, *նույնի՝* Աղձ-

Ի տարբերություն անանուն ուղեգրի՝ դեսպան Դ'Ալեսանդերիի հաղորդման համաձայն՝ «կանայք (Պարսկաստանում) մեծ մասամբ տգեղ են, թեև նուրբ կերպարանքով ու ազնիվ բնավորությամբ, նրանց հագուստները այնքան նրբացած չեն, որքան թուրք տիկիներինը: Նրանք հագնում են մետաքսե վերարկուներ, քողը՝ իրենց գլխի վրա, և բացորեն ցույց են տալիս իրենց երեսները: Նրանք կրում են մարգարիտ և ուրիշ գոհարներ իրենց գլխի վրա, և այս պատճառով մարգարիտի մեծ պահանջ կա այս շրջանում (նկատի ունի Թավրիզը – Ռ. Ն.), որովհետև երկար ժամանակից ի վեր չի սկսել նրանց գործածությունը» (346):

«Պարսկաստանում,– նշում է նա,– ոչ այլ պետությունների նման իր եկամուտը չի ստանում մաքսերից, որովհետև նրանք գոյություն չունեն այս թագավորության մեջ, բայց նա ստանում է երկրի արտադրության վեցերորդ մասը, հացահատիկներից և այլ բերքերից, որթատունկերից և արոտներից՝ հազար արշին (1 արշինը հավասար է 071 մետրի), հողից տարեվճար վաթսուհինգ հատ ոսկի, որ անում է ավելի քան չորս ոսկի *սեկուին*» (349): Այնուհետև ավելի է մանրամասնում իր տեղեկությունը, թե «արշինը չափ է, և սովորական արտը տասը արշին է այնպես, որ մի արտի համար վճարվում է կես դուկատ, և տները վճարում են իրենց վարձի հինգ տոկոսը: Քրիստոնյաները (նկատի ունի հիմնականում հայերին – Ռ. Ն.) մի կարգ շրջաններում վճարում են հինգ, ուրիշ շրջաններում յոթ և ութ դուկատ (ոսկե դրամ) յուրաքանչյուր տան համար» (նույն տեղում):

Սահմանված էին նաև անասունների համար տուրքի չափերը. 40 ոչխարի հոտի համար տարեկան արքունիքին վճարելու էին 15 բիստի (արծաթե դրամ) կամ 3 դուկատ, 1 կովի համար՝ 2 դուկատի հավասար գումար, բայց արու կենդանիների՝ խոյի, ցուլի համար ազատվում էին տուրքեր վճարելուց: Սրանք էին կազմում թագավորի եկամուտը: Ըստ դեսպանի տեղեկագրի՝ թագավորի եկամուտը տարեկան կազմում էր երեք միլիոն ոսկի (նույն տեղում):

Դեսպանը դառնորեն գրում է Թահմասպ շահի անզուսպ հարկային քաղաքականությունն ու մասին, հատկապես քրիստոնյա ժողո-

վուրդների նկատմամբ: Այսպես, օրինակ, շահը անսպասելի պահանջում է ապահարկ կացության մեջ գտնվող Զուլֆայի (Զուլա) հայ վաճառականներից վճարել ինչպես ներկա, այնպես էլ նախորդ տարիների համար հարկեր ու տուրքեր, որն էլ պատճառ է դառնում «այդ խեղճ քրիստոնյաների կործանմանը»: Այդ նոր հարկային պահանջները նրանց ներկայացնելու համար շահը Զուլֆա է ուղարկում արքունական պալատի տնտես, հարկահան Սուլթան Հայդար Միրզային: Վերջինս նրանցից գանձում է քսանհինգ բեռ կտորեղեն և շատ ավելի, քանզի շահ թահմասպը սովորություն ուներ օրական հիսուն անգամ փոխելու իր հագի զգեստները, որոնք ապա տասն անգամ բարձր գներով պարտավորեցնում էր գնել հարուստներին: Շահը վաճառքի էր հանում նաև իր գործածած գոհարեղենը և կնքում առևտրական այլ գործարքներ (340):

Դեսպանի տեղեկագիր-գեկուցագրում ակնարկ կա նաև պարսկական երկրի կաշառակեր թագավորների մասին, որոնք պետությունից աշխատավարձ չէին ստանում և արտոնված էին կաշառք վերցնել: Նրանց գործողությունների նկատմամբ չի եղել վերահսկողություն, երկրի թագավորը դատական գործերի խնդրում ո՛չ խորհում էր և ո՛չ էլ մտահոգվում: Հենց սրանով է պայմանավորված եղել, որ ամբողջ շահական պետության մեջ ճանապարհներն անապահով էին, և նույնիսկ իրենց տներում մարդը վտանգի տակ էր, քանզի գրեթե բոլոր դատավորները կաշառակեր էին (337-338):

Նկատենք, որ Անանուն վաճառականի և Դ'Ալեքսանդրիի գրառումներում տեղեկությունների հակասություններ են նկատվում, ինչպես, օրինակ, Թավրիզի կանանց գեղեցկության նկարագրություններում: Անանունը նրանց շատ գեղեցկատես է անվանում, մինչդեռ Դ'Ալեքսանդրին՝ հակառակը: Վերջինիս դիտարկմամբ հատկապես հայ վաճառականների առևտրական ուղիների քայքայված լինելու պատճառը պարսկա-թուրքական ավերիչ պատերազմներն էին, որից հարկադրված մայրաքաղաքը Թավրիզից Ղազվին էր փոխադրվել:

Իտալացի դեսպանի վկայությամբ պարսկա-թուրքական երկարատև (1512-1639 թթ.) պատերազմների պատճառով ավերված էին երկու պետությունների միջև սահման կազմող հայկական քաղաքներն ու գյուղերը, այդ թվում՝ նաև Կարսը, ըստ որում՝ շահ թահմասպը քանդել է տվել սահմանի երկայնքով, 6 օրվա հեռա-

վորությամբ բոլոր ամրոցները, որպեսզի թուրքերը դրանք գրավելու չհազարգուծվեցին չունենան (352):

Անգլիացի Անթոնի Զենկինսնի «Ուղեգրությունը» (1557-1572 թթ.) նույնպես կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանի և Հայքի պատմատնտեսական և կենցաղամշակութային կյանքի վերաբերյալ: Այս ուղեգրողը պարսկա-թուրքական պատերազմները բնորոշում էր որպես մի պայքար, որն ուղղված էր առևտրական ուղիների և առևտրի գլխավոր առարկայի՝ հում մետաքսին տիրանալու համար:

XVI դարի վերջում և XVII դարի սկզբին Անգլիան թևակոխում է տնտեսական կյանքի նոր փուլ: Հնդկական բամբակը և պարսկական մետաքսը ներմուծման խիստ անհրաժեշտ նյութեր էին համարվում զարգացման կապիտալիզմի ուղին բռնած այդ երկրի համար: Անգլիայի առևտրական ներկայացուցիչները հանդուգն ու արկածախնդիր նախաձեռնություններով նոր շուկաներ ու ճանապարհներ էին փնտրում: Եվրոպայի, մասնավորապես Անգլիայի համար այդպիսի տարածաշրջան էր Պարսկաստանը:

Անգլիական առևտրական կապիտալի՝ Արևելքի առևտրական նոր ուղիների որոնման նախակարապետը կարելի է համարել Անթոնի Զենկինսին: Վերջինս Եղիսաբեթ թագուհու դեսպանն էր և Լոնդոնի Մոսկովյան ընկերության գործակատար: Նրա ուղեգրությունում դեպի Արևելք, հատկապես դեպի Պարսկաստան կատարած ուղևորությունների ընթացքում գրառված զգալի տեղեկություններ են հաղորդվում նաև պարսկական գերիշխանություն տակ գտնվող Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական կացություն վերաբերյալ:

Զենկինսնը ներկայացնում է **Արաշ** անվամբ քաղաքը՝ սխալմամբ վրացական սահմանի վրա հիշատակելով, քանի որ դա նույն Շիրվանն է: Հեղինակը Շամախի քաղաքի հարևանությամբ գտնվող Արաշը ներկայացրել է որպես հայերով բնակեցված քաղաք, բարգավաճ առևտրական կենտրոն, որտեղ մշակվում է ամենամեծ առատությամբ մետաքս, և դրանց գնումների համար աշխույժ առևտուր էին անում թուրքերը և այլ օտարականներ: Այստեղ նույնպես կարելի է ձեռք բերել զանազան ապրանքներ՝ կոշտ ու նուրբ **գղթոր**, բամբակ, բուրդ, պղլիկ (չիբ), հում մետաքս՝ այդ երկրի բնական արտադրանք:

Շամախի քաղաքից ոչ շատ հեռու հիշատակում է Գյուլիստան ամրոցը, դրանից ոչ շատ հեռու՝ մի կոստանոց (նկատի ունի Կոստանաց անապատը – Ռ. Ն.) (372): Գյուլիստանից ոչ շատ հեռու գտնվում է նաև XVII դարում հիմնված Ս. Ամենափրկիչ վանքը: Այս տեղավայրերը պատմական Արցախն են, քանզի վաճառականի նկարագրությունները հիմնովին համընկնում են դրան: Ըստ Հ. Հակոբյանի՝ Արաչը հայկական Արցախի հին անվան աղավաղված ձևն է (375, ծնթ. 1): Եվրոպացի ճանապարհորդների բարեհաջող վերադարձի ճանապարհը դեպի Վրաստան, ապա Ռուսաստան և Անգլիա կազմակերպում են Արաչ քաղաքի «մի կարգ հայ վաճառականները» (391):

Անգլիական առևտրական ընկերություններին հետաքրքրել է պարսկական պետությունից հետևյալ ապրանքների ներմուծումը՝ 1. հում մետաքս, 2. պղպեղ, 3. կոճապղպեղ, 4. մշկընկույզ, 5. ծծումբ, 6. պաղլեղ, 7. բրինձ, 8. գլթոր, 9. մեխակ, գեղձ (փայտ) աղեղի համար (406):

Պարսկաստանից Անգլիա հասցվող ապրանքների մեջ կարևորվում էին նաև ամեն տեսակ համեմունքները, դեղորայքը, մարգարիտն ու թանկագին քարերը, նմանապես զանազան տեսակի գորգերը, որոնց առևտրում աչքի ընկնող տեղ էին գրավում հայերը: Իսկ Պարսկաստանում անգլիական ամեն տեսակի կտորեղենի մեծ պահանջարկ կար. վառ գույներով՝ որդան կարմիր՝ բոսորագույն, կանաչավուն, մանիշակագույն՝ նուրբ կարմիրն առավել չափով ու մի քիչ սև՝ կանանց հագուստի համար: Առավել մեծ էր պահանջարկը Լոնդոնի կերպասների, *կամլոտ* տիպի (մետաքսի և բրդի խառնուրդ) և վառ գույնի՝ կանաչ, ծիրանագույն և նուրբ կարմիր թավիչ, ոսկյա կերպասի, դիպակ և բեհեզ [մետաքս, ոսկե թելերով հյուսված – Ռ. Ն.] կտորեղենների նկատմամբ (408-409): Առևտրական գործարքներում, ինչպես ասված է անգլիացի գործարար Արթր Էդվրդսի նամակում, որ գրված է 1566 թ. օգոստոսին Շամախի քաղաքում՝ ուղղված Լոնդոնի Մոսկովյան առևտրական ընկերությանը, մեծ է տեղացի հայերի, մասնավորաբար նաև Հալեպ քաղաքի հայ առևտրականների մասնակցությունը անգլիական և վենետիկցիների առևտրին: «Ըստ տեղեկությունների, – ասվում է նամակում, – հայերը և ինչպես ես էլ նկատում եմ, Հալեբից ամեն տարի բերում են չորս-հինգ և վեց հազար կտոր կրսեներ և կեր-

պասներ: ... Հայերի մի գյուղից տարեկան 400 ու 500 ջորի բեռ մետաքս են փոխադրում Հալեբ, և այնտեղից բերում են (Պարսկաստան) 800 կամ մի հազար ջորի բեռ *կրսեներ* և Վենետիկի կերպասներ» (411-412): Այդ նամակում նաև ասված է, որ հայ առևտրականներին պատվիրվում է անգլիացի վաճառական գործարք կատարողների կողմից Հնդկաստանից հայթայթել նաև «ամեն տեսակ համեմունքներ, պղպեղ, մշկընկույզ, (հնդկընկույզ՝ արևադարձային մշտադալար ծառի պտուղներ՝ իբրև համեմունք — Ռ. Ն.), կինամոն (դարչին)» (413): 1568 թ. անգլիական առևտրական գործակալների նամակներում և ուղեգրություններում աներկբա խոսվում է հայ առևտրականների մենաշնորհի, Վենետիկի առևտրական գործակալության հետ նրանց համագործակցության և նրանց դեմ մրցակցային պայքար կազմակերպելու և անհաջողությունների մատնվելու մասին:

Անգլիացի մեկ այլ առևտրական՝ Մաստր Զեֆրեյ Դուգետը, 1568-1574 թթ. առևտրական գործարքներով գտնվելով Պարսկաստանում, ուշադրավ վկայություններ է թողել նաև այդ երկրի թագավորի բազմակնություն և բազում հարճեր պահելու սովորույթի մասին: Այսպես, հիսուն տարուց ավելի թագավորած Շահ Թահմասպը, ըստ ճանապարհորդի, ուներ մշտապես չորս կին և զբեթե երեք հարյուր հարճ, և ամեն տարի մի օր բոլոր աղջիկներն ու կանայք որքան էլ հեռու գտնվեին, արքունիք էին բերվում: Եվ եթե պատահեր, որ նա որևէ մեկի կնոջն առներ, նրա ամուսինը շատ ուրախ կլիներ և ի վարձատրություն կստանար շահի հին մթերանոցներից մեկը, որը կընդունվեր շնորհակալություն (433-434)¹⁰:

Պարսկաստանում պահվում էր երիտասարդ կանանց և աղջիկ-

¹⁰ Ուշադրավ էր շահերի կենցաղը: Այսպես, օրինակ, Շահ Աբասը երկու օր անցկացնում էր իր բաղնիքում, և երբ նա տրամադրված էր այնտեղ գնալ, իր հետ վերցնում էր հինգ կամ վեց հարճերի, առավել կամ նվազ, և մեկ օր նրանք լվանում, շփում և լողացնում էին նրան և մյուս օրը նրանք հավասարեցնում էին նրա եղունգները և այլն: Իր կյանքի մեծագույն մասը նա անցկացնում է իր կանանց և հարճերի հետ: Նա թագավորել է հիսունչորս տարի և հետևաբար շատ սուրբ մարդ է համարվել, որովհետև պարսիկները շատ էին հարգում իրենց թագավորին, նրան ընդունում էին իբրև աստված:

ներին վաճառելու սովորույթը (434)¹¹:

Անգլիացի գործարար Քրիստոֆեր Բուրոյի՝ իր հորեղբորն ուղղված նամակներում (1579-1581 թթ.) տեղեկություններ են տրվում, Աստրախան տանող ճանապարհին նահատակված, չըջակառուս բնակչության հիշատակությամբ Սոդոմ քաղաքի և բերդի ավերակներում եղած գերեզմանների մասին: Ըստ նամակի հեղինակի՝ դրանց տապանաքարերի վրա նկատվել է ձիու պատկեր՝ վրան նստած մի մարդ՝ աղեղը ձեռքին և մեջքին նետի գոտի, գերեզմանաքարերից մեկի վրա էլ՝ վահանի մի կտոր՝ վրան փորագրված տառեր: Դրանց մի մասը եղծված է, մյուսները, տառերի ձևերից դատելով, հայկական էին: Այնուհետև մեր նույն ուղևորը հիշատակում է Դերբենդի մոտ՝ ծովեզերքին, մի բնակավայր, որ կոչվել է Հայ գյուղ (443): Նա նշում է նաև, որ այստեղ և չըջակաքում բնակչությունը զբաղվում էր մետաքսի գործով և տորոնի (ներկատու բույս – Ռ. Ն.) մշակությամբ (437):

Անգլիացի վաճառական Ջոն Նյուբերին (1521-1582 թթ.), այցելելով Պարսկաստան, լինում է նաև Արևելյան Հայաստանում՝ Երևանում: Թավրիզի հայկական եկեղեցում ներկա է լինում սաղմոսի և պատարագի արարողակարգին: Պատարագի սկզբում, ըստ նրա, մարդիկ համբուրում են իրար, իսկ պատարագից հետո համբուրում են Սուրբ գիրքը և վայելում սուրբ նշխարը, աղքատներին բաժանում են ապուր և հաց (452): Նա թողել է Թավրիզի հայերի չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերին պաս պահելու վերաբերյալ նկարագրություն:

Վաճառականը նշում է նաև «Հայաստանի Երզնկա և Էրզրում քաղաքների հայության լավ ապրանքների՝ մետաքսի, սաթինի՝ ատլաս կոչված կտորի մեծ պահանջարկի մասին: Արաքս գետի ափին գտնվող Ջուլֆա քաղաքի մասին խոսելիս հիշատակում է, որ քաղաքի բնակչության մեծ մասը հայեր են, երեք հազար տուն

¹¹ Ստրուկները և ստրկուհիները առևտրի ամենալավ ապրանքներն էին համարվում: Երբ գնում էին երիտասարդ կանանց կամ աղջիկների, գնորդը շոշափում էր նրանց, վերաբերվում այնպես, ինչպես վաճառվող կենդանիների: Երբ մեկը երիտասարդ կին էր գնում, կարող էր պահել իրեն որքան ժամանակ որ կամենար, ապա ծախել մի ուրիշի, որ կարող էր նույն կերպ վարվել: Այսպես, կինը երբեմն չորս-հինգ տարվա ընթացքում վաճառվում էր մինչև քսան անգամ: Եթե ստրկուհին հավատարիմ չգտնվեր, տերը ցանկություն դեպքում կարող էր սպանել նրան:

կա, յոթ եկեղեցի: Ըստ նրա տեղեկությունների՝ Ջուլֆան կարևոր առևտրական կենտրոն էր, որտեղ զարգացած էր հայ խոշափական կապիտալը (մինչև Շահ Աբասի իրականացրած 1603 թ. բռնազավթը – Ռ. Ն.): Հայտնի է, որ Շահ Աբասը խլեց հայ բնակչության ունեցվածքը, արդյունաբերությունը, թուրքերին քաղաքը հանձնեց ավերված և դատարկված, քանդեց Արաքս գետի քարե կամուրջը՝ փակելով վերադարձի հնարավորությունը: Մինչև բռնազավթը Ջուլֆան ուներ 2 հազար տուն, 10 հազար բնակիչ: Այստեղ տները քարաշեն էին՝ հակառակ աղյուսաշեն պարսկական քաղաքների:

Վաճառականի հաջորդ կանգառը Նախիջևանն է եղել, որը, ըստ նրա հաղորդման, «մեծ քանակությամբ կենսամթերք ուներ, մասնավորապես խաղող, հատկապես աչքի էր ընկնում կտորեղենի, մետաքսի արտադրությամբ» (454): Այստեղից նա հասնում է Մասիս լեռան ստորոտը, նշում, որ այս սուրբ լեռան ստորոտում կա հայերի մի եկեղեցի [Ս. Հակոբ – Ռ. Ն.], նշում է նաև, որ երկու Մասիսներից մեծի վրա է հանգրվանել Նոյյան տապանը, ապա հասնում են Երևան և գիշերում էջմիածնում, որտեղ կանգուն էին քրիստոնեական հինգ եկեղեցիներ: Ըստ նրա՝ Նախիջևանի և Երևանի միջև մի տեղ կա, որ գետնից աղ են հանում [Կողբի աղահանքն է – Ռ. Ն.] (455):

Նախիջևանից դուրս գալու 14-րդ օրը վաճառականը հասնում է Դաբզվան (Կաղզվան)՝ նշելով, որ քաղաքից դուրս կա մի հայկական եկեղեցի [խոսքը Կամրջավոր վանքի մասին է – Ռ. Ն.], ապա, հայկական գյուղերով անցնելով, հասնում է կենսամթերքներով հարուստ Էրզրում քաղաքը: Շատ արժեքավոր տեղեկություն է հաղորդում Կաղզվանից Էրզրում հասնող ճանապարհի վրա գտնվող գյուղերի հայ կանանց զգեստի վերաբերյալ. «Հագնում են *գասկինս* մարդոց նման, իրենց գլխին կրում են մի բարձր կլոր գլխարկ, կողքից կախված արծաթյա դրամներով, նրա ու իրենց կզակի շուրջ միայն սպիտակ լաթ ունեն, որի շուրջ արծաթ կոճակներ են շարված, և նմանապես իրենց գլխի վրա կրում են կարմիր մետաքսի ծոպավոր մի կտոր, որ կախված է նրանց ետևից, երկու կամ երեք հարդա (հավանաբար 2-3 մատ) գետնի վրա, և իրենց վզի շուրջ կրում են արծաթե մանյակ, որին ամրացված են հինգ կամ վեց շատ լայն արծաթե կտորներ, և ոմանք ավե-

լի: Կանայք մեծ մասամբ թուխ են, ունեն լեցուն երես, փոքր ոտք, մեծ սրունք, մեծ ձեռք ու բազուկ, շրթունքները փոքր չեն» (457): Այա խոսում է չըջակա հայկական գյուղերի գինու առատության մասին, որը շատ էժան է վաճառվում (նույն տեղում):

Ամերիկա և Հնդկաստան տանող ծովային ճանապարհների հայտնագործությունից հետո էլ Առաջավոր Ասիան դեռևս ամբողջությամբ չէր կորցրել իր երբեմնի նշանակությունը եվրոպական առևտրի համար: Սև ծովի և Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը դեռևս աշխույժ էր: Սև ծովից դեպի Իրան և Հնդկաստան տանող առևտրական ուղիներն անցնում էին նաև Հայաստանով, որի մի շարք քաղաքներ տարանցիկ առևտրի կենտրոններ էին: Տարանցիկ առևտրի ուղիները հիմնականում հետևյալներն էին՝ Կ. Պոլիս–Թոխատ–Էրզրում–Թավրիզ, Զմյուռնիա–Թոխատ–Էրզրում–Թավրիզ, Տրապիզոն–Էրզրում–Թավրիզ:

Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնիեն, խոսելով XVII դարի Թոխատի մասին, որի բնակիչները ճանապարհորդի պնդմամբ հիմնականում հայեր էին, գրում է. «Հատկապես նկատելին Թոխատում այն է, որ այս քաղաքը Արևելք տանող խոշոր տարանցիկ կայաններից մեկն է: Այստեղ անվերջ քարավաններ են գալիս Պարսկաստանից, Դիարբեքիից, Բաղդադից, Կոստանդնուպոլսից, Զմյուռնիայից, Սինոպից և այլ վայրերից»¹²: Որպես տարանցիկ առևտրի կենտրոն՝ Էրզրումը ամենեւին չէր զիջում Թոխատին: «Էրզրումում,– գրում է Տավերնիեն,– կան շատ քարավանատներ: Այս քաղաքը, ինչպես և Թոխատը, Թուրքիայի մեծ տարանցիկ կայաններից մեկն է»¹³: Նա արձանագրում է Թուրքիայում քարավանային առևտրի անապահովության խնդիրը: Տավերնիեն բառացիորեն գրում էր. «Ամբողջ Թուրքիան լի է ավազակներով, որոնք թափառում են գինված, մեծ խմբերով ու ճանապարհների թաքստոցներում սպասում վաճառականներին՝ ոչ միայն կողոպտելու նպատակով, այլև նրանց հաճախ զրկում են կյանքից»¹⁴:

XVII դարի մեկ այլ ճանապարհորդ՝ իտալացի Դելլա Վալլեն, գրում է Շահ Աբասի՝ հայերի բռնազաղթի իրագործման դաժան

¹² *Tavernier J. B.*, Les six voyages, Paris, 1679, p. 11-12:

¹³ Նույն տեղում, էջ 20:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 2:

մեթոդների, Հայաստան երկրի Հայաթափման մասին. «Ինչպիսի՛ դժբախտությունների տեղիք տվեց այդ ողբերգական տեղահանումը, ինչպիսի՛ սպանությունների, ինչքան մարդիկ մահացան սովից, ինչպիսի՛ սպանություններ, հափշտակումներ, աղջիկների ու կանանց բռնաբարումներ, ինչքան երեխաներ հուսահատություն պատճառով խեղդվեցին կամ ջրահեղձ արվեցին իրենց հարազատ հայրերի աչքի առաջ, այլք սպանվեցին պարսիկ կառավարիչների կողմից կամ խվեցին իրենց մոր կրծքից ու նետվեցին փողոցներն ու ճամփաները՝ դառնալու համար զազանների սնունդ կամ տրորվեցին բանակի ձիերի և ուղտերի ոտքերի տակ մի ամբողջ օր: Հայրերի՝ իրենց երեխաներից, ամուսինների՝ իրենց կանանցից, եղբայրների՝ իրենք քույրերից ինչպիսի՛ դժոխային բաժանում, որոնք ուղարկվեցին Պարսկաստանի հեռավոր նահանգները՝ հույս չունենալով այլևս իրար գտնելու: Կազմվեցին տղամարդկանց ու կանանց ճամբարներ, որոնց զգալի մասը էժան գնով վաճառվեց, ինչպես անասուններ»¹⁵:

XVII դարում Հայաստանով անցած նշանավոր ճանապարհորդներից Փրանսիացի Ժան Շարդենը 1664 թ. հոր հանձնարարությամբ ուղևորվում է Հնդկաստան՝ աղամանդներ գնելու, և այնտեղից էլ 1666 թ. մեկնում է Պարսկաստան, որտեղ էլ 6 տարի ապրում է պարսից շահի պալատում՝ Սպահանում՝ հարուստ գիտելիքներ ձեռք բերելով պարսկական մշակույթի ու գիտություն վերաբերյալ: 1671 թ. երկրորդ անգամ է ուղևորվում Պարսկաստան: Այդ ուղևորությունները անցնում էին Հայաստանով, այստեղից էլ նրա՝ հայերի և Հայաստանի մասին հաղորդումների բացառիկ հարազատ ու կարևոր լինելու հանգամանքը: Նրա ուղեգրություն¹⁶ մեջ ներկայացված է դեպի Պարսկաստան և Հնդկաստան կատարած երկրորդ ճանապարհորդությունը: Ուղեգրությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Պարսկաստանի, ինչպես նաև Անդրկովկասի, այդ թվում՝ և Արևելյան Հայաստանի պատմամշակութային երևույթների ուսումնասիրության համար: Նա նկարագրում է ոչ միայն այն երկրները, որոնցով անցել է, այլև անդրադառնում է այդ

¹⁵ «Voyages de Pietro della Valle», t. III, Rouen, 1645, p. 398:

¹⁶ Сѣѣ Путешествіе Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг., Тифлис, 1902:

երկրների և ժողովուրդների բարքերին, հավատալիքներին, սովորույթներին և պատմությունը, աշխարհագրությունը՝ օգտագործելով նաև մատենագրական աղբյուրներ, տեղական ժողովուրդների ավանդույթներ, ինչպես, օրինակ, Արարատի Նոյյան տապանի և Ջրհեղեղի հետ կապված ավանդությունը: Հայաստանի մասին Շարդենը գրում է. «Սուրբ գրքում Հայաստանն ամենուր անվանվում է Արարատ, Արարատի երկիր: Այն Ասիայի ամենագեղեցիկ և արգավանդ երկրներից մեկն է: Յոթ մեծ գետեր ոռոգում են այն, որի համար է, ինչպես ինձ է թվում, որ Հին կտակարանի մեկնիչներից շատերը Հայաստանը մատնացույց են անում որպես այն երկիրը, ուր սկզբնապես եղել է երկրային դրախտը: Հայաստանը նշանավոր է նաև այնտեղ տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններով: Ջկա մի երկիր, որտեղ տեղի ունեցած լինեին այնպիսի արյունահեղ իրադարձություններ և այդքան մեծ թվով, ինչպես այնտեղ»¹⁷:

Ժ. Շարդենը նշում է նաև, որ հայկական «որդան կարմիր» ներկը միայն Հայաստանում է պատրաստվում: Հայկական այդ ներկը, ըստ ճանապարհորդի, հայտնի է եղել ամբողջ միջնադարում: Այն ստանում էին Արարատյան դաշտում և Կարնո գավառում¹⁸: Անդրադառնում է նաև հայ վաճառականների գործունեությունը՝ նշելով, որ նրանց ապրանքները դեպի Եվրոպա տեղափոխողները հաճախ հուլանդացիներն էին¹⁹:

Ուշադրավ նկարագրություն է թողել պարսից տիրապետություն չըջանում Երևանի առօրյա կյանքի մասին՝ ցավով նշելով, որ քաղաքի գրեթե ամբողջ անցուղարձը ենթարկված էր մահմեդական օրենքներին: Երևանի միջնադարյան շուկայի դասական նկարագրությամբ Շարդենը տեղեկացնում է, որ այն ընդարձակ տարածություն է զբաղեցնում և ծառայում է նաև զբոսանքի, մրցախաղերի, ըմբշամարտի, ձիարշավների և ընդհանրապես մարզկանց և ձիերի վարժությունների համար²⁰: Աչքի են ընկնում նաև արևելյան տիպի իջևանները (քարավանատները) Երևանում,

¹⁷ Տե՛ս Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг., էջ 243:

¹⁸ Տե՛ս «Բաղմավէպ», 1890, № 4, էջ 276:

¹⁹ Տե՛ս Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг., էջ 243:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

որոնք, ինչպես նշում է ճանապարհորդը, բավական շատ են:

Երևանին նվիրված բաժնում մանրամասն նկարագրում է քաղաքն ու Երևանի բերդն իր ամրություններով: Արարատյան դաշտի բնակավայրերի, այդ թվում նաև Երևանի մասին գրելիս անդրադառնում է դրանց տեղանվանական հարցերին: Օրինակ՝ Ակոռիին (ըստ ժողովրդական ստուգաբանության՝ նշանակում է «արկանել ուռի») անդրադառնալիս գրում է, որ Նոյն այստեղ տնկեց խաղողի առաջին որթատունկը: «Հայկական ավանդությամբ Նոյը խաղողի վազ տնկեց Երևանի մոտ: Ոմանք անգամ ցույց են տալիս այն տեղը, որը գտնվում է Երևանից մի մղոն հեռավորության վրա»²¹: Այս նույն ավանդության համաձայն՝ Երևանի տեղանվան մասին նա գրում է. «Հայերի կարծիքով Երևանը ամենահին բնակավայրն է աշխարհում, քանի որ նրանց ավանդությամբ այնտեղ է ապրել Նոյն իր ամբողջ ընտանիքով, ինչպես Ջրհեղեղից առաջ, այնպես էլ հետո՝ իջնելով այն լեռից, որի վրա հանգրվանել է տապանը»²²:

Նախիջևանին անդրադառնալիս Ժ. Շարդենը հիշատակում է այն ավանդությունը, որ Նոյը այստեղ է բնակվել Ջրհեղեղից հետո: Նախիջևան հայերենում նշանակում է «առաջին բնակավայր» կամ «առաջին իջևանելու տուն» (նախ այստեղ իջևանեց Նոյը)²³:

Մյուս հաղորդումներից կարևոր է հիշատակել Ս. Էջմիածնի նկարագրությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Մայր աթոռի վիճակի, ինչպես նաև այն մասին, թե այդ ժամանակ ինչ սրբություններ էին կենտրոնացված այնտեղ: Ըստ նրա հաղորդման՝ եկեղեցու խորաններում պահված են բազմաթիվ գեղեցիկ և շատ հարուստ զարդեր, ոսկյա անոթներ, կանթեղներ, արծաթյա աշտանակներ և այլ պարագաններ²⁴, որոնց գոյությունը այդքան հեռավոր անցյալում անչափ կարևոր են թերևս ազգագրական թանգարանի սկզբնավորման պատմության տեսանկյունից:

Մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում նաև պարսիկների սովորությունների, երգիչ-երգչուհիների ու կաքավողների,

²¹ Տե՛ս Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг., էջ 246:

²² Նույն տեղում:

²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 243:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 252-283:

Թատերական խաղերի, ըմբռամարտերի, հարսանիքի, զգեստների ու զարդերի, որոշ սովորույթների, նոր տարվա տոնակատարություն, հմայիլների ու թալիսմանների, նրանց գործածման մասին և այլն: Խոսվում է նաև էջմիածնի վանական համալիրի, հայոց կրոնի, տոներից՝ Պահքի մասին²⁵: Նկարագրում է **նամեստնիկի** (կառավարչի) կողմից կազմակերպված հարսանիքն ու նրա մեջ ըմբռամարտի տեսարանը, ըմբիշների զգեստն ու մարմնի շարժումները²⁶, սովորույթներ, որոնք ունեցել են հայերը: Նա անգամ նկարագրում է պարսիկների կենցաղի որոշ գրեկորումների մասին²⁷:

Այսպիսով՝ արձանագրենք, որ XV-XVII դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների, ուղեգրողների վկայությունները կարևոր սկզբնաղբյուրներ են տվյալ ժամանակաշրջանի Հայաստանի և հայերի մասին: Դրանք պարունակում են հայոց պատմության, ազգագրության մի շարք հարցերի վերաբերյալ նոր տեղեկություններ, նոր մեկնաբանություններ, ուստի կարևորվում են վերոնշյալ նյութերը թարգմանելն ու հետազոտելը, ինչը զգալի ներդրում կլինի տվյալ ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող պատմագիտության մեջ:

²⁵ Տե՛ս Путешествие Шардена по Кавказу в 1672-1673 гг., էջ 252:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 258-260:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 261:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Գիրքը ներառում է մի քանի բաժիններ և ենթաբաժիններ:

Առաջին բաժինը կրում է «Դաշտային ազգագրական նյութերը՝ Հայ ազգագրական գիտության ուսումնական ջրուկի սկզբնաղբյուր» խորագիրը: «Դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման շուրջ» ենթաբաժնում հեղինակը անդրադառնում է դաշտային ազգագրական նյութերի գրառման, դաշտային ազգագրական հետազոտությունների կարևորությանն ու իրականացման մեթոդներին, ցուցումներին և ուղեցույցներին, որոնք հարուստ տեղեկատվություն կարող են տալ ազգագրություն մշակութաբանություն մասնագիտացող, մագիստրատուրայում սովորող ուսանողներին կամ ազգագրական նյութեր գրառողներին: Կարևորվում են ազգագրական նյութերի գրառման, Հայ ազգագրական գիտության կայացման համար Գ. Սրվանձտյանցի, Գ. Խալաթյանցի, Ե. Լալայանի, Ս. Լիսիցյանի ներդրած ջանքերը, նրանց կազմած ազգագրական հարցարանների դերն ու նշանակությունը, դրանցով դաշտային ազգագրական հետազոտությունների անցկացման նպատակով անհատական և խմբային գիտարշավների կազմակերպման, երթուղիների, բանասացների ընտրության, հարցումների անցկացման կարգի ու ռեժիմի և այլ հարցերը: Դաշտային ազգագրական նյութերի գրառումը պետք է իրականացվի այն սկզբունքով, որ առավել ամբողջական արտահայտի տարածաշրջանի ազգագրական երևույթների ընդհանրական պատկերը:

Հեղինակը բանասացի հաղորդումները գրառելուց, ձայնագրելուց, լուսանկարելուց և արտանկարելուց զատ՝ շատ է կարևորում նաև թանգարանների ցուցադրության հավաքածուների հարստացման համար գործոններությունից դուրս մղված ազգային մշակույթի ուշադրավ առարկաների հավաքման, գնման գործընթացները: Միաժամանակ շատ է կարևորվում նաև նոր ազգագրական հարցաբանների կազմումը, քանզի եղածները այլևս չեն համապատասխանում մոռացություն մատնվող նորօրյա սովորույթների լիարժեք գրանցմանը:

Այս բաժնի երկրորդ՝ «Հայաստանում ազգազրական նյութերի գրառման սկզբնավորման պատմությունից» ենթաբաժնում հեղինակը անդրադառնում է Հայ ազգազրական նյութերի գրառման պատմությանը՝ հնագույն շրջանից մինչև XX դարի կեսերը, մասնավորապես իս. Աբովյանի, Մխիթարյան միաբանության հայրենասեր գործիչների բանահավաքչական գործունեությունը, որն ուղղված էր տարերային բանահավաքչության հաղթահարմանը, և որոնք հանդես եկան ազգային ինքնագիտակցությունն արթնացնող, մշակութային ժառանգությունը վերաբերող, ազգային հպարտություն ներշնչող, սեփական ջանքերով գրառված ազգազրական նյութերով:

Ազգազրական նյութերի գիտական հիմունքներով գրառման փուլը հեղինակի համոզմամբ պայմանավորված է եղել Գ. Սրվանձտյանցի, Գ. Խալաթյանցի՝ XIX դարի 60-70-ական թվականների գործունեությամբ, մասնավորապես ազգազրական հարցարանների ստեղծմամբ: Համակարգված ազգազրական նյութերի գրառումը և ազգազրական գիտության՝ իբրև առանձին գիտական ուղղության կայացումը առնչվում է Ե. Լալայանի և Նրա ջանքերով հիմնված «Ազգազրական հանդեսը» գործունեությանը: Այս գործում կարևոր դեր են խաղացել նաև «Էմինյան ազգազրական ժողովածուն», «Բյուրակն», «Բազմավեպ», «Հանդես ամսօրյա» հանդեսները նրանց գործունեությունը ակտիվորեն մասնակցած բանահավաք մտավորականների ջանքերով: Ազգազրական նյութերի գրառման և գիտության զարգացման նոր փուլը պայմանավորված է եղել Ս. Լիսիցյանի, ազգազրական գիտական հաստատությունների՝ ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգազրության ինստիտուտի, Հայաստանի պատմության թանգարանի, ԵՊՀ հնագիտության և ազգազրության ամբիոնի ծավալած գործունեությամբ:

Երկրորդ բաժնի խորագիրն է «Հնագիտական, անտիկ պատմագրություն և բանահյուսական նյութերը՝ ազգազրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուրներ»: Առաջին ենթաբաժնում հեղինակը անդրադառնում է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքում մեծ տարածում գտած ժայռապատկերներին՝ Ք.ա. IX-I հազ. կեսերի պատմական իրականության բացահայտման կարևորագույն մշակութաբանական, մեր նախնիների անցյալը պատկերազրկող

արտացոլող սկզբնաղբյուրին: Գրքում դրանք ներկայացված են որպես Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների առօրյա կենցաղն ու զբաղմունքները, գաղափարական պատկերացումները, կրոնահմայական ըմբռնումներն արտացոլող խորհրդանիշներ, իբրև անցյալի կենդանի վկայություններ: Մեկնաբանվում են Հայաստանում այս հիմնախնդրին նվիրված ուսումնասիրությունների պատմությունն ու նշանակությունը, դրանց շուրջ արտահայտված տեսակետները: Դրանցում ժայռապատկերները դիտվել են նաև որպես գրի մի նախաձև, գաղափարագիր, նշան, մաշտոցյան գրի նախատիպ, աստղագիտական պատկերացումներ, բայց հիմնականում որպես Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն նախնիների կենցաղի ու մշակույթի կարևոր ու անփոխարինելի սկզբնաղբյուր: Միաժամանակ դրանց ուսումնասիրությունը հայոց պատմության և մշակույթի անհայտ էջերի վերհանման, հայոց ծագումնաբանություն, բնիկության ու ժողովրդագրական խնդիրների բացահայտման հզոր միջոց է: Դրանցում պարզ նկատելի է, որ հազարամյակներ շարունակ լեռնաշխարհի բնակիչները նստակյաց ու տեղաբնիկ են եղել, նկատելի են թեմատիկ սերտ աղբյուրներ ժայռապատկերման և հայոց մշակույթի բազում ոլորտների միջև: Դրանք պատկերազրոհ են լույս են սփռում Հայկական լեռնաշխարհի նեոլիթ-էնեոլիթյան պարբերաշրջանի տեղաբնիկների տնտեսության, կենցաղի, արվեստի ու մշակույթի անհայտ կողմերի մասին:

Հաջորդ ենթաբաժնում ներկայացվում է «Սասնա ծռեր» էպոսը՝ որպես հայոց ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների հեթանոսական և միջնադարյան ժամանակների գանազան կողմերն արտացոլող սկզբնաղբյուր: Դրանցում առկա են ամուսնություն հին ժամանակներից եկող ձևերի՝ առևանգմամբ, պայմանադրությունամբ, օրորոցախաղով, հոժարակամ ընտրությունամբ, խնձոր, նամակ, դիմանկար, մատանի ուղարկելու միջոցով սիրո նշան փոխանցելու կամ էլ ձեռքը բռնելու, թևով թևին հավելու, թևանցուկ լինելու, օձիքից բռնելու ծիսական համբույրով միմյանց մտադրությունը հասկացնելու սովորությունները: Էպոսում արձանագրվել են նաև տեղրամուսնությունամբ, քենամուսնությունամբ, բազմայրությունամբ, բազմակնությունամբ և պատգամախոսությունամբ ամուսնության ձևե-

րը, որոնց որոշ մնացուկներ հարատևեցին նաև հետագա դարերում:

Էպոսում ընտանիքի տիրապետող ձևը փոքր ընտանիքն էր, որի ներսում նկատելի էր բարքերի ազատությունը. գործնական նշանակություն է ունեցել կողմերի՝ աղջկա և տղայի փոխադարձ համաձայնությունը, անգամ աղջկա նախաձեռնություններ ու ցանկություններ նշանադրությունը, մինչև հարսանիք և պսակ կատարելը փեսայի աղջկա հերանց տանը մնալը, կենակցելը, նշանը դրժելը և այլոց հետ ամուսնանալը, հարճեր պահելը և այլն, որոնք հեթանոսական բարքերին բնորոշ երևույթներ էին:

Էպոսում առանձնանում են տղամարդու և կնոջ իրավահավասարության հարցերը: Այստեղ կինը ևս բարձր բանականության կրող է, հասարակական-քաղաքական ակտիվ անհատ, տնտեսավարող, սեռի արժանապատվության և պատվախնդրության կրող, ամուսնության հարցում առավելապես ընտրության իրավունքի տեր: Էպոսում հայ կինը համարձակ է, ընդունակ է ինքնատիպ որոշումներ կայացնելու, ներկայացվում է անձնավիրության, հավատարմության, պատվասիրության վեհ հատկանիշներով:

Երրորդ՝ «Միջնադարյան հայկական պատմագրական երկերը՝ հայ ազգագրական գիտության ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» բաժնում հեղինակը հիմնականում անդրադարձել է Փավստոս Բուզանդի¹, Ագաթանգեղոսի երկերի ազգագրական բնութագրումներին, միջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրներում ընտանեկան իրավունքի հարցերին, Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի ազգագրական ու ժողովրդագրական տեղեկություններին:

Հեղինակը հակիրճ անդրադարձել է վաղ միջնադարյան հայոց սոցիալական, ընտանեկան կյանքին նախ՝ Բուզանդի, ապա՝ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմություն» երկերի տվյալների հիման վրա: Երկու հեղաշրջող իրադարձություններ՝ 301 թ. քրիստոնեությունը ընդունումը որպես պետական կրոն և հայոց գրերի գյուտը (405-406 թթ.), լիովին փոխեցին մեր երկրի նյութական և

¹ Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» գրքի ազգագրական բնութագրումներին գրքի հեղինակը անդրադարձել է առանձին մենագրություններ:

Հոգևոր մշակույթի, հասարակական-ընտանեկան կյանքի բնույթն ու կերպարը, Հոգևոր մթնոլորտը: Դարակազմիկ այդ իրադարձություններով էին պայմանավորված Հայոց ազգային ինքնաճանաչման ու ինքնահաստատման գործընթացները: Ոչ մի հեղինակ այնքան հանգամանորեն չի ներկայացրել IV դարի իրադարձություններով լեցուն կյանքը, որքան Բուզանդը: Նրա «Հայոց պատմությունը» ճշմարտապատում և եզակի սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների պատմության և կենցաղամշակութային երևույթների ուսումնասիրության համար: Այս ենթաբաժնում պրոֆ. Ռ. Նահապետյանը անդրադառնում է Բուզանդի նկարագրություններին քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ Հայոց երկրում պահպանված ընտանեկան անբարո բարքերի՝ բազմակնություն, բազմայրություն, հարճեր պահելու, մերձավոր արյունակիցների ամուսնական կապերի, առևանգմամբ, վաղ, արբունքի չհասած տարիքի ամուսնությունների, հաճախ կատարվող ամուսնալուծությունների, օտարների հետ ամուսնությունների վերաբերյալ: Պատմագիրը նշում է դրանք՝ համարելով «պիղծ ամուսնություն», «խառնակցություն», «անարժան և չար վարք»: Հեթանոսական նման բարքերի քննադատությունը, ըստ գրքի հեղինակի, ունի նաև այժմեական նշանակություն, քանզի Հայ ընտանիքի ամբողջությունը ներկայումս նույնպես էապես թուլացել է, և, ինչպես Բուզանդն է նշում, դրանով թուլանում են նաև Հայոց պետականության հիմքերը, ինչը բացասաբար է ազդում մեր ժողովրդի գոյապահպանման, ինքնատիպության, ազգային արժեքների պահպանման վրա: Պատմագիրը ժամանակի հայրենասեր Ներսես Մեծ կաթողիկոսին վերագրվող բառերով օրվա խնդիրն է համարել «ամուսնություն մեջ լինել օրինավոր, չխաբել, միմյանց դեմ դավ չսարքել, հեռու մնալ ազգակցական մերձավոր, խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ հարսների հետ մերձավոր կապերից»:

Արդիական հնչեղություն ունեն նաև պատմագրի՝ ընտանիքում մանկան ռազմահայրենասիրական դաստիարակությանը վերաբերող պատգամները: Դայեկություն ստանձնող ընտանիքը պարտավոր էր պատանուն պատվաստել քաջություն, համառ աշխատասիրություն, պետական գործիչ դառնալու ունակություններ, դիվանագիտություն, շրջահայեցողություն, լեզուների իմա-

ցություն և այլն: Գովեստով է խոսվում եկեղեցու բարերարութ-
յամբ օտարանոցների, հիվանդանոցների, որբանոցների, դպրոցնե-
րի, բարեգործական հաստատությունների բացման գործընթացնե-
րի վերաբերյալ: Արդիական հնչեղություն ունեն նաև հայոց ըն-
տանիքում սերնդի վերարտադրության, ռազմահայրենասիրական
ու բարոյական դաստիարակության, հերոս նախնիներին նմանվե-
լու, նրանց անունները հավերժացնելու ավանդույթները: Հերոս-
գորավորների (օրինակ՝ Մանվել Մամիկոնյանի) անունից պատմա-
գիրը պատգամում էր երիտասարդ սերնդին. «Ուրախությամբ
հանձն առ հայրենիքի համար հերոսաբար մեռնելը՝ ինչպես ձեր
քաջ նախնիքը, երկրի վրա քաջության անուն թողեք և ձեր արդա-
րությունը երկնքին նվիրեք, մահից ամենևին մի վախենաք, ձեզ
հեռու պահեք նենգությունից, պղծությունից, չարությունից,
տեղ Աստծուն ծառայեցեք մաքուր սրտով ու հավատարմութ-
յամբ...»: Ռ. Նահապետյանը գուգահեռներ է անցկացնում IV դա-
րում հայ ազատագրական պայքարի ելած և 2016 թ. ապրիլյան
պատերազմի ազատամարտիկների գործողությունների միջև:

Բուզանդը դատապարտում է հուղարկավորման հեթանոսա-
կան բարքերը և կոչ է անում պատերազմի դաշտում հերոսաբար
զոհվածին հուղարկավորել հպարտությամբ, ռազմական փողերի
հնչեցմամբ, ձիախաղերի կազմակերպմամբ, արքայի, սպայական
կազմի մասնակցությամբ: Այս և նման այլ բազմաթիվ հարցերի է
անդրադարձել նաև Ազաթանգեղոսը իր «Հայոց պատմություն»
երկում:

«Վաղմիջնադարյան Հայաստանի սոցիալական մշակույթի վե-
րաբերյալ տեղեկությունները Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմութ-
յուն» երկում» խորագրով ենթավերնագրի ներքո հեղինակն ա-
ռանձնացրել է ոչ միայն քաղաքական, եկեղեցական, այլև տնտե-
սամշակութային և սոցիալական կյանքի տարբեր կողմերը. հայոց
ընտանեկան և ազգակցական հարաբերությունների, մանկան դաս-
տիարակության ավանդական սովորույթներից մեկի՝ դայեկութ-
յան, հուղարկավորման և դրան ուղեկցող ծեսերի, հասարակական
սոցիալական խմբերի, դասային բաժանումների, իրավահարաբե-
րությունների, Տրդատ արքայի ֆիզիկական հատկանիշների, Հա-
յաստանում և նրա հարևանությամբ ապրող այլ էթնիկ տարրերի,
նաև ժողովրդական բժշկության, տոնական համալիրների, երկրի

զինված ուժերի և ազգազրական այլ տարրերի վերաբերյալ տեղեկությունները: Դրանք քննարկվում ու մեկնաբանվում են գիտական բարեխղճությամբ, հավուր պատշաճի:

Պրոֆեսոր Ռ. Նահապետյանը առանձին ենթաբաժնով քննարկման նյութ է դարձնում «Ազաթանգեղոսի պատմությունը՝ որպես Հայ հեթանոսական դիցարանի ուսումնասիրություն սկզբնաղբյուր» թեման: Այստեղ հանգամանորեն ներկայացվում են Ազաթանգեղոսի տեղեկությունները Հայ դիցաբանության ու հեթանոսական պետական կրոնական համակարգի, Արամազդ, Անահիտ, Նանե, Վահագն, Աստղիկ, Վանատուր, Միհր, Տիր, Սպանդարամետ աստվածությունների, նրանց դերերի մասին, ինչպես նաև նրանց նվիրված թանկարժեք կուռքերի, տաճարների ու բազիլիկների, տոնահանդեսների ու զոհաբերությունների, պաշտամունքային վայրերի տեղադրության և հեթանոսության դեմ ծավալվող պայքարի, հեթանոսական մեհյանների կործանման, դրանց տեղերում ամենուրեք «տերունական խաչի նշանների» կանգնեցման, քրիստոնեական եկեղեցիների սկզբնավորման վերաբերյալ: Հեթանոսական դիցարանի ցանկում չէին ընդգրկվել Հայկական հեթանոսական դիցարանի հնագույն և հին շրջանի աստվածությունները՝ ազգածին աստվածներ Հայկը, Հայերի անվանադիր Արամը, Հայոց երկրի արարիչ-պահպան աստվածությունները՝ Տորք Անգեղը՝ Անգեղ տան կուսակալը, գրի և գորգադործության հովանավորը, Արա Գեղեցիկը՝ մեռնող և հառնող բնության, դարնանային վերածննդի, բերքի ու բարիքի հովանավորը, կյանքը հանուն Հայրենիքի զոհաբերող անձնվեր հերոսը, պտղաբերության և ջրային տարերքի աստվածուհի Նարը, որոնք իրենց մասին եղած ավանդազրույցներով մի տեսակ պատմականացել ու մարդկանց երևակայության մեջ մտել են իբրև իրական հերոսներ:

III-IV դարերում Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ Հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայոց առաքելական եկեղեցու հիմնադրման վերաբերյալ հարցերը, ևս լուրջ ուշադրության են արժանացել:

Գրքի երրորդ բաժնի առանձին ենթաբաժնով ծավալուն ներկայացվում են նաև Ազաթանգեղոսի տեղեկությունները վաղմիջնադարյան Հայաստանի պետական կառուցվածքի, երկրի ընդգրկած սահմանների, Հայ ժողովրդի ծագման, նախարարական տների, նրանց

զբաղեցրած պաշտոնների և տիրույթների վերաբերյալ: Սուղ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Հայոց տնտեսական կյանքի ամենաբազմազան ոլորտների՝ դաշտամշակութայն, այգեգործություն, խաղողագործություն ու գինեգործություն, բուսական աշխարհի ընդհանուր պատկերի, ժողովրդական ու արքունական փոխադրություն, կապի միջոցների, երկարություն, և ժամանակի ու կշիռների չափման միավորների, արհեստների շքեղաշուք տեսակների, առևտրի, երկրով անցնող տարանցիկ առևտրի ուղիների, ինչպես նաև նյութական մշակույթի՝ բարձրաշխարհիկ և արքունական զգեստի ու զարդարանքի, բնակավայրերի, շենքերի տեսակների, մասնավորաբար քրիստոնյա քարոզիչների կացարանների, ուտեստի և ըմպելիքների, կիրառական արվեստի բազում տեսակների վերաբերյալ: Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի սկզբնաղբյուր է ոչ միայն վաղմիջնադարյան Հայաստանի, այլև հարևան երկրների ու ժողովուրդների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական, առավել ևս մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Աշխատությունը հավաստիությունը արժևորվում է ականատես վկայի դիտանկյունից, պատմագիրն ինքը նշում է, որ իր գրառումների մի մասը «լսել է վատահելի մարդկանցից»: Այս ինքնախոստովանությունից դժվար չէ կռահել, որ պատմիչը նաև բանահավաք է եղել, և, վատահորեն կարելի է ասել, որ նրա «Հայոց պատմությունը» գրական, պատմաաշխարհագրական, ազգագրական, բանահյուսական մի արժեքավոր ժողովածու է:

Երրորդ բաժնում ներկայացվում է նաև «Ընտանեկան իրավունքը՝ ըստ վաղմիջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների» ենթաբաժինը: Քննարկվում են քրիստոնեական կրոնի հաղթանակով ընտանեկան, հասարակական կյանքում կիրառված դարավոր բանավոր սովորությունային իրավունքի կողքին որպես կարգավորող և կառավարող եկեղեցական կանոնական և գրավոր աշխարհիկ նորմերի դերի և նշանակության հետ կապված հարցերը: Պետականության կայունացման և հզորացման հետ միաժամանակ առաջանում է նաև իրավունքը՝ որպես ողջ հասարակության անդամների փոխհարաբերությունները կարգավորող վարքագծի համընդհանուր կանոն, ձևավորվում են նաև կանոնական օրենքներ, որոնցով կարգավորվում են ընտանիքի անդամների ինչպես անձնական, այնպես էլ գույքային փոխհարաբերությունները: Կանոնական և աշխարհիկ

իրավունքը արդեն IV դարում Հայաստանում անժխտելի իրողութ-
յուն էր: Վաղ միջնադարում մեզանում մեծ մասամբ սկսում են գոր-
ծածվել քրիստոնեական եկեղեցու՝ տիեզերական դարձած կանոննե-
րը, երևան են գալիս նաև բուն հայկական գրավոր կանոնները,
որոնց առաջին գրի առնողները եղել են Գրիգոր Լուսավորիչը և
Հովհան Մանգակունին: Հայ կանոնական իրավունքի հիմնական
աղբյուրը «Կանոնագիրք Հայոցն» էր: Բացահայտվում են օտար
աղբյուրների կողքին հայ ազգային-եկեղեցական (Աշտիշատի, Շա-
հապիվանի, Դվինի, Պարտավի և հայ հոգևոր առաջնորդների) կանո-
նախմբերի նշանակությունը հայ ընտանեկան իրավունքի պատ-
մություն հետազոտման գործում: Դրանց հետ մեկտեղ արժեքավոր
կանոններ են պարունակում նաև ընտանեկան հարցերի ծիսական
«Մաշտոցը», հայ եկեղեցու պաշտոնական գրությունների «Գիրք
թղթոց» ժողովածուն, V-X դարերի պատմագրական, եկեղեցական
հրապարակախոսական գրականությունը: Ընտանեկան, հասարակա-
կան հարաբերությունների իրավական կարգավորման մասին որպես
օժանդակ աղբյուր նյութեր են պարունակում նաև հայ և օտար
պատմիչների երկերը: Դրանք էական դեր ունեցան արդեն XII դա-
րում ազգային օրենսգրքի ստեղծման գործում (Ալավկա որդի Դա-
վիթ Վարդապետի, Մխիթար Գոշի, Սմբատ Գունդատաբլի «Դատա-
սանագրքերը»):

Երրորդ բաժնում զգալի տեղ է հատկացված XVII դարի պատ-
մագիր Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի ազգագրական
բնութագրումներին: «Խորենացուց ավելի սրտառուչ հայրենասեր»
Դավրիժեցու երկում նկարագրված են հայ ժողովրդի կյանքում
1602-1662 թթ. պատմաքաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակու-
թային իրողությունները: 1604 թ. հայերի բռնազաղթով պարսից չա-
հը ծրագրում էր Պարսկաստանի մի քանի մարզ բնակեցնել աշխատա-
սեր հայ բնակչությամբ՝ հույս ունենալով հիմնականում հարուստ
վաճառականների և հմուտ արհեստավորների, ինչպես նաև հողա-
գործների միջոցով, նրանց ջանքերով ու կապիտալով նպաստել իր
երկրի տնտեսական ու մշակութային վերելքին: Ուսումնասիրությամբ
մեջ հանգամանորեն ներկայացվում է Դավրիժեցու աշխատությունը,
մասնավորապես ժողովրդագրություն, տեղագրություն, բնակավայրե-
րի, տնտեսական կենցաղի, մասնավորապես գյուղատնտեսական գոր-

ծիքների, այգեգործություն, գինեգործություն, անասնապահական զբաղմունքների, ոչխարաբուծություն, արհեստների, քարագործ վարպետների, դարբնություն, առևտրի, Հայ վաճառականների ձեռներեցության, նրանց պարսից արքաների կողմից արտոնություններ չնորհվելու, գլխավորապես Զուղայի վաճառականների գործունեություն, մետաքսի առևտրի, դրա առևտրական ուղիների, երկրում գործող չափ ու կշիռների, ժողովրդական կենցաղի ու սովորույթներին մասին:

Առավել Հանգամանորեն բնութագրվում են նյութական մշակույթի՝ ժողովրդական բնակարանների տարբեր ձևերի՝ քարայր բնակարանների, շքեղ տների ու ապարանքների, կահույքի որոշ տեսակների, տնային գույքի, Նոր Զուղայի կառուցման, կամարակապ փողոցների, այգեստանների, եկեղեցաշինության, հոգևոր դասի գործիչների, նրանց տարազի, համալիր հագուկապի, թանկարժեք բնական քարերի, դրանց բուժիչ հատկությունների, բնության երևույթների վերաբերյալ տեղեկությունները:

Դավրիժեցու երկում արժեքավոր տեղեկություններ կան ընտանեկան-հասարակական հարաբերությունների, նաև Հայ եկեղեցական որոշ գործիչների նենգությունների, խարդախությունների, կաշառակերության, Հայ պետականության գոյությունը վնասներ հասցնող երևույթների մասին: Ցավով է արձանագրվել Հայ ազգի համար աղետ հանդիսացող մանկահասակ տարիքի ուսուցիչների ու դուստրների պետական պարտքերի դիմաց հավաքագրումները, դավանափոխություն, թլպատման, իսլամացման երևույթները: Պատմիչի տեսադատում են նաև ընտանեկան կենցաղում տեղ գտած անբարո բարքերի, անհարկի ամուսնալուծությունների, հուղարկավորման ավանդական սովորույթների ոտնահարման, հյուրընկալման, դիմավորման յուրահատուկ ծեսերի, ժողովրդական բժշկության մասին և այլ տեղեկություններ: Մեկնաբանվում են նաև պետական և համայնքային բազմաթիվ պաշտոնների ու տիտղոսների անվանումները:

Ուսումնասիրության մեջ քննարկման առանձին ոլորտ են հայոց հոգևոր մշակույթի համալիրները՝ ժողովրդական և եկեղեցական տոնացույցը, տոմարական հարցերը, XVII դարի դպրոցների կազմակերպման ու նրանց կրթադաստիարակչական գործունեությունը, հայոց վանքերի ճարտարապետական ու քանդակագործական, նկարչական հարուստ ավանդույթները և այլ հարցեր:

Դավրիժեցու երկին վերաբերող հաջորդ ուսումնասիրությունն մեջ մեկնաբանվում են Պարսկաստան գաղթեցված հայ բնակչության տեղաբաշխման և պարսկահայ գաղթականների, հատկապես Նոր Զուղայի հիմնման գործընթացները, վերջինիս ինքնավարության իրավունքը, հայ բնակչության մյուս հատվածների վերաբնակեցումների քաղաքականությունը, հայկական բնակավայրերը՝ իրենց հին ու XVII դարի անվանումներով:

Ըստ այս ուսումնասիրության՝ Դավրիժեցու երկը արժեքավոր նյութ է տալիս ոչ միայն հայ, այլև օտար ժողովուրդների մասին: Դավրիժեցու վկայությունների մեծ մասն ունի դաշտային ազգաբնակչության նյութերի արժեք, քանզի ազգաբնակչության տեղեկությունները հիմնականում անձամբ ինքն է գրի առել. չըջել է պատմական Հայաստանի շատ վայրերում և հայերով բնակեցված բազմաթիվ երկրներում: Դավրիժեցու երկը բնութագրվում է որպես ազգաբնակչության նյութերի կարևոր շտեմարան:

Չորրորդ բաժնում ներկայացվում են արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների ուղեգրությունները՝ որպես հայ ազգաբնակչության սկզբնաղբյուրներ: «Արաբ մատենագիրների ազգաբնակչության վկայությունները հայերի մասին (Թ-ԺԴ դդ.)» ուսումնասիրության մեջ անդրադարձ է կատարվում Ալ Ջահիզի (776-869), Յակուբի (IX դ.), Ալ Իսթախրի (X դ.), Ալ Մուկադդասի (X դ.), Իբն ալ Ֆակիհի (Թ-Ժ դ.), Իբն Հաուկալի (Ժ-ԺԱ դ.), Իբն ալ Ասիրի (ԺԲ-ԺԳ դ.), Մարկիզի (ԺԴ դ.) և այլոց ուղեգրություններին՝ հայերի ու Հայաստանի վերաբերյալ բացառիկ ուշագրավ տեղեկություններին: Դրանցում առանձնացվել են Հայաստանի սահմանների, Հայաստան երկիրը մարդկության առաջացման հնագույն կենտրոն լինելու, ընդգրկած տարածքների, նշանավոր գետերի, լճերի, առևտրական ուղիների, նշանավոր վաճառաչ քաղաքների՝ Դվինի, Արտաշատի (Կիրմիզի գյուղ), Անիի, Նախիջևանի, Կարինի, Երզնկայի, Բիթլիսի, Բերկրիի, Նլաթի, Նփրկերտի, Ամիզի, Մանազկերտի, Արճեշի, Հայնիի, Ոստան, Եդեսիա (Ուռհա) և այլ քաղաքների բնակչության, զբաղմունքների, արհեստների ու առևտրի կենտրոններ լինելու մասին: Դրանցում կարելի է հանդիպել բնութագրություններ հայերի տնտեսական զբաղմունքների, երկրագործական, այգեգործական մրգերի և խաղողի որթերի առատություն, դրանց անչափ էժանություն, ձիաբուծությամբ

յան, ընտիր ձիերի վաճառքի, Արաքս գետի ձկան հարստության, Վանա լճի հայտնի տառեխ ձկնատեսակի, Առեստ ավանի ձկնաբուծարանի, Կապուտան լճի ափերից «ոսկերչական բորակի» արդյունահանման, այն արծաթի և ոսկու զոդման համար ծառայեցնելու, դրանից վաճառականների մեծ շահույթ ստանալու մասին:

Առատ նյութեր են հաղորդվում Հայաստանում արտադրվող և արտահանվող «Հայկական կարմիր փայլուն կահավորանքի», գծավոր զարդարուն, գունագեղ մետաքսե, ոսկե հյուսվածքներով կտորեղենի, նուրբ վարագույրների, բրդե զարմանահրաշ գործվածքեղենի՝ գորգերի, միջազգային շուկայում դրանց մեծ պահանջարկի, գոտիների, զգեստների, այծեմազե (միրիզա) գործվածքի, Հայաստանը որդան ներկի հայրենիք լինելու և այլնի վերաբերյալ: Ըստ այդ աղբյուրների՝ երկրից արտահանվում էին նաև մետաղ, հանքանյութեր, աղ, ներկանյութեր, ձիեր, ջորիներ, հացահատիկ, բուսական յուղեր, մեղր, չորացրած մրգեր և այլն:

Հումքի աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ ձեռք բերելու նպատակով Արևելքի երկրներ, այդ թվում՝ նաև Հայաստան այցելած արաբ (IX-XIV դդ.) և եվրոպացի ճանապարհորդները (XIII-XV դդ.) վիթխարի ազդագրական նյութեր են հաստատագրել Հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական կյանքի, մշակույթի, աշխարհագրական միջավայրի, տեղական ազգային սովորությունների վերաբերյալ: Օտարները ուշադրություն են դարձրել իրենց համար նորություն ու հետաքրքրասիրություն ներկայացնող զբաղմունքներին, սովորույթներին ու առարկաներին, ուստի նրանք էլ զարմացած և հիացմունքով են գրել Հայկական գործվածքեղենի մասին: Սուլյն ուսումնասիրության մեջ բացահայտվում են Հայկական որդան կարմիր ներկի և միջազգային շուկայում մեծ ճանաչման արժանացած գործվածքեղենի վերաբերյալ արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների հաղորդումների աղբյուրագիտական կարևորությունն ու նշանակությունը: Ըստ այս հաղորդումների՝ Հայաստանում արտադրվող և համաշխարհային շուկա արտահանվող «Կիրմիզ» անվանված կարմիր որդից ստացվող ներկը հռչակված էր ամբողջ Արևելքում: Դրանով ներկված գործվածքներն ու մետաքսե կտորները զարմանալիորեն երկար ու ձիգ դարեր պահպանել են վառ կարմիր գույնը: Ըստ արաբ մատենագիրների՝ Հայկական գործվածքեղենի արտադրության նշանավոր կենտրոններ են եղել Դվինը, Անին, Կարինը, Երզնկան, Վա-

նը և այլ քաղաքներ: Զուգահեռություներ կամ ուստայանկությունը (կտավագործությունը) եղել է եկամտի կարևոր աղբյուր: Գորգագործությունը այնքան զարգացած է եղել, որ իբրև բնահարկի տեսակ գորգեր էին ուղղարկվում խալիֆայության արքունիք: Դրանցից մեկը ունեցել է 60 կանգուն (1 կանգուն = 0,5 մ) երկարություն և նույնքան լայնք: Արաբական սկզբնաղբյուրներից պարզվում է, որ հայկական գորգերը, կերպասները, ներառյալ ամբողջ գործվածքեղենը խալիֆաթի ժամանակաշրջանում գերիշխում էին Արևելքի շուկաներում, դարձել էին ընդօրինակման առարկա:

Առաջին անգամ ուսումնասիրվում են նաև եվրոպացի ճանապարհորդների թողած ուշագրավ տեղեկությունները հայ ժողովրդի հասարակական-տնտեսական և քաղաքական պատմության, դավանաբանական և մշակութային հարցերի վերաբերյալ: Ըստ Փրանսիացի ճանապարհորդ Ռուբրուքի (1215-1270), իտալացի Մարկո Պոլոյի (1254-1325), իսպանացի Ռոյ Գոնսալես դի Կլավիխոյի (XIII-XIV դդ.), վենետիկցի Կատերինո Զենոյի, Զոգեֆա Բարբարոյի և Ամբրոսիո Կոնտարինիի ուղեգրությունների տեղեկությունների՝ Հայաստանում և հայաշատ այլ բնակավայրերում հռչակված են եղել գործվածքների արտադրությունը, դրանց նրբահյուսությունն ու շքեղությունը, միջազգային շուկայում հայկական գորգերի և կերպասեղենի, մետաքսի մեծ պահանջարկը, հայ արհեստավորների ներկելու, դաջելու բարձր արվեստը և այլն:

Ուսումնասիրության մեջ ներկայացվում են XV-XVII եվրոպացի ճանապարհորդներ, իտալացիներ Զիովանի Մարիա Անջիլիելլոյի (XV դ. 70-ականներ), Վիջենցո Դ'Ալեսսանդրիի (XVI դ. 70-ականներ), անգլիացիներ Անթոնի Զենկինսդնի (1557-1572), Մաստր Զեֆրեյ Դուգեստի (1568-1574), Զոն Նյուբերի (1521-1582), Փրանսիացիներ Ժ. Բ. Տավերնիեի (XVII դ. սկզբներ), Ժան Շարդենի (XVII դ. 60-70-ականներ) ուղեգրությունները: Նրանք, լինելով առևտրական տարբեր ընկերությունների ներկայացուցիչներ, նպատակ են ունեցել իրենց երկրների կապիտալի համար որոնելու հումքի ձեռքբերման աղբյուրներ և վաճառահանման շուկաներ: Ըստ այդմ՝ նրանց ուղին անցել է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներով, եղել են նաև Հայաստանում, որտեղ խաչվում էր միջնադարյան տարանցիկ առևտրի ուղիների մեծ մասը,

գրառել իրենց տեսածը՝ թողնելով պատմաագագազրական բնույթի արժեքավոր նկարագրություններ:

Հետևաբար, հաշվի առնելով, որ այդ ուղեգրությունները պարունակում են հայոց պատմության, ազգագրության մի շարք հարցերի վերաբերյալ նոր տեղեկություններ, նոր մեկնաբանություններ, կարևորվում են վերոնշյալ նյութերը թարգմանելն ու հետազոտելը, ինչը մեծ ծառայություն կլինի ինչպես ոլորտի մասնագետներին, այնպես էլ գիտական հանրությանը:

Գիրքը ավարտվում է պատմազրական և Հայաստան այցելած ճանապարհորդների՝ հայոց ժողովրդական բնակարանի վերաբերյալ բացառիկ տեղեկությունների մատուցմամբ: Ներկայացվում են հայկական ժողովրդական բնակարանի վերաբերյալ վաղմիջնադարյան հայ մատենագիրների՝ Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու, Հովհան Մամիկոնյանի, Թովմա Արծրունու, Ստեփանոս Օրբելյանի, Կիրակոս Գանձակեցու, XVII-XVIII դարերի հայ մատենագիրներ Առաքել Դավրիժեցու, Զաքարիա Քանաքեռցու, Աբրահամ Կրետացու, Սիմեոն Երևանցու երկերում տեղ գտած ակնարկները, XVIII-XIX դարերում Մերձավոր Արևելք, Անդրկովկաս և Հայաստան այցելած օտար ճանապարհորդների ուշադրամ հաղորդումները: Դրանցում առավել արժեքավոր են XVIII-XIX դարերում Մորիերի, Տեքսիենի, Դյուբուայի, Ռոբերտ Կեր Փորթլենդի, Ուիլիամ Աուգլենդի, Մոլթկեի, Կոնտ դե Շուենի, Մորից Վազների, Զոն Զոնսընի, Պուշկինի, Գրիբոյեդովի, Շոպենի և այլոց նկարագրությունները: Բերված հաղորդումները աղբյուրագիտական կարևոր արժեք են ներկայացնում հայկական ավանդական բնակարանի ազգագրական համալիր ուսումնասիրության համար: Քննարկվում է նաև Խ. Աբովյանի «Գյուղական տների կառուցվածքը» հետազոտությունը: Ուշադրամ հիշատակություններ են թողել նաև Ա. Շիրվանզադեն, XIX դարավերջի հայ ճանապարհորդներ Լ. Սարգսյանը, Բ. Խալաթյանը, Մ. Միրախոբյանը և այլք:

Ամփոփելով նշենք, որ սույն գիրքը կարող է օգտակար լինել ոչ միայն ազգագրագետներին ու ճարտարապետներին, այլև հայոց պատմության և մշակույթի հարցերով զբաղվողներին:

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Книга включает несколько разделов и подразделов.

Первый раздел озаглавлен «Полевые этнографические материалы как источник изучения армянской этнографической науки». В подразделе «О записи полевых этнографических материалов» автор рассматривает вопросы, касающиеся записи полевых этнографических материалов, важности и методов проведения полевых этнографических исследований, а также указаний и указателей, которые могут предоставить богатую информацию студентам магистратуры, специализирующимся на этнографии или культурологии, а также тем, кто записывает этнографические материалы. Придается важное значение усилиям Г. Срвандзтянца, Г. Халатянца, Е. Лалаяна, Ст. Лисицына в деле записи этнографических материалов и становления армянской этнографической науки, рассматривается роль и значение составленных ими этнографических анкет, вопросам, касающимся организации по ним индивидуальных и групповых экспедиций для проведения полевых этнографических исследований, выбору маршрутов и сказителей, порядку и режиму проведения опросов, и другим вопросам. Запись полевых этнографических материалов должна осуществляться таким образом, чтобы наиболее полно отразить общую картину этнографических явлений региона.

Автор помимо записи, фотографирования и копирования сообщений сказителя придает также важное значение процессам сбора и приобретения достойных внимания предметов национальной культуры, изъятых из употребления с целью обогащения музейных коллекций. В то же время придается важное значение созданию новых этнографических опросников, поскольку

существующие уже не могут служить цели полноценной регистрации обычаев, которые предаются забвению.

Во втором подразделе указанного раздела под названием «Из истории происхождения записей этнографических материалов в Армении» автор рассматривает историю записи армянских этнографических материалов с древнейшего периода до середины XX в., в частности собирательскую деятельность Х. Абовяна, деятелей-патриотов Мхитаристской конгрегации, направленную на преодоление стихийного собирательства; они выступили с записанными собственными усилиями этнографическими материалами, пробуждающими национальное самосознание, касающимися культурного наследия и внушающими национальную гордость.

По мнению автора, этап записи этнографических материалов на научной основе был обусловлен деятельностью Г. Сrvандз-тянца, Г. Халатянца в 60-е и 70-е гг. XIX в., в частности, созданием этнографических опросников. Запись систематизированных этнографических материалов и становление этнографической науки как отдельного научного направления связаны с именем Е. Лалаяна и основанного его усилиями «Этнографического журнала». В этом деле сыграли также важную роль «Этнографическое собрание Эминян», журналы «Бюракн», «Базмавеп», «Хандес амсоря» благодаря усилиям принимающих в их подготовке участие представителей интеллигенции, вовлеченных в сбор материалов. Новый этап записи этнографических материалов и развития этнографической науки был обусловлен деятельностью Ст. Лисицына, этнографических научных учреждений, таких как Институт археологии и этнографии Академии наук Армянской ССР, Музей истории Армении, кафедра археологии и этнографии ЕГУ.

Второй раздел озаглавлен «Археологические материалы, материалы античной историографии и фольклорные материалы как источники этнографических исследований». В первом подразделе автор рассматривает широко распространенные на территории Армянского нагорья наскальные изображения – важнейший культурологический источник, раскрывающий исторические реалии IX в.-середине I в. до н.э. и иллюстрирующий прошлое наших предков.

В книге они представлены как символы, отражающие повседневный быт и занятия, идейные представления, религиозные верования древнейших жителей Армянского нагорья, так и живые свидетельства прошлого. Дается оценка истории и значению исследований, посвященных этой проблеме в Армении, высказанным о них мнениям. В них наскальные изображения рассматриваются также в качестве первобытной формы письма, идеограммы, знака, прототипа маштоцкой письменности, астрологических представлений, но главным образом в качестве важного и незаменимого источника быта и культуры древних предков, населяющих Армянское нагорье. В то же время их исследование является мощным средством выявления неизвестных страниц армянской истории и культуры, армянской генеалогии и демографических проблем. Они ясно показывают, что в течение тысячелетий жители нагорья вели оседлый образ жизни и являлись коренными жителями нагорья, ощущается тематически тесная связь между наскальными изображениями и многими сферами армянской культуры. Они проливают свет на неизвестные стороны экономики, быта, искусства и культуры коренного населения Армянского нагорья эпохи неолита-энеолита.

В следующем подразделе представлен эпос «Сасна црер» как источник, отражающий разные аспекты семейно-брачных отношений в Армении в эпоху язычества и Средневековья. В эпосе

отражены относящиеся к браку древние обычаи похищения, договоренности, добровольного выбора, обычаи признания в любви посредством отсылки яблока, письма, портрета, кольца или обычаи брать за руку, прикасаться рукой к руке, брать под руку, обмениваться обрядовым поцелуем с целью извещения о взаимных намерениях.

В эпосе также отражены такие обычаи, как обычай выходить замуж за деверя, жениться на свояченице, многоженство, многомужество, некоторые пережитки которых сохранились и в более поздние века.

В эпосе доминирующей формой семьи была небольшая семья, внутри которой царила свобода нравов; практическое значение имело обручение по взаимному согласию сторон (юноши и девушки) и даже по инициативе и по желанию девушки, а также проживание жениха до свадьбы в доме отца девушки, сожительство жениха и невесты, расторжение женихом помолвки и женитьба на другой, содержание наложниц и прочие явления, характерные для язычества.

В эпосе затрагиваются вопросы равенства мужчин и женщин. Здесь женщина также является носителем высокого разума, активным общественно-политическим лицом, хозяйственницей, обладает достоинством и самолюбием, обладает правом выбора в вопросе замужества. В эпосе армянская женщина изображается смелой, способной принимать неординарные решения, наделенной такими качествами, как самоотверженность, верность, самолюбие.

В **третьем** разделе «Произведения средневековой армянской историографии как источник изучения армянской этнографической науки» автор в основном рассматривает этнографические

описания в произведениях Павстоса Бюзанда¹, Агатангехоса, вопросы семейного права в средневековых церковных канонических и светских источниках, этнографические и демографические сведения в произведении Аракела Даврижеци «История».

Автор вкратце затрагивает социальную, семейную жизнь армян раннего Средневековья, опираясь на данные, нашедшие отражение в произведениях Бюзанда и «Истории Армении» Агатангехоса. Два революционных события – принятие христианства в качестве государственной религии в 301 г. и изобретение армянского алфавита (405-406 гг.) – полностью изменили природу и облик материальной и духовной культуры нашей страны, социальной и семейной жизни, а также духовную атмосферу. Процессы национального самопознания и самоутверждения армян были обусловлены именно этими эпохальными событиями. Ни один автор не описывал так подробно полную событий жизнь IV в., как это сделал Бюзанд. Его «История Армении» является правдивым и уникальным источником изучения истории и культурно-бытовых явлений не только Армении, но и народов Ближнего Востока. В этом подразделе профессор Р. Напетян рассматривает описания Бюзанда, который указывает на то, что даже после принятия христианства в Армении продолжала царить атмосфера нравственной распущенности: многоженство, многомужество, содержание наложниц, супружеские связи между близкими родственниками, похищения, ранние (до достижения половой зрелости) браки, частые разводы, браки с иностранцами. Историк порицает их как «нечестивое супружество», «прелюбодеяние», «недостойное и злостное поведение».

Согласно автору книги, критика подобных языческих нравов

¹ Автор рассматривает этнографические характеристики книги Павстоса Бюзанда «История Армении» в отдельной монографии.

актуальна и сегодня, поскольку армянская семья уже не так крепка, как раньше, и, как указывает Бюзанд, это ослабляет основы армянской государственности, что негативно сказывается на выживании, самобытности, сохранении национальных ценностей нашего народа. Историк описывает словами, приписываемыми патриоту того времени католикосу Нерсесу Великому, задачу сегодняшнего дня: «В браке быть порядочным, не обманывать, не строить козни, воздерживаться от заключения браков между близкими родственниками и от смешанных браков, особенно от связей с невестками».

Актуальное звучание имеют также наставления историка, касающиеся военно-патриотического воспитания ребенка в семье. Семья должна была привить подростку мужество, настойчивость, способность стать государственным деятелем, дипломатию, проницательность, языковые навыки и так далее. Семья, занимающаяся воспитанием, была обязана привить юноше храбрость, трудолюбие, способности, необходимые для того, чтобы стать государственным деятелем, а также дипломатичность, осмотрительность, знание языков и пр. С похвалой говорится об открытии приютов, больниц, сиротских домов, школ, благотворительных организаций на средства церкви. Актуальное звучание имеют также традиции воспроизводства поколений в армянской семье, военно-патриотического и нравственного воспитания, подражания героическим предкам, увековечивания их имен. От имени героев (например, Манвела Мамиконяна) историк поучает молодое поколение: «С радостью героически умрите за родину, как ваш храбрый предок, оставьте после себя славу храбреца и посвятите свою праведность небесам, не бойтесь смерти, воздерживайтесь от коварства, скверны, злобы, служите Господу Богу преданно, с чистым сердцем ...» Р. Наапетян проводит параллели между действиями воинов, вставших на путь национально-осво-

бодительной борьбы в IV в., и участниками апрельской войны 2016 г.

Бюзанд осуждает языческие обычаи похорон и призывает хоронить воина, героически павшего на поле боя, с гордостью, с военными фанфарами, с организацией конных игр в присутствии короля и офицерского состава. Эти и другие подобные вопросы затрагивались также Агатангехосом в его «Истории Армении».

В подразделе, озаглавленном «Сведения о социальной культуре раннесредневековой Армении в «Истории Армении» Агатангехоса», автор выделил различные аспекты не только политической, церковной, но и культурно-экономической и социальной жизни, сведения о семейно-родственных отношениях армян, похоронах и сопутствующих им обрядах, общественно-социальных группах, классовом разделении, правовых отношениях, физических характеристиках царя Трдата, других этнических элементах, проживающих в Армении и по соседству с ней, народной медицине, праздничных комплексах, вооруженных силах страны и прочих элементах этнографии. Они рассматриваются и комментируются с научной добросовестностью.

Профессор Р. Наапетян в отдельном подразделе рассматривает тему «История Агатангехоса как источник изучения пантеона армянских языческих богов». Здесь обстоятельно представлены сведения Агатангехоса об армянской мифологии и языческой религиозной государственной системе, богах Араматде, Анаит, Нане, Ваагне, Астхик, Ванатуре, Мигре, Тире, Спандарамете, их ролях, а также посвященных им драгоценных идолах, храмах и капищах, празднествах и жертвоприношениях, местах отправления культа, борьбе против язычества, разрушении языческих капищ, возведении повсеместно на их месте «знамений креста Господня», возникновении христианских церквей.

В список пантеона языческих богов не вошли боги древнего и древнейшего периода армянского языческого пантеона: прародитель армян Айк, давший армянам имя бог Арам, боги-создатели и хранители армянской земли: Торк Ангех, покровитель письменности и ковроделия; Ара Прекрасный, покровитель урожая, символ умирающей и воскрешающей природы и весеннего возрождения, самоотверженный герой, пожертвовавший жизнью ради родины; богиня плодородия и водной стихии Нар, которые благодаря связанным с ними легендам обрели черты исторических лиц и вошли в сознание людей как реальные герои.

В центре внимания также вопросы, связанные с одним из крупнейших явлений культурно-религиозной жизни Армении III-IV вв. – принятием христианства и созданием армянской апостольской церкви.

В отдельном подразделе третьего раздела книги подробно представлены также сведения Агатангехоса, касающиеся государственного устройства раннесредневековой Армении, границ страны, происхождения армянского народа, нахарарских домов, занимаемых ими должностей и владений. Он представляет скудные, но ценные сведения о самых разнообразных сферах экономической жизни Армении: полеводстве, садоводстве, виноградарстве и виноделии, дает общую характеристику растительного мира, представляет сведения о средствах транспорта и связи народа и королевского двора, мерах длины, времени и весов, видах ремесел, торговле, проходящих через страну транзитных торговых маршрутах, а также о материальной культуре: светских и королевских нарядах и украшениях, населенных пунктах, типах зданий, в частности о жилищах, еде и напитках христианских проповедников, а также о разных видах прикладного искусства.

«История Армении» Агатангехоса является бесценным источником для изучения социально-экономической и политической,

а также культурной жизни не только раннесредневековой Армении, но и соседних стран и народов. Достоверность труда оценивается с позиции очевидца, сам историк отмечает, что часть записей была им услышана от «заслуживающих доверие людей». Это признание наводит на мысль, что историк был также собирателем, и можно с уверенностью сказать, что его «История Армении» является ценным литературным, историко-географическим, этнографическим, фольклорным сборником.

Третий раздел включает также подраздел «Семейное право по раннесредневековым церковным каноническим и светским источникам». Рассматриваются вопросы, касающиеся роли и значения регулирующих церковных канонических и писаных светских норм, применяемых после победы христианства наряду с распространенным в семейной и общественной жизни многовековым устным традиционным правом. По мере укрепления государственности возникает право в качестве всеобщего правила поведения, регулирующего взаимоотношения членов всего общества, формируются также канонические законы, регулирующие как личные, так и имущественные отношения членов семьи. Уже в IV в. в Армении каноническое и светское право стало неоспоримой реальностью. В эпоху раннего Средневековья у нас в большинстве своем начинают применяться правила христианской церкви, получившие значение вселенских, появляются также армянские писанные правила, которые первым записал Григорий Просветитель и Ован Мандакун. Основным источником канонического права Армении была Армянская книга канонов. Раскрывается важность армянских национально-церковных канонов (Аштишата, Шаапивана, Двина, Партава и армянских духовных лидеров) наряду с зарубежными источниками с точки зрения изучения истории армянского семейного права. Наряду с ними ценные каноны содержатся также в книге «Маштоц», регулирующей также семейные вопросы, сборнике «Книга

посланий» («Гирк тхтоц») официальных записей армянской церкви, историографической, церковной публицистической литературе V-X вв. Произведения армянских и зарубежных историков также содержат материалы по правовому регулированию семейных и общественных отношений и могут служить в качестве вспомогательных источников. Они сыграли существенную роль в создании в XII в. Национального кодекса (Судебники Давида Вардапета — сына Алавика, Мхитара Гоша, Смбата Гундстабля).

В третьем разделе уделено значительное внимание этнографическим характеристикам «Истории» историка XVII в. Аракела Даврижеци. В сочинении Даврижеци, являющегося «более страстным патриотом, чем Хоренаци», описываются историко-политические, социально-экономические и культурные реалии в жизни армянского народа в период 1602-1662 гг. В 1604 г. персидский шах намеревался посредством депортации армян заселить несколько регионов Персии трудолюбивым армянским населением, надеясь добиться экономического и культурного роста своей страны главным образом через богатых торговцев и умелых ремесленников, используя их капитал и усилия. В исследовании подробно представлено сочинение Даврижеци, в частности, сведения, касающиеся демографии, топографии, населенных пунктов, хозяйства, в частности сельскохозяйственных инструментов, садоводства, виноделия, скотоводческих занятий, овцеводства, ремесел, мастеров-каменщиков, кузнечного дела, торговли, предприимчивости армянских купцов, предоставленных им персидскими царями привилегий, деятельности купцов Джуги, торговли шелком, торговых путей, мер объема и весов, народного быта и обычаев.

Более подробно представлены сведения, касающиеся материальной культуры, например, разных видов жилищ (пещерных жилищ, роскошных домов и дворцов), некоторых видов мебели, домашнего имущества, строительства Нор-Джуги, арочных улиц,

садов, церковного строительства, представителей духовного сословия, их костюмов, одеяния, драгоценных камней, целебных свойствах последних и природных явлений.

В сочинении Даврижеци имеются ценные сведения, касающиеся семейно-общественных отношений, а также коварства, мошенничества, взяточничества некоторых армянских религиозных деятелей, явлений, наносящих вред армянской государственности. С большою отмечаются такие являющиеся бедствием для армянского народа явления, как обращение в другую религию, обрезание, исламизация. В поле зрения историка также есть сведения об имеющих место в семейном быту развращенных нравах, неподобающих разводах, нарушении погребальных традиций, обычаев гостеприимства и встречи гостей, народной медицины. Комментируются также наименования многочисленных государственных и общинных должностей и титулов.

Отдельной сферой рассмотрения в исследовании являются комплексы армянской духовной культуры: народный и церковный календарь, организация школ в XVII в. и их образовательно-воспитательная деятельность, богатые архитектурные и скульптурные традиции армянских монастырей и другие вопросы.

В следующем исследовании, касающемся сочинения Даврижеци, комментируются процессы расселения армянского населения, переселенного в Персию, процессы основания армянских колоний Персии, в частности Нор-Джути, право самоуправления последней, политика по переселению другой части армянского населения, армянские населенные пункты со старыми наименованиями и наименованиями XVII в.

Согласно указанному исследованию, сочинение Даврижеци дает нам ценные сведения не только об армянском, но и о других народах. Большинство сведений Даврижеци обладают ценностью полевых этнографических материалов, поскольку этнографические

сведения в основном записаны им самим: он обошел много населенных пунктов исторической Армении и населенных армянами стран. Работа Даврижеци характеризуются как сокровищница этнографического материала.

В четвертом разделе представлены путевые записки арабских и европейских путешественников как источники армянской этнографии. В исследовании «Этнографические свидетельства арабских летописцев об армянах» рассматриваются интересные сведения об армянах и Армении, которые нашли отражение в путевых записках аль-Джахиза (776-869 гг.), Якуби (IX в.), аль-Истахри (X в.), аль-Мукаддаса (X в.), Ибн аль-Факиха, Ибн Хаукала, Ибн аль-Асира, Маркиза и других авторов. В них выделяются сведения, касающиеся границ Армении, Армении как древнего центра возникновения человечества, включенных в Армению территорий, известных рек, озер, торговых путей, а также населения, его занятий, ремесел, торговых центров известных торговых городов Двина, Арташата (села Кирмизи), Ани, Нахичевана, Карина, Эрзнка, Битлиса, Беркри, Хлата, Нпркерта, Амида, Маназкерта, Арчеша, Хайни, Востана, Едесии (Урхи) и др.

В них можно найти описания занятий армян, сведения о земледелии, садоводстве, об обилии фруктов и винограда, их крайней дешевизне, о коневодстве, о продаже лошадей, изобилии рыбы в реке Аракс, об обитающей в озере Ван сельди, о рыболовстве в селе Арест, о добыче «ювелирной буры» на берегах реки Капутан, использовании ее для пайки золота и серебра и получении от этого купцами большой прибыли.

Сообщаются обширные сведения о производимой в Армении и экспортируемой «блестящей армянской красной мебели», покрытой украшениями, цветистой шелковой ткани с золотой текстурой, изысканных занавесях, изумительных шерстяных изделиях – коврах – с их высоким спросом на международном рынке, ремнях, одежде,

ткани из козьего пуха, об Армении как родине краски, получаемой из кошенили. Согласно этим источникам, страна также экспортировала металлы, минералы, соль, красители, лошадей, мулов, зерно, растительные масла, мед, сухофрукты и многое другое.

Посетившие страны Востока, включая Армению, с целью приобретения источников сырья и рынков сбыта арабские (IX-XIV вв.) и европейские путешественники (XIII-XV вв.) оставили обширные этнографические материалы об общественно-экономической жизни, культуре, географической среде, местных национальных обычаях армянского народа. Иностранцы обращали внимание на новые для них занятия, традиции, предметы, поэтому они с удивлением и восхищением писали об армянских тканях. В исследовании раскрывается источниковедческое значение и роль сведений, предоставляемых арабскими и европейскими путешественниками о краске, изготавливаемой из армянской кошенили, и признанных на международном рынке тканях. Согласно этим сведениям, производимая в Армении и экспортируемая на мировой рынок краска «Кирмиз», получаемая из кошенили, известна на всем Востоке. Окрашенные краской шелковые ткани на протяжении веков сохраняли ярко-красный цвет. По словам арабских летописцев, важными центрами производства армянских тканей были Двин, Ани, Карин, Ерзнка, Ван и другие города. Ткачество было важным источником дохода. Ковроткачество было настолько развито, что ковры отправлялись во двор халифа в виде натурального налога. Один из ковров был длиной в 60 локтей (1 локоть = 0,5 м) и имел такую же ширину. Из арабских источников становится ясно, что на восточных рынках в период халифата доминировали армянские ковры, шелка, которые становились образцами для подражания.

Впервые изучаются также интересные сведения, оставленные европейскими путешественниками и касающиеся общественно-

экономической жизни и политической истории армянского народа, вопросов теологии и культуры. Согласно сведениям, почерпнутым из путевых записок французского путешественника Рубрука (1215-1270), итальянца Марко Поло (1254-1325), испанца Руи Гонсалеса де Клавихо (XIII-XIV в.), венецианца Катерино Дзено, Джозефа Барбаро и Амброджо Контарини, Армения и другие армянонаселенные районы славились производством тканей, их изысканностью и роскошью, высоким искусством крашения армянских ремесленников, существовал высокий спрос на армянские ковры и шелк на международном рынке

В исследовании представлены путевые записки европейских путешественников XV-XVII вв. итальянцев Джиовани Мария Анждело (70-е гг. XV в.), Виченцо д'Алессандро (70-е гг. XVI в.), англичан Энтони Дженкинсона (1557-1572), Мастра Джефрея Дугета (1568-1574), Джона Ньюбера (1521-1582), французов Ж.Б. Тавернье (начало XVII в.), Жана Шардена (60-70-е гг. XVII в.). Они, будучи представителями разных торговых компаний, стремились найти для капитала своих стран источники приобретения сырья и рынки сбыта. При этом их путь пролегал через страны Ближнего и Среднего Востока, они побывали также в Армении, где пересекалось большинство средневековых транзитных торговых маршрутов, они фиксировали увиденное, оставив ценные описания историко-этнографического характера. Поэтому в связи с тем, что эти путевые записки содержат новые сведения и новые комментарии, касающиеся ряда вопросов истории и этнографии Армении, важны перевод и исследование вышеуказанных материалов; это представит интерес для специалистов сферы и научной общественности.

Поэтому, поскольку эти руководства содержат новую информацию, новые комментарии по ряду вопросов в истории Арме-

нии, этнографии, важно переводить и исследовать вышеупомянутые материалы, которые будут полезны как профессионалам, так и научному сообществу.

В заключении книги приводятся исключительные сведения о народном жилье, представленные историографами и путешественниками, посетившими Армению. Представлены сведения об армянском народном жилье, нашедшие отражение в трудах армянских летописцев раннего Средневековья Павстоса Бюзанда, Агатангехоса, Газара Парпеци, Ована Мамиконяна, Товмы Арцруни, Степаноса Орбеляна, Киракоса Гандзакеци, армянских летописцев XVII-XVIII вв. Аракела Даврижеци, Захарии Канакерци, Абраама Кретацци, Симеона Ереванци, а также сведения, предоставленные путешественниками, посетившими Ближний Восток, Закавказье и Армению в XVIII-XIX вв. Наиболее ценными из них являются описания Мориера, Тексиена, Дюбуа, Роберта Кер Портера, Уильяма Аузли, Мольтке, Конт де Шольна, Морица Вагнера, Джона Джонсона, Пушкина, Грибоедова, Шопена и других, относящиеся к XVIII-XIX вв. Приведенные сообщения представляют важную источниковедческую ценность для комплексного этнографического изучения традиционного армянского жилища. Кроме того, рассматривается также исследование Х. Абовяна «Строение сельских домов». Интересные сведения оставлены также Ал. Ширванзаде, армянскими путешественниками конца XIX в. Л. Саргсяном, Б. Халатяном, М. Мирахоряном и другими.

Подводя итог, отметим, что настоящая книга может быть полезна не только этнографам и архитекторам, но и тем, кто занимается историей и культурой Армении.

CONCLUSION

The book includes several sections and subsections.

The first section is entitled “Field Ethnographic Materials as the Source for Studying Armenian Ethnographic Science”. In the subsection entitled “On the Record of Field Ethnographic Materials”, the author considers issues related to the record of field ethnographic materials, the importance and methods of conduction of field ethnographic studies, as well as indications and indicators that can provide rich information to graduating masters specializing in ethnography or cultural studies, as well as those who are engaged in recording of ethnographic materials.

Great importance has been attached to the efforts of G. Srvandztyants, G. Khalatyants, E. Lalayan, St. Lisitsyan in the matter of recording of ethnographic materials and the formation of Armenian ethnographic science. The role and significance of the ethnographic questionnaires compiled by them, the issues related to the organization of individual and group expeditions for the conduction of field ethnographic researches, the selection of routes and narrators, the order and mode of conduction of surveys, and other issues have been considered. The record of field ethnographic materials should be carried out so that to most fully reflect the overall picture of ethnographic phenomena of the region.

In addition to recording, photographing and copying the narrator’s messages, the author also attaches great importance to the processes of collection and acquisition of noteworthy objects of national culture that have been disused with the purpose of enriching the museum collections. At the same time, great importance has been attached to the creation of new ethnographic questionnaires, since the existing ones can no longer serve the purpose of full registration of customs that are forgotten.

In the second subsection of the given section entitled “From the History of the Origin of Records of Ethnographic Materials in Armenia” the author considers the history of the record of Armenian ethnographic materials from the ancient period to the middle of the 20th century, in particular, the collecting activities of Kh. Abovyan,

patriotic figures of the Mkhitarist congregation aimed at overcoming the spontaneous collecting; they came up with ethnographic materials recorded by their own efforts that arouse national consciousness, concerning the cultural heritage and inspiring the national pride.

According to the author, the stage of the record of ethnographic materials on a scientific basis was conditioned by the activities of G. Srvandztyants, G. Khalatyants in the 60s and 70s of XIX century, in particular, by the creation of ethnographic questionnaires. The recording of systematized ethnographic materials and the formation of ethnographic science as a separate scientific direction are associated with the name of E. Lalayan and the “Ethnographic Magazine” founded by his efforts. “The Eminyan Ethnographic Collection”, the “Byurakn”, “Bazmavep”, “Handes Amsorya” magazines also played an important role in this matter thanks to the efforts of the representatives of the intelligentsia involved in the collection of materials. A new stage in the record of ethnographic materials and the development of ethnographic science was conditioned by the activities of St. Lisitsyan, ethnographic scientific institutions: the Institute of Archeology and Ethnography of the Academy of Sciences of the Armenian SSR, the Museum of the History of Armenia, the Chair of Archeology and Ethnography of the Yerevan State University.

The second section is entitled “Archaeological Materials, Materials of Ancient Historiography and Folklore Materials as Sources of Ethnographic Researches”. In the first subsection, the author considers the rock paintings widespread in the territory of the Armenian Highlands as the most important cultural source revealing the historical realities of the 9th century - middle of the 1st century BC. and illustrating the past of our ancestors.

In the book they are presented as symbols reflecting everyday life and activities, ideological imaginations, religious beliefs of the ancient inhabitants of the Armenian Highlands, as living evidence of the past. An assessment is given to the history and significance of the studies devoted to this problem in Armenia, as well as the opinions expressed about them. The rock paintings were also considered in them as a primitive form of writing, ideogram, sign, the prototype of the Mashtots writing, astrological representations,

but mainly as an important and irreplaceable source of life and culture of the ancient ancestors inhabiting the Armenian Highlands.

At the same time, their study is a powerful means for identifying the unknown pages of the Armenian history and culture, the Armenian genealogy and demographic problems. They clearly show that for thousands of years the inhabitants of the highlands led a sedentary lifestyle and were indigenous inhabitants of the mountains; there is a thematically close connection between the rock paintings and many areas of the Armenian culture. They shed light on the unknown sides of the economy, life, art and culture of the indigenous population of the Armenian Highlands of the Neolithic-Eneolithic era.

The next subsection presents the “Sasna Tsrer” epos as a source reflecting various aspects of family and marriage relations in Armenia in the era of paganism and the Middle Ages. The epos reflects the ancient customs related to marriage, i.e. abduction, arrangement, voluntary choice, the customs of declaring love by sending an apple, a letter, a portrait, a ring, or the custom of keeping a hand, touching hand to hand, offering one's arm, exchanging a ritual kiss in order to notify of mutual intentions. The epos also reflects such customs as the custom of marrying a brother-in-law, marrying a sister-in-law, polygamy, polyandry, some of which survived into later centuries.

In the epos, the dominant form of the family was a small family, within which the freedom of morals reigned; betrothal by the mutual consent of the parties (a boy and a girl) and even on the initiative and by wish of a girl, as well as the dwelling of a bridegroom before wedding in the girl's father's house, the cohabitation of a bride and a groom, the annulment of the engagement of a bridegroom and marriage to another, the maintenance of concubines and others phenomena typical for paganism were of practical importance.

The epos touches upon the issues of equality between men and women. Here, a woman is also a bearer of high intellect, an active socio-political person, a business manager, has dignity and self-respect, has the right of choice in the issue of marriage. In the epos, an Armenian woman is portrayed as courageous woman, who is capable to make extraordinary decisions and endowed with such

features as selflessness, loyalty, self-esteem.

In the third section, "The Works of Medieval Armenian Historiography as a Source of Studying the Armenian Ethnographic Science," the author mainly considers ethnographic descriptions in the works of Pavstos Buzand¹, Agatangeghos, the family law issues in the medieval church canonical and secular sources, as well as the ethnographic and demographic information in the "History" of Arakel Davrizhetsi.

The author briefly touched on the social, family life of the Armenians of the early Middle Ages, relying on the data reflected in the works of Buzand and the "History of Armenia" of Agatangeghos. The two revolutionary events, i.e. the adoption of Christianity as the state religion in 301 and the invention of the Armenian alphabet (405-406) completely changed the nature and image of the material and spiritual culture of our country, social and family life, as well as the spiritual atmosphere. The processes of national self-knowledge and self-affirmation of Armenians were conditioned just by these epoch events.

No author described the life of the fourth century full of events so detailed as Buzand did. His "History of Armenia" is a truthful and unique source for studying the history and cultural phenomena of not only Armenia, but also the peoples of the Middle East. In this subsection PhD R. Nahapetyan examines the descriptions of Buzand, who indicates that even after the adoption of the Christianity, an atmosphere of moral licentiousness continued prevailing in Armenia: polygamy, polyandry, maintenance of concubines, marital relations between close relatives, abductions, early (before puberty) marriages, frequent divorces, marriages with foreigners. The historian condemns them as "wicked marriage", "adultery", "unworthy and malicious behavior."

According to the author of the book, the criticism of such pagan morals is still topical today, since the Armenian family is already not as strong as before, and, as Buzand points out, this weakens the bases of Armenian statehood, which negatively affects the survival, identity, and preservation of the national values of our

¹ The author considers the ethnographic characteristics of Pavstos Buzand's book "The History of Armenia" in a separate monograph

people. The historian described with the words attributed to the patriot of the time Catholicos Nerses the Great today's task: "to be decent in a marriage, not to cheat, not to plot, to refrain from marriage between close relatives and from mixed marriages, especially from relationships with daughters-in-law".

The instructions of the historian concerning the military-patriotic education of the child in the family are also actual. The family that took this job had to instill in the teenager courage, perseverance, the ability to become a statesman, diplomacy, insight, language skills and so on. The family involved in upbringing was obliged to instill in the young man the courage, diligence, skills necessary to become a statesman, as well as diplomacy, discretion, knowledge of languages, etc. They spoke about the opening of shelters, hospitals, orphanages, schools and charitable organizations funded by the church with praise.

The traditions of reproduction of generations in the Armenian family, military-patriotic and moral education, imitation to heroic ancestors, and perpetuation of their names are also actual. On behalf of the heroes (for example, Manvel Mamikonyan), the historian teaches the young generation: "Die heroically for your homeland with joy, as your brave ancestor, leave behind yourself the glory of a brave man and devote your righteousness to the heaven, do not be afraid of death, refrain from insidiousness, filth and anger, serve the Lord God faithfully, with a pure heart ... " R. Nahapetyan draws parallels between the actions of soldiers who embarked on the path of the national-liberation struggle in the 4th century and the participants of the April war of 2016.

Buzand condemns the pagan customs of the funeral and calls that the warrior, who heroically fell on the battlefield, should be buried with pride, with military fanfare, with the organization of horse games in the presence of the king and officers. These and other similar issues have been also touched upon by Agatangeghos in his "History of Armenia".

In the subsection entitled "Information on Social Culture of Early Medieval Armenia in the" History of Armenia "by Agatangeghos", the author highlighted the various aspects of not only political and church, but also cultural, economic and social life, information on the family-kinship relations of the Armenians, the

funeral and the rites associated with them, public and social groups, class division, legal relations, physical characteristics of king Trdat, other ethnic elements living in Armenia and in the neighborhood with it, traditional medicine, holiday complexes, military forces of the country and other elements of ethnography. They are considered and commented with the scientific conscientiousness.

PhD R. Nahapetyan in a separate subchapter considers the topic "The History of Agatangeghos as a Source of Study of the Pantheon of Armenian Pagan Gods". The following the information of Agatangeghos is presented here in details: information about the Armenian mythology and pagan religious state system, the gods Aramazd, Anahit, Nane, Vahagn, Astghik, Vanatur, Mihr, Tir, Spandaramet, their roles, as well as precious idols, temples and heathens dedicated to them, festivals and sacrifices, places of worship, the fight against paganism, the destruction of pagan heathens, the erection of the "signs of the Cross of the Lord" everywhere in their place, the emergence of Christian churches.

The list of the pantheon of pagan gods did not include the gods of the ancient and old period of the Armenian pagan pantheon: the ancestor of the Armenians Hayk, the god Aram, who gave the name to the Armenians, the gods-creator and guardians of the Armenian land: Tork Angekh, the patron of writing and carpet weaving, Ara the Beautiful, the patron of the harvest, a symbol of the dying and the resuscitating nature and the spring rebirth, a selfless hero who sacrificed his life for the sake of his homeland, the goddess of fertility and the water element Nar, who, thanks to the legends associated with them, acquired the features of historical persons and penetrated into the minds of people as real heroes.

The issues related to one of the largest phenomena in the cultural and religious life of Armenia of the 3rd-4th centuries, i.e. the adoption of Christianity and the creation of the Armenian Apostolic Church, are also in the center of attention.

The information of Agatangeghos regarding the state structure of early medieval Armenia, the country's borders, the origin of the Armenian people, the Nakharar houses, their positions and possessions is also presented in details in a separate subsection of the third section of the book. He presents scant, but valuable information about the

most diverse areas of the economic life of Armenia: field cultivation, gardening, viticulture and winemaking, gives a general description of the plant world, provides information on means of transport and the connection of the people and the royal court, the measures of length, time and weight, types of crafts , trade, transit trade routes passing through the country, as well as about the material culture: secular and royal dresses and jewelry, settlements, types of buildings, in particular, about dwellings, food and beverages of Christian preachers, as well as about different types of applied art.

The “History of Armenia” by Agatangeghos is an invaluable source for studying the socio-economic and political, as well as the cultural life of not only early medieval Armenia, but also of the neighboring countries and peoples. The reliability of the work is evaluated from the perspective of an eyewitness; the historian himself notes that he heard some of the notes from “trustworthy people”. This confession suggests that the historian was also a collector, and it can be stated with assurance that his “History of Armenia” is a valuable literary, historical and geographical, ethnographic and folklore collection.

The third section also includes the subsection “Family Law Based on Early Medieval Church Canonical and Secular Sources”. The issues concerning the role and significance of the regulating church canonical and written secular norms applied after the victory of the Christianity along with the centuries-old oral traditional law widespread in the family and public life have been examined.

As soon as the statehood strengthened, the law arose as a universal rule of conduct regulating the relations of members of the whole society, the canonical laws regulating both personal and property relations of family members have been also formed.

The canonical and secular law became an undeniable reality in Armenia already in the 4th century. In the era of the early Middle Ages, for the most part, we started using the rules of the Christian church, which have received the universal significance, and the Armenian written rules also appeared, which were first written down by Gregory the Illuminator and Hovhan Mandakuni.

The Armenian book of canons was the main source of canonic law of Armenia. The importance of the Armenian national and church

canons (Ashtishat, Shahapivan, Dvin, Partav and the Armenian spiritual leaders) along with the foreign sources has been revealed from the viewpoint of studying the history of the Armenian family law. Along with them, the valuable canons are also contained in the book entitled “Mashtots”, which also regulates the family issues, in the “Book of Messages” (“Girk Tkhtots”) collection of official records of the Armenian church, historiographic, church publicist literature of the 5th-10th centuries.

The works of the Armenian and foreign historians also contain materials on the legal regulation of family and public relations and can serve as auxiliary sources. They played a significant role in the creation of the National Code (Judicial Code of David Vardapet - son of Alavik, Mkhitar Gosh, Smbat Gundstaple) in XII century.

The third section pays considerable attention to the ethnographic characteristics of the “History” of Arakel Davrizhetsi, a historian of the 17th century. The work of Davrizhetsi, who is “a more passionate patriot than Khorenatsi”, describes the historical and political, socio-economic and cultural realities in the life of the Armenian people in the period of 1602-1662. In 1604, the Persian shah intended to settle in several regions of Persia with the hardworking Armenian population through the deportation of Armenians, hoping to achieve the economic and cultural growth of his country mainly through wealthy merchants and skilled craftsmen, using their capital and efforts.

The study presents in detail the work of Davrizhetsi, in particular, the information regarding demography, topography, settlements, economy, in particular, agricultural tools, gardening, winemaking, cattle breeding, sheep breeding, crafts, masters-bricklayers, blacksmithing, trade, the initiative of Armenian merchants, the privileges granted to them by the Persian kings, the activities of the merchants of Jugha, silk trade, trade routes, measures of volume and weight, the folk life and customs.

Information on the material culture, for example, different types of dwellings (cave dwellings, luxurious houses and palaces), some types of furniture, household property, the construction of Nor Jugha, arched streets, gardens, church construction, representatives of the clergy, their costumes, garment, gemstones, their healing properties and natural phenomena have been given more detailed.

Davrizhetsi's work contains valuable information related to family

and public relations, as well as insidiousness, fraud, bribery of some Armenian religious figures and phenomena harmful to the Armenian statehood. Such phenomena as conversion to another religion, circumcision, Islamization being disaster for the Armenian people are noted with pain in the work.

The historian's field of vision also contains information about the depraved morals in family life, inappropriate divorces, violation of funeral traditions, customs of hospitality and receiving of guests and traditional medicine. The names of numerous public and community posts and titles are also commented.

The complexes of the Armenian spiritual culture are a separate area of consideration in the study: the folk and church calendar, the organization of schools in the XVII century and their educational activities, the rich architectural and sculptural traditions of Armenian monasteries and other issues.

The settlement processes of the Armenian population moved to Persia, the processes of the foundation of the Armenian colonies of Persia, in particular Nor-Jugha, the right of self-government of the latter, the policy on the resettlement of another part of the Armenian population, the Armenian settlements with old names of XVII century have been commented on in the next study concerning the work of Davrizhetsi.

According to the indicated study, the work of Davrizhetsi gives us valuable information not only about the Armenian, but also about other peoples. Most of information of Davritshetsi has a value of the field ethnographic materials, since ethnographic information has been mainly written by himself: he went around many settlements of historical Armenia and the countries inhabited by the Armenians. The work of Davrizhetsi is characterized as a treasury of ethnographic material.

The fourth section presents travel notes of Arab and European travelers as sources of Armenian ethnography. The study "Ethnographic Evidence of Arab Chroniclers about the Armenians" examines interesting information about the Armenians and Armenia, which are reflected in the travel notes of al-Jahiz (776-869), Yakubi (IX c.), Al-Istahri (X c.), al-Muqaddasa (X century), Ibn al-Fakih, Ibn Haukal, Ibn al-Asir, Marquis and other authors.

They highlight information concerning the borders of Armenia, Armenia as an ancient center of the origin of mankind, the territories

included in Armenia, famous rivers, lakes, trade routes, as well as the population, its occupations, crafts, trade centers of the famous trade towns of Dvin, Artashat (Kirmizi village), Ani, Nakhichevan, Karin, Yerznka, Bitlis, Berkri, Hlat, Nprkert, Amid, Manazkert, Archesh, Haini, Vostan, Yedesia (Urha), etc.

In them one can find descriptions of the occupations of Armenians, information on agriculture, horticulture, on the abundance of fruits and grapes, their extreme cheapness, on horse breeding, on the sale of horses, an abundance of fish in the Araks River, on the herring living in Lake Van, on a fish farm in Arest village, on the extraction of “jewelry borax” on the banks of the Kaputan River, its use for soldering of gold and silver and making big profits from this.

Wide information is reported on the items produced in Armenia and exported, "Armenian shiny red furniture" covered with adornment flowery silk fabric with golden texture, exquisite curtains, amazing woolen products - carpets - with their high demand in the international market, belts, clothes, goat fluff fabric, about Armenia as the birthplace of paint obtained from cochineal. According to these sources, the country also exported metals, minerals, salt, dyes, horses, mules, grains, vegetable oils, honey, dried fruits and many other items.

The Arab (IX-XIV centuries) and European travelers (XIII-XV centuries) visiting the countries of the East, including Armenia, with the aim of acquiring sources of raw materials and markets, have left extensive ethnographic materials on the social and economic life, culture, geographical environment, local national customs of the Armenian people. The foreigners drew attention to new for them occupations, traditions, objects, therefore they wrote with surprise and admiration about the Armenian fabrics.

The study reveals the source-study significance and the role of information provided by the Arab and European travelers about the paint made from Armenian cochineal and the fabrics recognized on the international market. According to this information, the “Kirmiz” paint produced in Armenia and exported to the world market, obtained from cochineal, is known throughout the East.

The dyed silk fabrics for the centuries have preserved a bright red color. According to the Arab chroniclers, Dvin, Ani, Karin, Yerznka, Van and other cities were considered as important centers for the production of Armenian fabrics. Weaving was an important source of

income. Carpet weaving was so developed that the carpets were sent to the caliph's yard in the form of a natural tax. One of the carpets had the length of 60 elbows (1 elbow = 0.5 m) and had the same width. From the Arab sources it became clear that the Armenian carpets and silk dominated in the eastern markets during the period of caliphate, which became samples for imitation.

Interesting information left by the European travelers regarding the socio-economic life and political history of the Armenian people, issues of theology and culture has been also studied for the first time.

According to the information taken from the travel notes of French traveler Rubruk (1215-1270), Italian Marco Polo (1254-1325), Spaniard Rui Gonzalez de Clavijo (XIII-XIV c.), Venetian Katerino Zeno, Joseph Barbaro and Ambrogio Contarini, Armenia and other Armenian-populated areas have been famous for the production of fabrics, their sophistication and luxury, the high art of dyeing by the Armenian craftsmen, there was a high demand for Armenian carpets and silk on the international market.

The study has also presented the travel notes of the European travelers of the XV-XVII centuries: Italians Jiovani Maria Anjelo (the 70th of XV century), Vincenzo d'Alessandro (the 70s of XVI century), English Anthony Jenkinson (1557-1572), Master Jeffrey Duget (1568-1574), John Newber (1521-1582), the French J.B. Tavernier (the beginning of the 17th century), Jean Chardin (the 60s-70s of the 17th century). They, as representatives of various trade companies, strived to find the sources of raw materials and markets for the capital of their countries.

Moreover, their path ran through the countries of the Near and Middle East, they also visited Armenia, where most of the medieval transit trade routes crossed, they recorded what they saw, leaving the valuable descriptions of the historical and ethnographic character. Therefore, due to the fact that these travel notes contain new information and new comments regarding a number of issues of the history and ethnography of Armenia, the translation and research of the above materials are important; it will be of interest to specialists of this sphere and the scientific community.

Therefore, since these guides contain new information, new comments on a number of issues in the history of Armenia, ethnography, it is important to translate and study the above

materials, which will be useful both for the professionals and the scientific community.

The exceptional information on public housing provided by historiographers and travelers who visited Armenia is presented in the conclusion of the book. It includes the information on the Armenian national housing, reflected in the works of the Armenian chroniclers of the early Middle Ages Pavstos Buzand, Agatangeghos, Ghazar Parpetsi, Hovhan Mamikonyan, Tovma Artsruni, Stepanos Orbelian, Kirakos Gandzaketsi, Armenian chroniclers of the XVII-XVIII centuries Arakel Davrizhetsi, Zakaria Kanakertsi, Abraham Kretatsi, Simeon Yerevantsi, as well as information provided by travelers who visited the Middle East, the Transcaucasia and Armenia in the XVIII-XIX centuries. The most valuable of them are descriptions of Morier, Texien, Dubois, Robert Ker Porter, William Ausley, Moltke, Conte de Scholn, Moritz Wagner, John Johnson, Pushkin, Griboedov, Chopin and others, relating to the XVIII-XIX centuries.

The above presented information is of great source-study value for the comprehensive ethnographic study of the traditional Armenian home. In addition, the study of Kh. Abovyan entitled "The Construction of Rural Houses" is also considered. Interesting information was also left by Al. Shirvanzade, Armenian travelers of the late XIX century L. Sargsyan, B. Khalatyan, M. Mirakhoryan and others.

Summing up the work, it should be noted that the present book may be useful not only to ethnographers and architects, but also to those who are engaged in the history and culture of Armenia.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

Ա.Հ – Ազգագրական հանդես

Ա.Հ.ՊՊԹ – Աշխատություններ Հայաստանի պատմություն պետական թանգարան

ԲՎՊ – Բազմավեպ

ԴԱՆ – Դաշտային ազգագրական նյութեր

ԷԱԺ – Էմինյան ազգագրական ժողովածու

ԿՊՀ – Կովկասի պատմահնագիտական ինստիտուտ

ՀԱ – Հանդես ամսօրեա

ՀԱԲ – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն

ՀԱԻ – Հնագիտություն և ազգագրություն ինստիտուտ

ՀԱԱ.ՊՊԹ – Հայաստանի ազգագրություն, ազգային-ազգագրական պայքարի պետական թանգարան

ՀԱՊԹ – Հայաստանի ազգագրություն պետական թանգարան

ՀԳԱԻ – ՀեՍՀ գիտություն և արվեստի ինստիտուտ

ՀԳՄ – Հայ գրողների միություն

ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա

ՀՊՄՀ – Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան

ՊԲՀ – Պատմաբանասիրական հանդես

АЭФ – Армянская этнография и фольклор. Материалы и исследования. Ереван

ИКИАИ – Известия Кавказского историко-археологического института

ИФЖ – Историко-филологический журнал Академии наук ССР, ныне – Национальный академии наук Республики Армения. Ереван

ПИИЭ – Полевые исследования института этнографии

КЭС – Кавказский этнографический сборник. Москва

СЭ – Советская этнография. Москва

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲԱԺԻՆ I

**ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ-ԲԱՆԱՀԱՎԱՔՉԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

**1. ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳՐԱՌՄԱՆ
ՇՈՒՐՋ**

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ», Հայագիտական հան-
դես (գիտական հոգվածների ժողովածու), Բ, ԵՊՀ պատմու-
թյան ֆակուլտետ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 241-252:

**2. ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԳՐԱՌՄԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ, XVI, Ավանդականը և
արդիականը հայոց մշակույթում (Դերենիկ Վարդուհանի
ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովա-
ծու), ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2014, էջ 31-39:

ԲԱԺԻՆ II

**ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ (ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ) ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ**

**1. ԺԱՅՈՒԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ
ՀՆԱԳՈՒԹՆ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

(«Հայ ազգագրության պատմություն» դասընթացի
դասախոսությունների շարքից)

«ԱԿՈՒՆՔ», գիտական հոգվածների ժողովածու, Թիվ 3 (9),
ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2013, էջ 276-
289:

**2. ԱՄՈՒՍՆԱԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ «ՍԱՍՆԱ ԾՌԵՐ» ԷՊՈՍՈՒՄ**

Հրատարակված է «ԱԿՈՆՔ», գիտական հոգվածների ժողո-
վածու, Թիվ 2 (18), ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, ԵՊՀ հրատ.,
2018, էջ 5-21:

ԲԱԺԻՆ III

ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԱՅՈՒՐ

1. **ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ** (ըստ Փալստոս Բուզանդի)
«Մաշտոց», Հասարակական, կրթամշակութային, Հայագիտական Հանդես, 2018, № 4, թիվ 72, էջ Լ-Կ:
2. **ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ԴԻՑԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԱՅՈՒՐ**
«Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Հայագիտություն», Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2018, թիվ 3, էջ 32-43:
3. **ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐՈՒԹՅՆԵՐԻ, ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԻ, ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ԿԵՆՍԱԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ**
ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», № 3(645) (սեպտեմբեր-դեկտեմբեր) Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» Հրատ., 2018, 25-40:
4. **ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ**
«Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական Հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2018, էջ 336-347:
5. **ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ՝ ԸՍՏ ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀԻԿ ԱՂԱՅՈՒՐՆԵՐԻ**
Գիտական հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ ԻՋԼԱՆԻ մասնաճյուղ, Երևան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 34-41:
6. **ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԸՍՏ ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿԻ**
«Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական Հանդես (գիտական հոդվածների ժողովածու), Բ, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետ, 2011, ԵՊՀ Հրատ., Երևան, էջ 251-270:

- 7. ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԻ ՓՈՓՈԽՈՒ-
ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**
«Ակունք», գիտական հոգվածների ժողովածու, թիվ 1, ԵՊՀ
Իջևանի մասնաճյուղ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 9-18:

ԲԱԺԻՆ IV

**ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ԱՐԱՔ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ
ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ**

- 1. ԱՐԱՔ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ
ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ԹԺԴ ԴԴ.)**
«Էջմիածին», պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց կա-
թողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, է (հուլիս),
2009, էջ 65-79:
- 2. ՄԻՋՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾՎԱԾՔԵՂԵՆԸ ԱՐԱՔ
ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ (IX-
XV ԴԴ.)**
«Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես (գի-
տական հոգվածների ժողովածու), 2014, ԵՊՀ պատմության
ֆակուլտետ, ԵՊՀ հրատ., էջ 438-452:
- 3. XV-XVII ԴԱՐԵՐԻ ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ
ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ
ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**
«Հայագիտական հանդես», № 1, Խ. Աբովյանի անվան հայ-
կական պետական մանկավարժական համալսարան, Երևան,
2019, էջ 114-129:
«Պատմություն և մշակույթ», հայագիտական հանդես (գի-
տական հոգվածների ժողովածու), № 1, ԵՊՀ պատմության
ֆակուլտետ, ԵՊՀ հրատ., 2019, էջ 107-118:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
----------------	---

ԲԱԺԻՆ I

ԴԱՇՏԱՅԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ	8
---	---

1. Դաշտային ազգաբնակչության նյութերի գրառման շուրջ..... 9
2. Հայաստանում ազգաբնակչության նյութերի գրառման
սկզբնավորման պատմությունը 27

ԲԱԺԻՆ II

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ (ԺԱՅՌԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐ) ԵՎ ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ՝ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ	
--	--

1. Ժայռապատկերները՝ Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն
բնակիչների ազգաբնակչության ուսումնասիրության
սկզբնաղբյուր 39
2. Ամուսնալնտանեկան հարաբերությունների արտացոլումը
«Սասնա ծռեր» էպոսում 55

ԲԱԺԻՆ III

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ	73
--	----

1. Սոցիալական մշակույթը վաղմիջնադարյան Հայաստանում... 74
2. Ազաթանգեղոսի պատմությունը՝ հայոց հեթանոսական
դիցաբանի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր 84
3. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նախարարական տիրույթների,
պաշտոնների, արտադրական և կենսաապահովման մշակույթի
վերաբերյալ տեղեկությունները Ազաթանգեղոսի «Հայոց
պատմություն» երկում 102
4. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի սոցիալական մշակույթի
վերաբերյալ տեղեկությունները Ազաթանգեղոսի «Հայոց
պատմություն» երկում 123

5. Ընտանեկան իրավունքը՝ ըստ վաղմիջնադարյան եկեղեցական կանոնական և աշխարհիկ աղբյուրների.....	142
6. Հայ ազգազրական տեղեկությունները՝ ըստ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմություն» երկի	152
7. Առաքել Դավրիժեցու տեղեկությունները Հայություն ժողովրդազրական պատկերի փոփոխությունների և հայկական տեղանունների մասին.....	176

ԲԱԺԻՆ IV

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԱՐԱԲ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ	190
---	-----

1. Արաբ մատենագիրների ազգազրական վկայությունները հայերի մասին (ԹԺԴ դդ.).....	191
2. Միջնադարյան Հայաստանի դործվածքները արաբ և եվրոպացի ճանապարհորդների գնահատմամբ (IX-XV դդ.).....	211
3. XV-XVII դարերի եվրոպացի ճանապարհորդների ազգազրական վկայությունները Հայաստանի և հայերի մասին	230

ՎԵՐՋԱԲԱՆ	251
----------------	-----

ЗАКЛЮЧЕНИЕ	265
------------------	-----

CONCLUSION	280
------------------	-----

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	292
-------------------	-----

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	293
--------------------------	-----

ՌԱՖԻԿ ԱՍՔԱՆԱԶԻ ՆԱՀԱՊԵՏՑԱՆ

**ԱԶԳԱՐԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ – 1
ՀԱՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶՐՆԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐ
(Հնագուշի շրջանից մինչև XVII դ.)**

Համակարգչային ձևավորումը՝ Մ. Պողոսյանի, Կ. Զալաբյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Մ. Հովհաննիսյանի

Տպագրված է «ՄՌԱՎ ՊՐԻՆՏ» ՍՊԸ-ում:
Ք. Երևան, Նար-Դոս 1 նրբ., 16 տուն

Ստորագրված է տպագրության՝ 27.11.2019:
Զախսը՝ 60x84 1/16: Տպ. մամուլը՝ 18.625:
Տպաքանակը՝ 100:

ԵՊՀ Հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.am